

ALKALMAZOTT NYELVÉSZET

Doktoranduszok tanulmányai
az alkalmazott nyelvészet köréből



MTA Nyelvtudományi Intézet,
Budapest

ALKNYELVDOK7

**DOKTORANDUSZOK TANULMÁNYAI
AZ ALKALMAZOTT NYELVÉSZET KÖRÉBŐL**

Budapest, 2013. 02. 01.

Szerkesztette: Váradi Tamás

Lektorálta:

Balaskó Mária
Boócz-Barna Katalin
Duray Zsuzsa
Fenyvesi Anna
Fóris Ágota
Gósy Mária
Hunyadi László
Károly Krisztina
Klaudy Kinga
Markó Alexandra
Navracsics Judit
Prószéky Gábor
Schirm Anita
Simigné Fenyő Sarolta
Váradi Tamás

Technikai szerk.: Mátyus Kinga, Gráczki Tekla Etelka, Bokor Julianna

ISBN 978-963-9074-59-0

Kiadja: MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest, 2013.

Tartalomjegyzék

Abuczki Ágnes: <i>A mondjuk nem konceptuális használatának vizsgálata multimodális kontextusban</i>	3
Auszmann Anita: <i>Siketek szövegfelolvasásának szupraszegmentális jellegzetességei</i>	17
Bokor Julianna: <i>A jelnyelvi tolmácsolás nyelvi és nem nyelvi szempontjai</i>	26
Borza Natália: <i>A biológia szaknyelv grammatikai sajátosságai: egy angol nyelvű középiskolai biológia-tankönyv regiszteranalízise</i>	36
Horváth Csilla: <i>A városi manysi nyelvoktatás kérdései és válaszai</i>	51
Jakus Enikő: <i>Alternatív idegennyelv-oktatási módszerek létjogosultsága a mai Magyarországon</i>	63
Kanyó Réka: <i>Tartalom-visszamondások szerveződése felolvasás után</i>	71
Kiss Tímea: <i>Ady Endre: Párizsban járt az Ősz című versének és angol fordításainak alakzatvizsgálata</i>	83
Kohári Anna: <i>Az időzítés és a beszédritmus néhány összefüggése magyar spontán beszédben</i>	93
Labancz Linda: <i>Kétnyelvűség és nyelvi attitűd a magyarországi és amerikai kínai közösségben</i>	104
Ludányi Zsófia, Miháltz Márton és Hussami Péter: <i>Különírás-egybeírás – automatikusan</i>	116
Majoros Krisztián: <i>Metafora és kollokáció</i>	131
Makrai Márton: <i>Fogalmak fontossága a definíciós gráf vizsgálatával</i>	143
Nagy T. István: <i>Angol nyelvű összetett kifejezések automatikus azonosítása</i>	150
Novák Barnabás: <i>Magyarország új Alaptörvényének olasz nyelvű fordítása közben felmerülő terminológiai kérdések</i>	159
Recski Gábor: <i>Egy általános célú morfológiai annotáció kiterjesztése</i>	168
Szilvási Zsuzsanna: <i>Norvégia számipolitikája és a számik nyelvi helyzete</i>	175
Tatár Zoltán: <i>A spontán beszéd egyes jellemzői különböző felnőtt korcsoportokban</i>	185
Tóth Andrea: <i>A fordító jelenléte: ideológia és fordítás</i>	194

A mondjuk nem konceptuális használatának vizsgálata multimodális kontextusban

Abuczki Ágnes

DE BTK Nyelvtudományok Doktori Iskola
abuczki.agnes@gmail.com

Kivonat: A tanulmány célkitűzése a mondjuk diskurzusjelölő formai és funkcionális jellemzőinek, valamint nem verbális kísérőjegyeinek feltárása multimodális beszélt nyelvi korpusz, a HuComTech-korpusz tíz formális és tíz informális dialógusban elhangzó 208 mondjuk példány szekvenciális, funkcionális és vizuális elemzése alapján. A vizsgálat első lépéseként kijelölöm a mondjuk példányokat az ELAN annotáló programban, majd funkció(i)kat leíró címkékkel ruházom fel őket. Ezután megmérem a szegmentált példányok időtartamait, kiszámítom a diskurzusjelölő példányok interakciós értékét, majd elemzem az adott diskurzusjelölőket és kontextusukat a következő jellemzők mentén: pozíció, disztribúciós jellemzők, pragmatikai funkciók, időtartam, beszéd-dallam, prozódiai függetlenség, és a diskurzusjelölőt kísérő nem verbális viselkedés (tekintetirány, testhelyzet és kézi gesztusok). Feltérképezem a mondjuk diskurzusjelölő megnyilatkozásbeli pozíciójának és a témairányításban betöltött szerepének (témakezdeményezés, témakifejtés vagy témaváltás jelölésének) eloszlását; illetve ezek összefüggéseit az alaphétkvencia automatikusan annotált, trendszerű progressziójával. Mindezt keresztábra-elemzéssel végzem el kontingenciatáblázatban. Az SPSS 13.0 szoftverrel ezen kívül khi-négyzet próbát és párosított t-próbát végzek. Végül röviden összegzem a diskurzusjelölő különböző funkcióinak és formai jegyeinek jellemzően együttjáró tendenciáit.

1 Bevezetés

Jelen tanulmány egy hétköznapi társalgásokban igen gyakran használt, ugyanakkor tudomásom szerint eddig mélyebben még nem elemzett, diskurzusjelölőként is használt multifunkciós nyelvi elemet, a mondjuk nem konceptuális használatú (nem grammatikai szereppel, nem igei funkcióval rendelkező) megvalósulásait, és a procedurális használat mögött húzódó pragmatikai és diskurzusirányító stratégiákat vizsgálja meg a HuComTech-korpusz multimodálisan rögzített, több szinten annotált, természetes társalgásaiban.

Vizsgálatom újszerűsége abban rejlik, hogy nemcsak a verbális megnyilatkozásokat vizsgálom mint a diskurzusjelölő kontextusát, hanem az azokat kísérő intonációt

ⁱ A tanulmányt a Debreceni Egyetem tudományos képzés műhelyei támogatására elnyert TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 projekt támogatta.

és gesztikulációt is, amelyeket a kommunikáció szerves, szemantikai és/vagy pragmatikai jelentést hordozó komponenseinek tekintek. A személyközi interakció több rétege közül elsősorban a mindenféle szituációban előforduló beszélőváltás és a témairányítás (témakezdeményezés, -váltás és -zárás) dimenzióit, és ezek szabályozásában a *mondjuk* diskurzusjelölő (DJ) és multimodális kísérőjegyeik szerepét elemzem, mivel ezek a tényezők – mint a humán kommunikáció nyelvfüggetlennek, univerzálisnak tekinthető szegmensei – átvihetők az ember-gép kommunikáció technológiáinak elméleti modellezésébe (Németh T. 2011: 43–61). A kommunikációs jelzések – magukban foglalva a diskurzusjelölőket – többértelműségének kibogozásához (különösen az automatikus és fél-automatikus értelmezéséhez) szükséges a multimodális megközelítés.

2 Elméleti háttér és terminológia: diskurzusjelölők és multimodalitás

2.1 A diskurzusjelölők meghatározása

A diskurzusjelölők olyan kontextusfüggő nyelvi elemek, amelyek nem rendelkeznek propozicionális tartalommal (hanem elsősorban procedurális jelentéssel és pragmatikai funkciókkal), és fő funkciójuk a diskurzusszegmensek közötti kapcsolat jelölése, és textuális, tematikai és interakciós/pragmatikai viszonyok és attitűdök jelölése, ezáltal segítve a megnyilatkozás feldolgozását és értelmezését. A diskurzus, annak szerkezete, koherenciája és a beszélői jelentés (beszélő szándékainak) megértéséhez fontos kulcsot nyújtanak a diskurzusjelölők, hiszen azok a hallgató értelmezését segítve jelzik a társalgás struktúráját, ugyanakkor a beszélő kognitív orientációját is hordozhatják (Schiffrin 1987, Németh T. 1998, Furkó 2007). A diskurzusjelölők átmeneti pontokat jelölnek a diskurzusban (Redeker 2006), kiemelkedő szerepet játszanak a diskurzusszerkezet és koherencia fenntartásában és kifejezésében, vagyis a diskurzus szegmentálásáról és működtetéséről nyújtanak információt, azok felismerése a diskurzus automatikus szegmentálását elősegítheti (Petukhova–Bunt 2009). Ezen kívül segítenek abban, hogy a beszédpartnerek koherens mentális reprezentációt alakítsanak ki az egymással közölt információkról. A szakirodalomban nincs egyetértés a funkcionális szóosztály elnevezését illetően, hiszen ugyanazokat a nyelvi elemeket különböző szerzők különböző terminusokkal illetik: diskurzusjelölőként, diskurzuspartikulaként, diskurzuscsatoló elemként, diskurzusoperátorként, pragmatikai jelölőként, interakciós jelzőként, kulcsfrázisként, pragmatikai erő-módosító elemként és pragmatikai kifejezőként is utalnak rájuk.

Furkó (2007, 2011) áttekintést nyújt mindazokról a jellemzőkről, amelyek a diskurzusjelölők tárgyalása során felvetődnek. Formális–szintaktikai jellemzőik közül leggyakrabban az opcionális (szintaktikai leválaszthatóságot) és a multikategorialitást említik a diskurzusjelölő-kutatók, illetve tipikus pozíciójukkal kapcsolatban Fraser (1990) hangsúlyozza, hogy leggyakrabban a beszédlépés, illetve a megnyilatkozás elején fordulnak elő. Furkó (2011: 42) szerint amennyiben a szintaktikai értelemben vett mondat/tagmondat végén találjuk őket, legtöbbször a korábbi nyelvállapotra jellemző, 'magközeli' jelentésük van. Emellett kiemeli a szemantikai–pragmatikai jellemzőik közül a nem propozicionális és procedurális jelentést. Általában azt is jellemzőik között említik, hogy a diskurzusjelölők procedurális, nem kon-

ceptuális jelentésűek (Fraser 1999: 944), és a szöveg szintjén, esetleg interperszonális szinten töltenek be funkciót (Furkó 2011: 42–43). A kétfajta jelentéstípus (konceptuális és procedurális) abban különbözik egymástól, hogy a konceptuális, azaz fogalmi jelentésű nyelvi elemeknek referenciális jelentésük van, így interpretációjuk során a beszélők reprezentációkat hoznak létre. Ezzel szemben a procedurális jelentéssel bíró elemek nem rendelkeznek reprezentációval, hiszen ezek a konceptuális jelentésű elemek reprezentációin végeznek műveleteket (Rouchota 1998, idézi Schirm 2011: 13). A két jelentéstípus közötti különbséget kívánja bemutatni a következő példapár:

[1] *Hogy a viszonyt rendezni kell, azt nem mi mondjuk, hanem Brüsszelben mondják – mi azt mondjuk, hogy a viszonyt rendezni akarjuk. Alapszerződést is szeretnénk kötni, valóban, március 20-áig, ha lehet.* (Magyar Nemzeti Szövegtár, magyarországi sajtó)

[2] *szeretek a belvárosban élni %o mondjuk elég nagy a szmogⁱⁱ* (HuComTech, 017, informális)

Az [1] példabeli *mondjuk* szó nem diskurzusjelölő, hanem igei funkciójában szerepel, a *nevezük* igével egyenértékű; míg a [2] példában ugyanez az elem már diskurzusjelölőként funkcionál, hiszen használatával a beszélő ellentéteztést fejez ki, jelez előre, és ezt az ellentétes viszonyt az összekötött szegmensek között explicité teszi a hallgató számára.

A diskurzusjelölők prozódiai jellemzői között többen említik azok prozódiai függetlenségét, mely szerint azok önálló intonációs egységet alkotnak, és szünet határolja őket (Fraser 1990, Furkó 2011: 44). Ezt a hipotézist is ellenőrizni szeretném a későbbiekben a *mondjuk* diskurzusjelölő HuComTech-korpuszban rögzített példányai esetében.

2.2 Elméleti keret

Tanulmányom Sacks (1992) társalgáselemzési elméleti és módszertani keretét is követi, és kiegészíti azt a nem verbális jegyek kommunikációban betöltött szerepének vizsgálatával. A diskurzusok rendezésének és értelmezésének egyik további jelentős megközelítése a relevanciaelmélet, mely szerint a kontextusból és háttérismeretekből levont következtetések mentális eljárása által az emberek olyan információkra is képesek szert tenni, amelyek explicit módon nincsenek jelen a megnyilatkozásban (Sperber–Wilson 1986). A diskurzusjelölők használatával a beszélő olyan kontextuális koordinátákat hoz létre, amelyek a hallgató fél számára kijelölik/meghatározzák, hogy az aktuális megnyilatkozás (szemantikai tartalma/a beszélői jelentés) hogyan értelmezendő, és mindaz hogyan kapcsolódik az előtte és/vagy az utána elhangzottakhoz (Gumperz 1982: 131).

Schiffirin (1987) bizonyos nem verbális viselkedési elemeket (gesztusokat) is diskurzusjelölőknek tekint, illetve modellje a diskurzusjelölők multifunkciósságát úgy ragadja meg, hogy megkülönbözteti a társalgás különböző vetületeit, doménjeit, ahol a diskurzusjelölők működnek (konceptuális struktúra, beszédaktus-struktúra, résztvevői keret, diskurzusirányítás/beszélőváltás, információrendezés). A társalgás számos

ⁱⁱ A korpusz szöveges átíratának a tanulmány példáinak megértéséhez szükséges rövid jelmagyarázata a tanulmány végén, a Függelékben található.

dimenzióját lefedő modelljével szisztematikussá teszi a diskurzusjelölők funkcionális leírását, így az általa felvázolt elméleti keretét is követem a mondjuk elemzése során.

3 A kutatás anyaga, hipotézisei és módszerei

3.1 Kutatásom anyaga

A HuComTech-korpusz magyar nyelvű, különböző (audió, videó és pragmatikai) szinteken annotált multimodális spontánbeszéd-korpusz, amely diadikus társalgásokat, informális beszélgetéseket és szimulált állásinterjúkat tartalmaz (mérete összesen: 111 beszélő formális és informális társalgása egy állandó interjúztatóval, kb. 100.000 szó, kb. 50 óra). Az adatbázis-lekérdezéseket és statisztikai kimutatásokat ezek közül 10 beszélő (5 férfi és 5 nő) 20 db ellenőrzött annotált dialógusán végeztem, amelyekből 10 formális, 10 pedig informális fájl. Az interjúk résztvevői mindannyian a Debreceni Egyetem 18–26 év közötti hallgatói. A 20 db megvizsgált felvétel időtartama kb. 6 óra, amelyben 208 darab mondjuk példány szerepelt: 107 példány az állandó interjúvezetőtől (nő) származott, míg 101 példányt 10 különböző interjúalanytól (5 férfi és 5 nő) hallhattunk.

3.2 A HuComTech-korpusz annotációi közül a tanulmány számára releváns szintek rövid ismertetése

A felvételek audió-alapú diskurzus szintű annotálása során az annotátorok először is megnyilatkozásokra tagolták a dialógusokat Németh T. (1996) munkája alapján, majd szegmentálták azokat a következő címkék jelölésével: T (turn-take = fordulokezdés), K (turn-keep: forduló tartása/forduló és megnyilatkozás belseje), G (turn-give = fordulózáras), BC (backchannel = visszjelzés).

A korpusz videóannotációja is többszintű: a címkéket fizikai és funkcionális szinten határoztuk meg. A fizikai szinten megkülönböztetünk arckifejezéseket, tekintetirányokat, jelöljük a szemöldökmozgatás típusait, a fej mozgásának fajtáit, a deiktikus gesztusokat, a kézfej formájának változásait, és a testtartás változásait. A videóannotáció funkcionális szintjén megkülönböztetünk közvetített érzelmeket, valamint az embléma típusú gesztusokat (figyelem, egyetértés, ellenkezés, visszautasítás, kételkedés) is jelöljük.

A korpusz pragmatikai annotációja (Abuczki–Bódog–Németh T. 2011) tartalmazza a beszédaktustípusok címkézését és a tematikus kontroll mentén meghatározott tematikus egységek annotációját (témakezdeményezés, témakifejtés, témaváltás). Vizsgálati anyagomban a fentiek összefüggéseit vizsgáltam a szegmentált diskurzusjelölőkkel.

3.3 Hipotézisek

Empirikus vizsgálataimmal céljaim között szerepel a diskurzusjelölő ejtésének és a hasonló funkciójú gesztus időbeli összefüggéseinek a felfedése, és a tipikustól eltérő esetek magyarázata.

Kvantitatív vizsgálatokkal ellenőrzendő hipotéziseim a következők:

- Többségében nem beszédlépés-indító pozícióban helyezkednek el.
- Van statisztikailag kimutatható kapcsolat a DJ pozíciója és az alapfrekvencia-változás iránya között.
- Van statisztikailag kimutatható kapcsolat a DJ tematikus funkciója és az alapfrekvencia-változás iránya között.
- Kvalitatív vizsgálatokkal ellenőrzendő feltételezéseim a következők:
 - A verbális tartalom és a gesztikuláció összehangoltságával kapcsolatban azt feltételezem, hogy a gesztikuláció gyakran megelőzi a szóbeli megnyilatkozást.
 - Legtöbbször nem határolja szünet a *mondjuk* diskurzusjelölőt.
 - Feltételezésem szerint ugyanazon beszélőnél ugyanazon diskurzusjelölő különböző diskurzusfunkcióit különböző időtartambeli meghatározottság, különböző intenzitás és frekvenciatartomány jellemzi, illetve különböző nem verbális viselkedés (például tekintetirány és kézmozdulat) kíséri.

3.4 A kutatás módszerei és szakaszai

Korpuszelemzésem során első lépésben funkcionális szempontból osztályozom a multifunkciós *mondjuk* diskurzusjelölő különböző textuális (példaadás, saccolás, késleltetés, lexikai előhívás, stb.) és interakciós (homlokzatvédelem, udvariasság, egyetértés, egyet nem értés) használati módjait, majd taxonómiám szerint manuálisan szegmentálok és indexálok a *mondjuk* példányokat kontextusuk alapján a társalgások szöveges átiratában az ELAN annotáló programban (<http://tla.mpi.nl/tools/tla-tools/elan/>). Ezután megvizsgálom a diskurzusjelölő beszédlépésbeli pozíciójának (beszédlépés elején, belsejében vagy végén) és a témairányításban betöltött szerepének (témakezdeményezés, témakifejtés vagy témaváltás kezdetének jelölése) megoszlását, illetve ezek összefüggéseit a diskurzusfunkcióval és beszéddallammal. Az ELAN szoftver '*N-gram within annotations*' funkciójával a diskurzusjelölő szekvenciális mintázatát is megvizsgálom, vagyis azt, hogy mely kötőszavakkal, névmásokkal és egyéb diskurzusjelölőkkel fordul elő együtt (pl. *hát mondjuk, na mondjuk, de mondjuk*). Majd a HuComTech-korpusz videóannotációja alapján, MySQL adatbázis lekérdezések segítségével összegyűjtöm a diskurzusjelölő és a kapcsolódó megnyilatkozások néhány nem verbális kísérőjegyét (kézi gesztusokat, fejtartást, szemöldökpozíciót és tekintetirányt), végül pedig elvégzem a különböző funkciókat gyakorló *mondjuk* példányok fonetikai elemzését, a fő fonetikai paraméterek vizsgálatát (frekvenciával és időtartammal kapcsolatban) a Praat szoftver segítségével (Boersma–Weenink 2007). A statisztikai elemzés során az SPSS 13.0 szoftverrel leíró statisztikai próbákat, khi-négyzet próbát, keresztábra (kontingenciatáblázat) elemzést és párosított t-próbát végzek el.

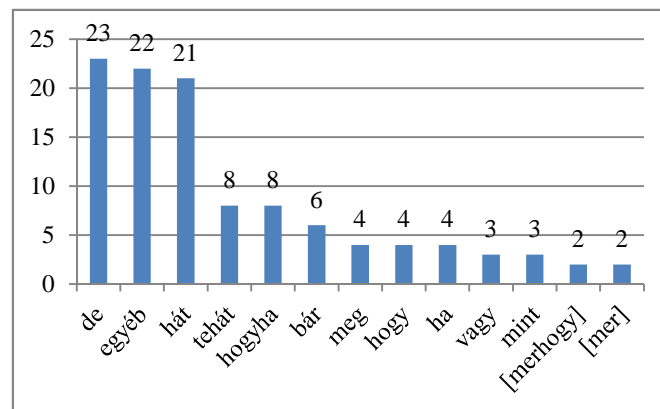
4 Eredmények: a *mondjuk* diskurzuszjelölő multimodális kontextusa

4.1 Diskurzuszjelölő-kollokációk a HuComTech-korpuszban

A vizsgált korpuszban a szakirodalom megállapításának megfelelően gyakran több diskurzuszjelölő fordul elő egymás mögött, sokszor egymás funkcióját erősítve, ritkábban pedig teljesen új funkciót létrehozva. Egyes esetekben azonban csupán az a szerepük, hogy a beszélő időt nyerhessen ahhoz, hogy a diskurzuszjelölőket követő megnyilatkozást megfogalmazhassa, a megfelelő szót, kifejezést mentális lexikonából előhívhassa (Furkó 2011: 44–45). A lexikai előhívás és az önjavítás kognitív folyamatot jelöli a *mondjuk* diskurzuszjelölő és a beszélő azzal egyidejű nem verbális kifejezése (fej oldalra döntögetése, és felfelé, majd oldalra nézés) az alábbi példában:

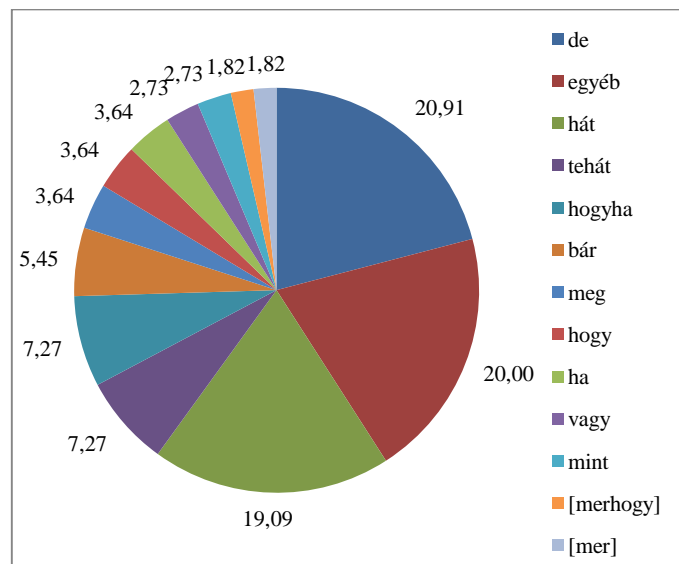
[3] *ez egy éve lehetett vagy **mondjuk** <mondjuk> 10 hónapja* (HuComTech, 002, informális)

A HuComTech-korpusz általam elemzett 20 felvételében a 207 példány közül összesen 110 esetben, vagyis az előfordulások több mint felében követ diskurzuszjelölőt (köötőszói eredetű vagy egyéb eredetű diskurzuszjelölőt) vagy kötőszótⁱⁱⁱ a *mondjuk* diskurzuszjelölő. Eloszlásukat mutatja az 1. ábra, relatív arányukat pedig a 2. ábra, amelyről leolvasható, hogy a *mondjuk* leggyakrabban a *de* és a *hát* diskurzuszjelölőt/kötőszót követi. A *de* kötőszó általában ellentétes viszonyt jelöl az összekötött szegmensek között, míg a *hát* sokszor választ bevezető diskurzuszirányító szerepet tölt be és/vagy lexikai előhívást jelöl. Érdekes jelenség, hogy a *mondjuk* alárendelő kötőszók ([*mer*], [*merhogya*]) után is megjelenik, méghozzá azonos arányban.



1. ábra. A *mondjuk* példányok diskurzuszjelölő/kötőszó utáni pozícióinak eloszlása aszerint, hogy milyen diskurzuszjelölőt/kötőszót követ

ⁱⁱⁱ A kötőszók is tekinthetők metaszövegbeli operátoroknak (vö. Bańcerowski 2005), akárcsak a diskurzuszjelölők, ezért sorolom őket egy kategóriába annak vizsgálata során, hogy milyen nyelvi elemeket követ a *mondjuk* diskurzuszjelölő.



2. ábra. A *mondjuk* példányok diskurzusjelölő/kötőszó utáni pozícióinak relatív aránya aszerint, hogy milyen diskurzusjelölőt/kötőszót követ

Lehet találkozni számos olyan példával is, amikor a *mondjuk* egy másik kötőszót vagy diskurzusjelölőt előz meg.

- [4] IV: *d%e szerintem jól reagáltál teljesen. ((tök jól)) tudtál beszélni*
 IA: *oké. {1}*
 IV: *nem mindenki tud. **mondjuk persze** mondom az is a célunk hogy meglepetést okozzunk* (HuComTech, 006, informális)

A fenti [4] példában a *mondjuk persze* klaszter a 'meg kell hagyni' jelentésben szerepel, és a beszélő szubjektív újraorientációját (*reorientation*) fejezi ki (vö. Schifffrin 1987), míg a *mondom* elemmel a beszélő azt jelzi, hogy visszatér eredeti mondandójához, előző gondolatmenetéhez és nyomatékosítja azt.

4.2 A *mondjuk* pragmatikai funkciói

Ha Schifffrin (1987) elméleti keretében vizsgáljuk meg a *mondjuk* funkcióit, akkor modelljében a társalgás ötféle dimenziója közül a *mondjuk* elsősorban az információfeldolgozás szintjén működik, az ismerettípusokat rendezzi (adott/ismert vagy új információ jelölésével), és az adott témában az információval való ellátottság (*information state*) terén jelöli az átmeneti pontokat. Ezenkívül a *mondjuk* további pragmatikai relációkat is kifejez: például a résztvevői keretet (*participation framework*) is jelöli, hiszen a beszélőt produktív szerepbe helyezi, és közben a másik résztvevő orientációját is irányítja, miközben újabb részleteket, információkat vezet be a társalgás univerzumába. Időnként a beszélő akkor használja a *mondjuk* diskurzusjelölőt a megnyilatkozásában, amikor egy korábban említett információs egységet helyettesít, vált le vagy javít egy újabb információs egységgel. Továbbá a *mondjuk* a

beszédaktus-struktúrát (*action structure*) is jelöli, mivel gyakran konstatív, újrafoglalmazó, önjavító vagy egyet nem értést kifejező aktusokat vezet be. A fent említett funkciókat szemléltetik az alábbi példák:

[5] *gyorsan megy a motorom mondjuk 120–140-nel* (HuComTech, 017, informális)

Az [5] példában a *mondjuk* elsősorban beszélőorientált részvételi koordinátát jelöl, de a hallgató megértését, feldolgozását is elősegíti a pontos adatolással. Az információfeldolgozás szintjén specifikációt, pontosítást vezet be, hiszen a gyorsan elemet pontosítja számadatokkal. A beszédaktus-struktúrában konstatív aktust, informálást és saccolást jelöl. A tematikus kontroll szintjén a témakifejtéshez kapcsolódik. Deiktikus funkciót is betölt és visszafelé utal, mivel az előző egységhez kötődik, azt egészíti ki és pontosítja.

A [6] példában a *mondjuk* valószínűleg lexikai előhívást és a példaadás bevezetését egyaránt jelzi:

[6] *rossz tulajdonságok? nehéz megmondani de mondjuk a késés sajnos* (HuComTech, 020, formális)

A következő példában a *mondjuk* egyik viszonylag ritka funkciójú használati módját olvashatjuk:

[7] IV: *tudna-e valamit-- vagy <vagy> olyan tulajdonságot, amiket ilyen pozitívnak gondol? meg amiket kevésbé pozitívnak?*

IA: *hát %o kevésbé pozitív, hogy szétszórt vagyok nagyon*

IV: *uhum*

IA: *ellustulom a dolgokat meg %o mondjuk ez egy állásinterjú* (HuComTech, 022, formális)

Amint látható, itt a *mondjuk* diskurzusjelölőt szünet és hezitációs elem előzi meg, így az hirtelen ráébredést és szubjektív újraorientációt (*subjective reorientation*) jelöl. A rákövetkező egység tartalma új fordulatot vesz, a beszélő viselkedése megváltozik, vagyis újfajta viszonyt és hozzáállást fejez ki a témához és a beszélgetőpartnerhez egyaránt.

A [8] példában a *mondjuk* a megnyilatkozás elején a 'meg kell hagyni' jelentésben szerepel (*concession*), és ezzel ellentéteztést, ellenvetést fejez ki az eddig elhangzottakkal, valamint alternatív nézőpontot vezet be a téma kifejtésébe:

[8] IA: *itt [Debrecenben] több az élmény meg a látnivaló nekem legalábbis*
IV: *mondjuk ott [Miskolc körül] meg vannak szép hegyek* (HuComTech, 085, informális)

A következő közlésben a *mondjuk* egy alacsonyabb frekvenciával és intenzitással ejtett beékelte tagmondatban foglal el kezdő pozíciót, ahol a diskurzusjelölő funkciójának a pontosítás bevezetését tekinthetjük, ami arra enged következtetni, hogy a beszélő a társalgás minőség maximáját (Grice 1975) tartotta szem előtt a kiigazító tagmondat beékelésével:

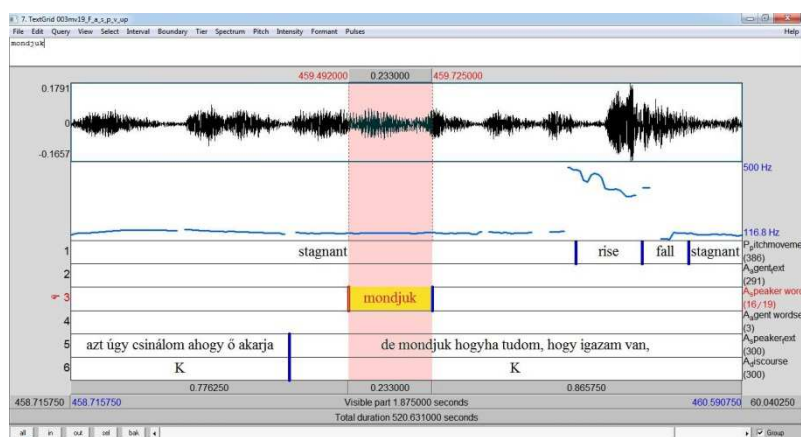
[9] *Ezek jók, én is kipróbáltam párat mondjuk a kung-fut csak egy hónapig de az shaolin kung-fu volt ott szerintem nem is voltak ilyen fokozatok* (HuComTech, 114, informális)

4.3 A diskurzusjelölő és gazdaegysége beszéddallamának automatikus elemzése

A szövegbeli kontextuson és a nem verbális viselkedésen, gesztusokon, szünettartáson kívül a beszéddallam is sokat elárul a multifunkciós diskurzusjelölő aktuális funkciójáról vagy funkcióiról, így ennek vizsgálata is szükséges a funkció egyértelműsítéséhez.

A fenti cél érdekében a HuComTech-kutatócsoport beszédfeldolgozó csoportja nemrégiben elkezdett dolgozni az automatikus prozódiai annotáció (beszédtempó-, intenzitás- és dallamannotáció) fejlesztésén. Jelen tanulmány prozódiai elemzéseket leíró részében az ő munkájukra (Hunyadi–Szekrényes–Borbély–Kiss 2012, Szekrényes–Csipkés–Oravecz 2011) támaszkodom a diskurzusjelölő és gazdaegysége beszéddallamának automatikus elemzése során. A módszer algoritmizálása a Praat beszédfeldolgozó program (Boersma–Weenink 2007) beépített szkriptnyelvén történt. A HuComTech-kutatócsoport eljárása a következő lépésekkel írható le: A beszédfolyamban mért alapprozódia-értékek progressziója mentén a dallammenetet stilizált formára hozzuk. A stilizáció az intenzitáscsúcsok alapján detektált szótagmagok mentén történik, melynek köszönhetően holisztikusabb trendvonalat kapunk. A program a beszédfolyam meghatározott szegmentumaihoz beszélőnként (F0 értékek szórása alapján, a kiugróan magas és alacsony értékek kihagyásával) meghatározott küszöbértékek használatával automatikusan tonális karaktert jelölő annotációs címkét rendel. Ezután az F0 értékek szórása alapján meghatározott küszöbérték szerint megtörténik a dallammenet osztályozása és címkézése 3 típusba: szintentartó (*stagnant*), eső (*fall*), szökő (*rise*). Az osztályozás eredményei Praat TextGrid fájlokban kerülnek további elemzésre és lekérdezésre (Hunyadi–Szekrényes–Borbély–Kiss 2012, Szekrényes–Csipkés–Oravecz 2011). Jelenleg már folynak a fejlesztések az alábbi öt típusba való osztályozás elérésére: szintentartó, ereszkedő, eső, emelkedő és szökő.

Az ELAN-szoftverrel annotált diskurzusjelölő szegmentumokat tartalmazó .eaf fájlokat Praat TextGridbe exportáltam, amelyben a prozódiai annotáció eredményei is megjeleníthetők, így ott ellenőriztem a *mondjuk* szegmentumokra vonatkozó dallammenet címkéket. A 3. ábrán látható a kétféle annotáció egyesítésének eredménye.



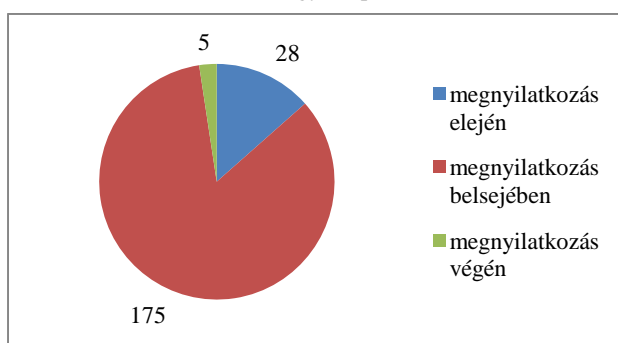
3. ábra. A dallammenet automatikus címkézésének eredménye a Praat-szoftverrel megjelenítve (HuComTech, 003, formális)

4.3.1 A megnyilatkozásban elfoglalt pozíció és a beszéddallam összefüggései

Ahogy a 2. táblázat és a 4. ábra mutatja, a *mondjuk* megnyilatkozásban elfoglalt pozíciójáról megállapíthatjuk, hogy annak előfordulása nem random, hanem szisztematikus. A kiszámolt khi-négyzet-érték alapján nem véletlenszerű a pozíciója, hanem leggyakrabban a megnyilatkozás belsejében fordul elő. Mindez (a nagyrészt fix pozíció) szintén arra enged következtetni, hogy a *mondjuk* nem csupán random pozíciókban előforduló töltelékelem, hanem diskurzuszjelölő.

	Tapasztalt érték (darabszám)	Várt érték (da- rabszám)	Tapasztalt és várt érték kö- zötti különbség
megnyilatkozás elején	28	69.3	-41.3
megnyilatkozás belse- jében	175	69.3	105.7
megnyilatkozás végén	5	69.3	-64.3
összesen	208		

2. táblázat. A *mondjuk* pozíciója a megnyilatkozásban: gyakorisági eloszlás elemzése (egymintás khi-négyzet, $p < 0,01$)

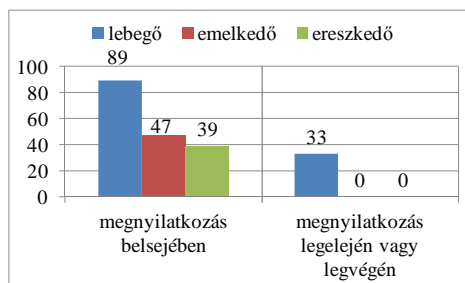


4. ábra. A *mondjuk* pozíciója a megnyilatkozásban (darabszám)

A pozícióbeli eloszlásvizsgálatot követően megvizsgáltam, hogy vajon a pozíció és a beszéddallam között van-e összefüggés, és keresztábra-elemzést (Crosstabs test) végeztem a két változóval. A 3. táblázat és az 5. ábra foglalja össze vizsgálatom eredményét, amely kimutatja, hogy a két változó közötti kapcsolat szignifikáns ($p = 0,001$; khi-négyzet (2) = 27,649). Megnyilatkozás legelején és legvégén (egyesítettem ezt a két kategóriát a záró pozíció nagyon alacsony elemszáma, csupán 5 elem miatt) mindig lebegő (szintentartó) a dallam, vagyis a kezdő és záró pozíció befolyásolja a dallamot, míg a megnyilatkozás belsejében nagyobb változatosságot láthatunk, bár ott is a lebegő (szintentartó) dallam dominanciája figyelhető meg.

		Beszéddallam		
		lebegő	emelkedő	ereszkedő
<i>mondjuk</i> pozí- ciója	megnyilatkozás belsejében	89	47	39
	megnyilatkozás legelején vagy legvégén	33	0	0

3. táblázat. Pozíció és dallam összefüggései

5. ábra. A *mondjuk* pozíciója és dallama közötti kapcsolat

4.3.2 A témairányításban betöltött szerep és a beszéddallam összefüggései

Ahogy az alábbi 4. táblázatból is leolvasható, a *mondjuk* leggyakrabban a témakifejtés egységben jelenik meg, hiszen amint a nyelvi példák is alátámasztották, a *mondjuk* gyakran a mondandó, a már adott téma kibontását, finomítását vagy pontosítását vezeti be. A keresztábra-elemzés során a tapasztalt és várt értékek táblázatának eloszlását hasonlítottuk össze. A két eloszlás lényegesen különbözött egymástól, nagy az eltérés az egyes kapott és várt értékek táblázata között, ezért kapcsolatot tételezhetünk fel két változók között ($p = 0,003$; khi-négyzet (2) = 11,562). A 4. táblázatban azt is láthatjuk, hogy témakifejtés során nagyobb az eltérés a címkézett dallamtípusok között, mint témakezdeményezés és témaváltás során, ahol a lebegő (szintentartó) dallam dominál.

		Beszéddallam			Összesen
		lebegő	emelkedő	ereszkedő	
Tematikus kontrollban	témakezdeményezés és témaváltás	31	6	1	38
betöltött szerepe	témakifejtés	91	41	38	170
	összesen	122	47	39	208

4. táblázat. Kontingenciatáblázat részlete a *mondjuk* tematikus kontrollban betöltött szerepe és dallama kapcsolatáról

4.4 Tipikus együttjárási mintázatok: a verbális diskurzusjelölő, a funkciók és a nem verbális kísérőjegyek tipikus együttesei

A *mondjuk* különböző használati köreinek multimodális jellemzői a következők a HuComTech-korpuszban:

- A társalgás információrendezést, -átadást és -feldolgozást vezérlő dimenziójában (*information state*) működve a specifikáció és a példaadás *mondjuk* diskurzusjelölővel bevezetett aktusát kézi gesztikuláció kísérheti témakifejtés során. Amikor a beszélő kézi gesztussal nyomatékosítja és jelzi előre az új információ bevezetését, akkor a gesztust leggyakrabban a *mondjuk* kimondásá-

val egyidejűleg, vagy előtte 100-2000 ms-mal hajtja végre úgy, hogy közben az egyik vagy mindkét tenyér felfelé néz.

- Lexikai előhívás szerepében gyakran előzi meg és kíséri a *mondjuk* ejtését felfelé irányuló tekintet és merengő, felidéző arckifejezés.
- Amikor a *mondjuk* funkciója az ellentét koherenciaviszonyának jelölése, a beszédaktus-struktúra dimenziójában pedig ellenvélemény kifejezése, ellentozás, és egyet nem értés az eddig elhangzottakkal, általában új nézőpont bevezetése mellett, akkor sokszor a de mondjuk DJ-kollokációban jelenik meg, a beszélő nem verbális viselkedését pedig a következő markerek egyike vagy együttese megjelenése jellemzi: fejrázás, szemöldök felvonása, ráncolása és oldalra nézés.
- Amikor a *mondjuk* egy szomszédsági pár nem várt/nem preferált második tagját vezet be (a beszélőváltási mechanizmus dimenziójában aktiválódva), interakciós funkciója pedig az egyet nem értés aktusának bevezetése és jelölése, akkor nagyrészt megnyilatkozás-indító pozícióban jelenik meg és rövid szünet határolja.
- Amikor a diskurzusjelölő elsődleges szerepe a témairányítás/tematikus strukturálás, jelentése pedig 'meg kell hagyni', 'hozzá kell tenni', akkor gyakran felfelé vagy oldalranéző tekintetirány figyelhető meg a beszélőn.
- Attitűdjelölő szerepben szinte mindig a szemöldök alapértelmezett állásának megváltozása kíséri.
- Saccolás bevezetése és kifejezése közben gyakori a fej oldalra, oda-vissza mozgatása.

5 Összefoglalás

A *mondjuk* elemzése során azt kaptam eredményül, hogy annak D-értéke 100%, vagyis korpuszomban mindig diskurzus szerepben (nem grammatikai szerepben) jelent meg. Pozícióját tekintve leggyakrabban a megnyilatkozás belsejében fordul elő.

Prozódiai jellemzői közül fontos megemlíteni, hogy prozódiailag nem független elem, és ritkán határolja szünet a DJ-t (akár előtte, akár utána). Érdekes eredmény, hogy a korpusz manuális pragmatikai annotációja és automatikus prozódiai annotációja alapján statisztikailag kimutatható kapcsolat van a pozíció és a beszéddallam, valamint a témairányítást jelző szerep és a beszéddallam között.

Funkcionális elemzése során megfigyeltem, hogy számos pragmatikai funkcióival rendelkezik:

- leggyakoribb szerepkörei a lexikai előhívás, az ellentétezés, a példaadás és a saccolás;
- attitűdjelölő szerepe ritkább; amikor mégis ilyen funkcióval bír, azt szemöldökmozgatás kíséri (összehúzás, felhúzás, ráncolás);
- általában ellentéteséget vagy pontosítást kifejező témakibontó közlésekben gyakori;
- szomszédsági párok második tagjában is előfordul;
- gyakran kíséri kommunikatív szándék által vezérelt kézi gesztikuláció, a tekintetirány és a fejtartás megváltozása.

A fentiek alapján megállapíthatjuk státusáról, hogy a *mondjuk* nem konceptuális használata során az nem csupán töltelékshónak tekintendő, hiszen ahogyan a nyelvi

példáim is szemléltették, széles a pragmatikai funkcióspektruma. Így a diskurzusjelölő különböző nem verbális akusztikus jelölőkkel (és a magyar nyelvű multimodális korpusz esetében vizuális jelölőkkel) való együttjárásának feltárása fontos adalékot szolgáltat a társalgások formai jegyek alapján történő szegmentálásához.

Irodalom

- Abuczki, Á., Bódog A., Németh T. E. 2011. A multimodális pragmatikai annotáció elméleti alapjai az ember-gép kommunikáció modellálásában. In: Németh T., E. (szerk.) *Ember-gép kapcsolat: A multimodális ember-gép kommunikáció modellezésének alapjai*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 133. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 179–201.
- Bañcerowski, J. 2005. A kötőszók mint metaszóvegbeli operátorok. *Magyar Nyelvőr*, 129(4): 488–495.
- Boersma, P., Weenink, D. 2007. *Praat: doing phonetics by computer 5.0.02*. University of Amsterdam: Institute of Phonetic Sciences. Elérhető: <http://www.praat.org> Letöltés dátuma: 2011.03.04.
- Brugman, H., Russel, A. 2004. Annotating multi-media / multi-modal resources with elan. In: Lino, M. et al. (szerk.) *Proceedings of the Fourth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC)*. Lisbon: Portugal. 2065–2068.
- Fraser, B. 1990. An approach to discourse markers. *Journal of Pragmatics*, 14: 383–395.
- Fraser, B. 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics*, 31: 931–952.
- Furkó, P. B. 2007. *The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of well and of course*. (Doktori értekezés) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Furkó, P. B. 2011. Diskurzusjelölők és szövegösszefüggés: A kohézió vagy a koherencia eszközei? Az implikáció mint a szövegösszefüggés eszköze. In: Dobi, E. (szerk.) *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai: Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés*. Officina Textologica 16. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 36–57.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In: Peter, C., Morgan, J. (szerk.) *Speech acts (Syntax and Semantics, Volume 3)*. New York: Academic Press. 41–58.
- Gumperz, J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunyadi, L., Szekrényes I., Borbély A., Kiss H. 2012. Annotation of spoken syntax in relation to prosody and multimodal pragmatics. In: *Proceedings of 3rd Cognitive Infocommunications Conference*. Kosice: IEEE Conference Publications. 537–541.
- Németh T., E. 1996. A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. *Nyelvtudományi Értekezések 142*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh T., E. 1998. A *hát, így, tehát, mert* kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv*, 94: 324–331.
- Németh T., E. 2011. A humán kommunikáció modelljei és az ember-gép kommunikáció. In: Németh T., Enikő (szerk.) *Ember-gép kapcsolat: A multimodális ember-gép kommunikáció modellezésének alapjai*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 133. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 43–61.
- Petukhova, V., Bunt, H. 2009. Towards a multidimensional semantics of discourse markers in spoken dialogue. In: *Proceedings of the 8th International Conference on Computational Semantics*. Tilburg. 157–168.
- Redeker, G. 2006. Discourse markers as attentional cues at discourse transitions. In: Fischer, K. (szerk.) *Approaches to discourse particles*. Amsterdam: Elsevier. 339–358.
- Rouchota, V. 1998. Connectives, coherence and relevance. In: Rouchota, V. – Jucker, A. H. (szerk.) *Current issues in relevance theory*. Pragmatics & Beyond New Series 58. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 11–58.
- Sacks, H. 1992. *Lectures on conversation*. Oxford: Blackwell.
- Schiffirin, D. 1987. *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schirm, A. 2011. *Diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkron státusa alapján* (doktori értekezés). SzTE Bölcsészettudományi Kar. Szeged.
- Sperber, D., Wilson, D. 1986/1995. *Relevance. communication and cognition*. (1st and 2nd editions.) Cambridge, MA, Oxford: Blackwell.

Székrenyes, I., Csipkés L., Oravecz Cs. 2011. A HuComTech-korpusz és -adatbázis számítógépes feldolgozási lehetőségei. Automatikus prozódiai annotáció. In: Tanács, A., Vincze, V. (szerk.) *VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: JATEPress. 190–198.

Függelék: Jelmagyarázat

IV	interjúvezető
IA	interjúalany
%	kitöltött szünet
%s	szünet
é%s (=ééés);	magánhangónyújtás
%o (=ööö)	
-	befejezetlen szavak és megnyilatkozások
< >	újrakezdés
{ }	beszélői zajok:
{b}	hallható lélegzetvétel, ki-/belégzés; {c} köhögés; {l} nevetés, torokköszörülés; {s} tüszentés
*	új szavak, neologizmusok vagy nem hagyományos ejtésmód: *valszeg

Siketek szövegfelolvasásának szupraszegmentális jellegzetességei

Auszmann Anita

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
auszmannanita@gmail.com

Kivonat: A hangzó beszéd elsajátítása szempontjából kulcsfontosságú a hallás, sérülése hatással van a beszédprodukciónak a minőségére. Minden siket képes bizonyos mértékben elsajátítani a beszédet, de jellegzetes kiejtési zavarok árulkodnak hallásállapotokról. A nemzetközi szakirodalomból, illetve hazai logopédiai empirikus kutatásokról tudjuk, hogy a siketek beszéde gyakran monoton, a hangerőt nehezen tudják szabályozni, a hangsúlyozás sokszor hibás, és a beszédtempójuk is lassabb, mint ép hallású társaiké. Magyarországon azonban nincs meg ennek a mérésekkel alátámasztott szakirodalma. Éppen ezért kutatásunk célja a korábban megfogalmazott jellemvonások objektív fonetikai mérések segítségével való leírása. Kutatásunkban siketek és ép hallású beszélők szövegfelolvasását vizsgáltuk. A felvételeken a következő szupraszegmentális elemeket elemeztük: artikulációs és beszédtempó, szünettartás és alaphangmagasság. Hipotéziseink igazolódtak, a siketek szövegfelolvasásának monotonitását a szűk tartományban mozgó, töredezettségét a gyakori szünetek miatt megtörő beszéddallam okozza, aminek hátterében valószínűleg a helytelen beszédlevegzés áll. A kapott eredmények segíthetnek a célzott fejlesztésekben, amellyel sikeresebbé tehető a hallássérült emberek jelnyelvet kiegészítő hangzó kommunikációja.

1 Bevezetés

A hallás nemcsak a környezetünkből érkező akusztikai ingerek, így a beszéd észlelése és feldolgozása szempontjából fontos, hanem hatással van a beszédprodukciónak a folyamatára is. „Az akusztikus visszacsatolás hiánya, vagyis a hallássérülés különböző fokozatai befolyásolják a beszédprodukciónak az indulását és fejlődését” (Gósy 2005: 330). A WHO adatai alapján ma Magyarországon körülbelül 30–40000 (más becslések szerint ez a szám akár a 60 000-et is elérheti) siket él (Vasák 2004). „Siketség akkor áll fenn, ha a jobban halló fülön mért légvezetési küszöb 90 dB vagy afölötti értéket mutat” (Gósy 2004: 50). A siketek heterogén közösséget alkotnak beszédállapotukat illetően, hiszen több tényező is befolyásolja, hogy milyen beszédkompetenciával rendelkeznek: például a halláscsökkenés típusa, foka, a hallókészülékkel való ellátás ideje, a célzott beszédfejlesztés kezdete és annak intenzitása, a siket gyermekek családi háttere stb.

Habár a siket gyermekek számára a jelnyelv a legkönnyebben és leghatékonyabban elsajátítható nyelv (Bartha–Hattyár 2002), oktatásuk hosszú évtizedekre visszatekintve az orális/auditív módszeren alapszik. Célja a hallásnevelés, azaz „a hallási fogya-

tékosok megmaradt, beszűkült hallástartományát igyekeznek mozgósítani, az akusztikus érzékelő- és differenciálókésztséget fejleszteni, finomítani, illetve a felfogott beszédhangokra épülő kombinációs késztséget kiépíteni.” (Csányi 1990: 8). A nemzetközi gyakorlatban a jelnyelv és a hangzó nyelv elsajátítása párhuzamosan történik, nem élvez a hangzó nyelv prioritást, az elsődleges célja, hogy a gyermekek beszéd-kompetenciája elérje azt a szintet, hogy meg tudják értetni magukat az „utca emberével” (Gold 1980).

A nemzetközi szakirodalomból (Rawlings 1935, 1936, Voelker 1938, Calvert 1962, Boone 1966, Brannon 1966, Hood 1966, Martony 1966, Colton–Cooker 1968, Boothroyd et al. 1974, Nickerson et al., 1974), illetve a hazai empirikus logopédiai kutatásokból tudjuk (Bombolya 2007), hogy jellegzetes kiejtési zavarok árulkodnak a siketek hallásállapotáról: általában hibás a hangsúlyozásuk, a hangerőt nehezen tudják szabályozni, beszédük monoton, beszédtempójuk lassú, alaphangjuk gyakran magas, és szűk tartományban mozog. A nemzetközi szakirodalomban kezdetben elsősorban a siketek beszédének szegmentális szerkezetét vizsgálták, de felismerték, hogy a szupraszegmentális elemek hibás alkalmazásának legalább akkora, ha nem nagyobb szerepe van abban, hogy a siketek beszéde nem vagy nem teljesen érthető (Gold 1980). Nickerson és munkatársai 1974-ben gyermekek szövegfelolvasását vizsgálva azt állapították meg, hogy a siket gyermekek beszédtempója 4,7 hang/s míg az átlagos beszélők 8 hangot ejtenek másodpercenként. Stark és Levitt szintén 1974-es tanulmányukban a szünettartást vizsgálták előre összeállított mondatokon, ahol a gyermekeknek 4 egyszerű mondatot kellett 5 különböző módon (kijelentésként, kérdésként stb.) felolvasniuk, és azt az eredményt kapták, hogy a siket gyermekek szinte minden szó után megszakítják a beszédprodukcójukat, és így hangsúlyosan ejtenek szinte minden szót. Nickerson és társai (1974) tesztmondatokon végzett ismétléses kutatásában a halló gyermekek beszédének 25%-a volt szünet, míg ez a szám siketeknél már 40% volt. A siketek beszédének leírásában említést találunk még arról is, hogy a gyakori szünettartások és jellegzetes kiejtési zavarok oka az, hogy a siketek nem tudják beosztani a beszédhez szükséges levegőt (Hudgins 1937), így túl sok levegőt használnak fel egy-egy szótag meghangosításához, aminek következtében elfogy a levegőjük, és a szótagok nem tudnak kifejezésekké összeállni, amint az átlagos beszélőknél ez megtörténik. Több kutató is említést tesz arról, hogy a siketek beszéde erőteljesen nazalizált (Boone 1966, Colton–Cooker 1968, Stevens et al. 1976), ami szintén hat a beszéd érthetőségére.

Kutatásunk célja a Magyarországon még hiányzó objektív fonetikai mérések segítségével leírni a siketek beszédének legfontosabb szupraszegmentális jellegzetességeit, illetve az ezek mögött meghúzódó okokat, hogy ezzel segíteni tudjuk a siketek sikereesebb beszédelsajátítását. Hipotéziseink szerint a siketek 1) artikulációs és beszédtempója lassabb, 2) alaphangmagassága magasabb, 3) beszéde monotonabb, mint az ép hallásúaké, illetve 4) több és hosszabb szünetet tartanak, mint az ép hallású beszélők.

2 Anyag, módszer, kísérleti személyek

Kutatásunkban 4 siket és 4 ép hallású női beszélő szövegfelolvasását vizsgáltuk. A legfiatalabb 37, míg a legidősebb adatközlő 59 éves volt, átlagéletkoruk: 46,5 életév. A siket beszélők hallásküszöbe: 90, 100 és 110 dB. Hallásvesztésük időpontja két kísérleti személy esetében anyanyelv-elsajátítás előtti, két kísérleti személy esetében

pedig anyanyelv-elsajátítás utáni. Egy kivétellel mindegyikük esetében betegség miatt következett be a hallásromlás. Adataikat az 1. táblázat összegzi.

Kísérleti személy	Életkor	Iskolai végzettség	Hallásküszöb	Hallásvesztés időpontja	Hallásvesztés oka
S1	37	felsőfokú	100 dB	anyanyelv-elsajátítás utáni	betegség
S2	40	középfokú	100 dB	anyanyelv-elsajátítás előtti	veleszületett
S3	50	középfokú	90 dB	anyanyelv-elsajátítás utáni	betegség
S4	57	középfokú	110 dB	anyanyelv-elsajátítás előtti	betegség

1. táblázat. A kísérletben részt vevő siket adatközlők jelölése és néhány adata

Minden siket kísérleti személynél ugyanolyan mértékű a hallásromlás mindkét fülön, egyikük sem használ hallókészüléket, és egyiküknek sincs implantátuma. Hangjukat ritkán használják, és zavarja őket, ha szóban kell megnyilvánulniuk, hiszen félnek, hogy a hangjukat hogyan ítélik meg, nem értik meg őket, illetve a jelnyelvvvel való kommunikációhoz képest „nem kényelmes” számukra a hangzó beszéd. Tanulóyaikat siket és halló iskolákban végezték vegyesen, tehát minden kísérleti személy tanult mindkét oktatási formában.

A kontrollesoportként használt ép hallású beszélők hangfelvételeit a MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztálya munkatársai által fejlesztett azonos akusztikai körülmények között és protokoll mentén készített Beszélte Nyelvi Adatbázisból (azaz a BEA-ból) vettük. Nemben, korban és iskolai végzettség szempontjából egyeztetettük a siket beszélők csoportjával.

A kutatásban részt vevők feladata a BEA-protokollban található *Méreg vagy vitamin?* című szöveg felolvasása volt. A hangfelvételeken a beszéd szupraszegmentális elemeit vizsgálatuk: az artikulációs és beszédtempót, a szünettartást és az alaphangmagasságot. A felvételeket a Praat 5.3.39 programban először beszédszakaszszinten, azaz szünettől szünetig tartó részenként felcímkéztük, majd a temporális és az alaphangmagasság-adatokat kézzel kimértük. A kapott adatok statisztikai elemzését (Mann–Whitney-teszt) az SPSS 17.0 szoftver segítségével végeztük el.

3 Eredmények

A kutatás során tett szubjektív megfigyelések összhangban álltak a szakirodalomban megfogalmazott jellemzésekkel. A vizsgálatban részt vevő siketek szövegfelolvasásában gyakoriak voltak a helytelen beszédlegzés miatt a folyamatos beszédet megszakító szünettartások. Beszédük erősen nazalizált. A kísérleti személyek szövegfelolvasásukat gyakran jelnyelvvvel kísérték. Beszédállapotuk nagy egyéni különbségeket mutatott.

A hangfelvételeket először az artikulációs és a beszédtempó szempontjából elemeztük. A siketek és az ép hallású beszélők szövegfelolvasásában mért artikulációs-tempó-értékek jelentős különbséget mutattak (2. táblázat). A siketek esetében a sza-

vak kiejtése hosszabb időt vett igénybe, ezért lassabb artikulációs tempóval hangosították meg ugyanazt a szöveget, mint az ép hallású társaik.

Az artikulációs tempó értékeihez hasonló képet mutatnak a szövegfelolvasásban mért beszédtempóértékek is (3. táblázat).

Artikulációs tempó (hang/s)			
S1	10,6	H1	14,6
S2	9,0	H2	13,4
S3	9,6	H3	12,2
S4	9,8	H4	12,9

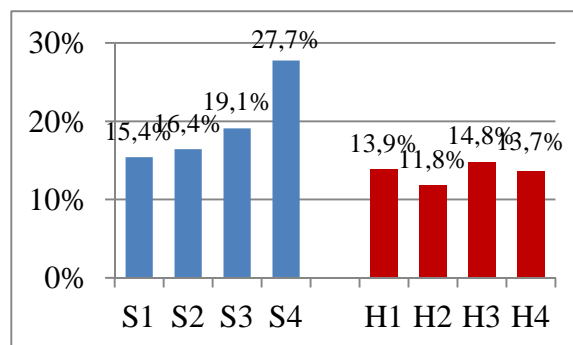
2. táblázat. Siketek (S) és ép hallású beszélők (H) szövegfelolvasásában mért artikulációs tempók

Beszédtempó (hang/s)			
S1	8,9	H1	12,6
S2	7,6	H2	11,9
S3	7,7	H3	10,4
S4	7,1	H4	11,1

3. táblázat. Siketek (S) és ép hallású beszélők (H) szövegfelolvasásában mért beszédtempó-értékek

A siketek beszédtempója lassabb, mint az ép hallású beszélőké, szövegfelolvasásuk során kevesebb hangot hangosítottak meg ugyannyi idő alatt, mint a kontrollcsoport tagjai. Az artikulációs tempóhoz hasonlóan a beszédtempó tekintetében is jól elkülönültek a siketek és az ép hallású beszélők adatai, nincsenek átfedések az eredményekben, viszont az adott csoportokon belül mért értékek nagy hasonlóságot mutatnak.

A beszédtempó szoros összefüggésben áll a beszéd során tartott szünetekkel. A mért adatokból jól látszik, hogy a siket kísérleti személyek szövegfelolvasását nagyobb arányban szakították meg szünetek, mint az ép hallású beszélőket (1. ábra).

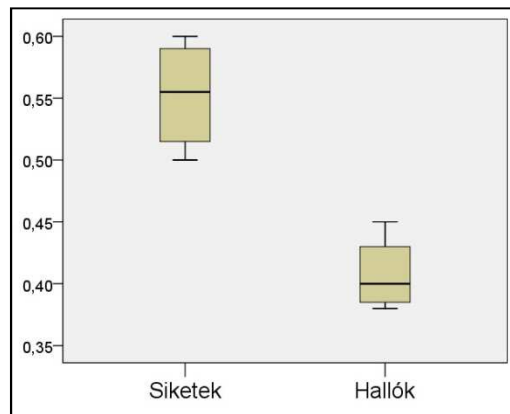


1. ábra. Siketek (S) és ép hallású beszélők (H) szövegfelolvasásainak teljes időtartamához képest mért szünetarányok

A szövegfelolvasást megakasztó szünettartások aránya nagy változatosságot mutat a siket beszélők esetében, az S1, legkevesebb szünetet tartó sikethez képest majdnem

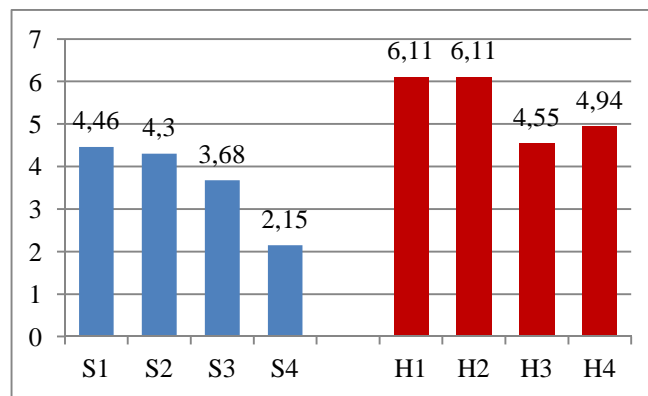
kétszer több szünetet tart az S4 adatközlő. Az ép hallású szövegfelolvasók szünettartásai a csoporton belül hasonlóan alakultak, szűk tartományban mozognak. A legtöbb szünetet tartó ép hallású beszélő szövegfelolvasásában mért szünetarány sem éri el a legkevesebb szünetet tartó siket szünetarányértékét, bár köztük minimális a különbség.

A szünetek időtartama tekintetében szignifikáns különbség van a siketek és az ép hallású beszélők szövegfelolvasásai között (2. ábra). A siketek felolvasása szignifikánsan hosszabb időtartamban realizálódó szüneteket tartalmaz (Mann–Whitney-teszt: $Z = -4,189$, $p < 0,001$).



2. ábra. Siketek és ép hallású beszélők szövegfelolvasásában mért szünetidőtartamok (másodpercben)

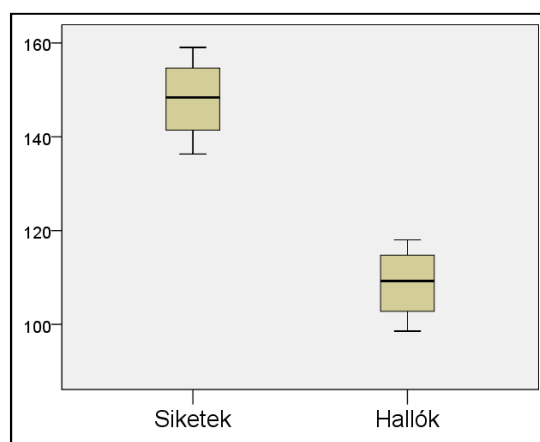
Megvizsgáltuk a szövegfelolvasásban realizálódó beszédszakaszok átlagos szószámát is (3. ábra). A siketek átlagosan 2-4 szavanként tartanak szünetet függetlenül attól, hogy indokolt-e, míg az ép hallású beszélők átlagosan 4-6 szavanként állnak meg a felolvasásban – megfigyelhetően tagmondathatáron vagy mondat végén.



3. ábra. A siketek (S) és ép hallású beszélők (H) szövegfelolvasásaiban megvalósuló beszédszakaszok átlagos szószáma (db)

A siketek szövegfelolvasásában mért beszédszakaszok időtartamai szignifikánsan hosszabbak, mint az ép hallású beszélőkében mérték (Mann–Whitney-teszt: $Z = -3,400$, $p < 0,001$). A siketek tehát kevesebb szószámú, azaz rövidebb beszédszakaszokat hangosítanak meg hosszabb idő alatt (4. ábra). Illetve gyakrabban tartanak szünetet a felolvasásukban, és azt hosszabb időtartam tesz ki – ez az, ami nagymértékben lassítja a beszédüket, és darabossá, monotonná teszi azt.

Elemeztük a siketek és az ép hallású beszélők szövegfelolvasásában mért alaphangmagasságokat is. Az F0-minimum és F0-maximum (4. táblázat) értékei a jelen kutatásban részt vevő kísérleti személyek esetében nem mutatnak jelentős különbséget, a két csoport adatai nem különíthetők el egyértelműen.



4. ábra. A siketek és ép hallású beszélők szövegfelolvasásában megvalósuló beszédszakaszok időtartama (másodpercben)

		F0 (Hz)			
		min	max	min	max
S1	152,71	226,62	H1	146,00	289,67
S2	174,01	293,71	H2	149,76	209,05
S3	141,87	307,11	H3	157,22	269,89
S4	154,99	267,81	H4	149,39	237,82

4. táblázat. A siketek (S) és ép hallású beszélők (H) szövegfelolvasásában mért F0-minimumok és F0-maximumok (Hz)

Kiszámítottuk az egyes beszélőknél mért legmagasabb és legalacsonyabb alaphangmagasságok hányadosaként a hangterjedelmet is, amelynek értékeit az 5. táblázat tartalmazza.

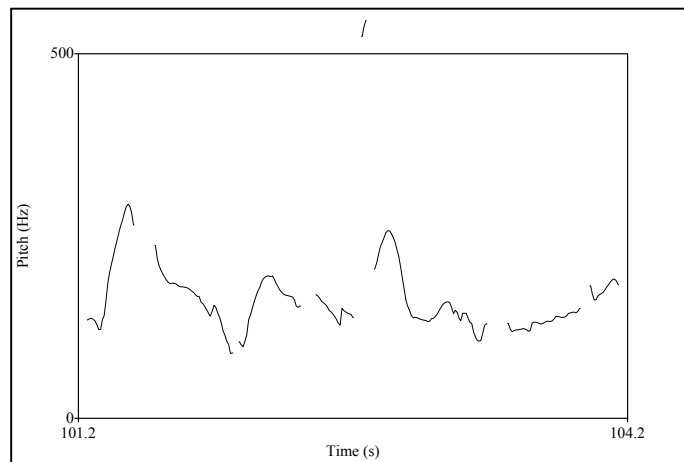
Az adatokból jól látszik, hogy a siketek és az ép hallású beszélők hangterjedelmei nem mutatnak jelentős különbséget, átfedések vannak a két csoport adatai között. Az eredmények tekintetében elmondható, hogy a jelen kutatásban részt vevő siketek alaphangmagassága nem mozog szűkebb tartományban, mint az ép hallású beszélőké.

Egy ép hallású beszélő (5. ábra) és egy siket (6. ábra) szövegfelolvasásának ugyanazon 3 illetve 3,7 másodperc alatt meghangosított „A zöldségekbe, a gyümölcsökbe olyan mérgek kerülhetnek” tagmondatban kirajzolódó beszédhangot mutatják a kö-

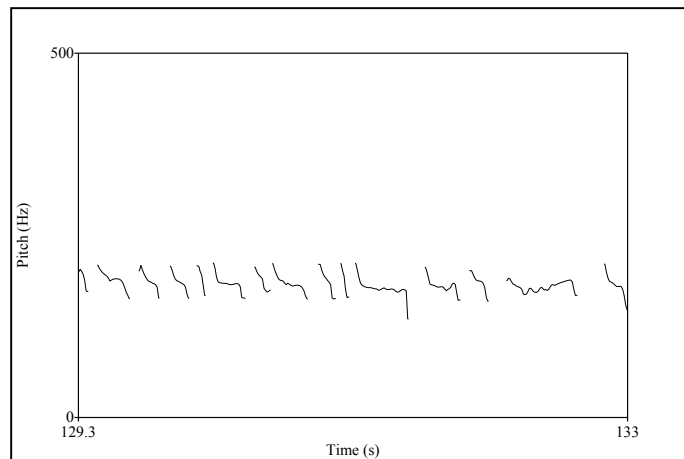
vetkező ábrák. Jól látszik, hogy az ép halló beszélő beszédében két hangsúly is megjelenik, míg a siket beszélő beszédét lebegő dallam jellemzi, sem kontúrok, sem hangsúlyok nem figyelhetők meg nála.

Hangterjedelem (F0-max/F0-min)			
S1	1,48	H1	1,98
S2	1,69	H2	1,33
S3	2,16	H3	1,72
S4	1,73	H4	1,59

5. táblázat. A siketek (S) és ép hallású beszélők (H) szövegfelolvasásának hangterjedelemei



5. ábra. Egy ép hallású beszélő szövegfelolvasásának dallammenete



6. ábra. Egy siket beszélő szövegfelolvasásának dallammenete

4 Következtetések

Kutatásunk a siketek szövegfelolvasásának szupraszegmentális jellegzetességeit vizsgálta, amelynek objektív leírása Magyarországon korábban még nem történt meg. A nemzetközi szakirodalmi adatokból, illetve hazai logopédiai empirikus kutatásokból tudjuk, hogy a siketek beszédproziódia bizonytalan. Az ezekre alapozott hipotéziseink a kapott eredmények alapján nagyrészt igazolódtak. A siketek beszédét lassabb artikulációs és beszédtempó jellemzi, mint az ép hallásúakét. A siketek ugyan elsajátítják a beszédet gyermekkorukban, de az egymás közötti, illetve a hallókkal folytatott kommunikáció során is a jelnyelvet használják. Szóban csak ritkán, és akkor is félve nyilvánulnak meg, így gyakorlatlan beszélők, aminek következtében bizonytalanra és lassúvá válik a beszédprodukciónk. A siketeknek az egyes szavak kiejtéséhez több időre van szükségük, mint az ép hallású beszélőknek. A siketek nagyobb arányban és szignifikánsan hosszabb szüneteket tartanak a szövegfelolvasás közben, mint az ép hallásúak. Ez nagymértékben lassítja a beszédet. Ugyanakkor a siketek rövidebb, azaz kevesebb szóból álló beszédszakaszokat hangosítanak meg hosszabb idő alatt. A szövegfelolvasásuk e két jellemvonásának, illetve a dallam ingadozásának köszönhető, hogy a siketek beszéde monotonabb, töredezetebb, mint az ép hallású beszélőké. A rövid beszédszakaszokat követő gyakori és hosszú szünetek megtörik a beszéd dallamát. A kutatásban részt vevő siketek esetében megfigyelhető, hogy ennek hátterében a helytelen beszédlevegzés áll. Csak az alaphangmagasság tekintetében nem igazolódtak a hipotéziseink, és kaptunk a szakirodalmi adatoktól eltérő értékeket. A jelen kutatásban részt vevő siket kísérleti személyek alaphangmagassága nem mozog szűkebb hangterjedelemben, mint az ép hallású beszélőké, az F₀-minimum és F₀-maximum értékek nagy egyéni különbségeket mutatnak.

Az eredményeket és a siket kísérleti személyek anamnéziséit összevetve nem taláink szoros összefüggést a beszéd jelenlegi állapota és a hallásvesztés időpontja között, tehát nem teljesítenek jobban azok a kutatásban részt vevő siketek, akiknek az anyanyelv-elsajátítás után romlott a hallásállapotuk, tehát a magyar hangzó beszéd birtokában vannak, azokhoz a hallássérültekhez képest, akiknél ez a hallásromlás még az anyanyelv-elsajátítás előtt megtörtént.

A siketek kommunikációra használt elsődleges nyelve a jelnyelv, ugyanakkor ennek kiegészítésére a hétköznapi életben változó sikerességgel alkalmazzák a hangzó beszédet is. Különböző nemzetközi kutatásokban az 1960-70-es években (Brannon 1964, John–Howarth 1965, Markides 1970, Smith 1972) a siketek beszédének csak körülbelül 20%-át értették meg azok, akiknek korábban még nem volt kapcsolatuk hallássérültekkel. Ma már sok kutató egyetért abban, hogy mindkét nyelvi kompetencia fejlesztésére szükség van. A jelnyelven való oktatás a siketek számára a legtermészetesebb és a leghatékonyabb, alkalmazása hozzájárul ahhoz, hogy a siket gyermekek a hallókhoz hasonló mennyiségű és minőségű tudással rendelkezzenek. Ugyanakkor ahhoz, hogy a siketek a halló társadalomban sikeresen boldoguljanak, szükség van a hangzó beszéd fejlesztésére is, amely a kapott eredmények figyelembevételével elérhető. További kutatási célunk bővíteni a kísérleti személyek csoportját, valamint szegmentális szinten vizsgálni a siketek beszédprodukciónját nemcsak olvasott szövegben, de spontán beszédben is.

Irodalom

- Bartha, Cs., Hattyár, H. 2002. Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? A magyarországi siketek nyelvi jogai. In: Kontra, M., Hattyár, H. (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest: Teleki László Alapítvány. 74–23.
- Bombolya, M. 2007. Hallássérült gyermekek beszédfeldolgozási folyamatai. In: Gósy, M. (szerk.) *Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok az anyanyelv-elsajátításban*. Budapest: Nikol Kkt. 72–83.
- Boone, D. 1966. Modification of the voices of deaf children. *Volta Review*, 68: 686–692.
- Boothroyd, A., Nickerson R., Stevens K. 1974. *Temporal patterns in the speech of the deaf: A study in remedial training*. Northampton, MA: Clarke School for the Deaf.
- Brannon, J. 1964. *Visual feedback of glossal motions and its influence upon the speech of deaf children*. Ph.D. Thesis, Northwestern University, Evanston, IL.
- Brannon, J. 1966. The speech production and spoken language of the deaf. *Language and Speech*, 9: 127–136.
- Calvert, D. 1962. Deaf voice quality: A preliminary investigation. *Volta Review*, 64: 402–403.
- Colton, R., Cooker, H. 1968. Perceived nasality in the speech of the deaf. *Journal of Speech and Hearing Research*, 11: 553–559.
- Csányi, Y. 1990. *Hallás-beszéd nevelés*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Gold, T. 1980. Speech production in hearing-impaired children. *Journal of Communication Disorders*, 13: 397–418.
- Gósy, M. 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gósy, M. 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hood, R. 1966. *Some physical concomitants of the perception of speech rhythm of the deaf*. Ph.D. thesis, Stanford University, Palo Alto, CA.
- Hudgins, C. 1937. Voice production and breath control in the speech of the deaf. *American Annals of the Deaf*, 82: 338–363.
- John, J., Howarth, J. 1965. The effect of time distortions on the intelligibility of deaf children's speech. *Language and Speech*, 8: 127–134.
- Markides, A. 1970. The speech of deaf and partially-hearing children with special reference to factors affecting intelligibility. *British Journal of Disorders of Communication*, 5: 126–140.
- Martony, J. 1966. *Studies on the speech of the deaf. Quarterly progress and status report: Speech Transmission Laboratory*. Stockholm: Royal Institute of Technology.
- Nickerson, R., Stevens K., Boothroyd A., Rollins A. 1974. *Some observations on timing in the speech of deaf and hearing speakers*. Cambridge: Bolt Beranek and Newman, Inc.
- Rawlings, C. 1935. A comparative study of the movements of the breathing muscles in speech and quiet breathing of deaf and normal subjects. *American Annals of the Deaf*, 80: 147–156.
- Rawlings, C. 1936. A comparative study of the movements of the breathing muscles in speech and quiet breathing of deaf and normal subjects. *American Annals of the Deaf*, 81: 136–150.
- Smith, C. R. 1972. *Residual hearing and speech production in deaf children*. Doctoral dissertation, City University of New York.
- Stark, R., Levitt, H. 1974. Prosodic feature reception and production in deaf children. *Journal of the Acoustical Society of America*, 55. S563(A).
- Stevens, K., Nickerson R., Boothroyd A., Rollins A. 1976. Assessment of nasalization in the speech of deaf children. *Journal of Speech and Hearing Research*, 19: 393–416.
- Voelker, C. 1938. An experimental study of the comparative rate of utterance of deaf and normal hearing speakers. *American Annals of the Deaf*, 83: 274–284.
- Vasák, I. 2004. *A világ siket szemmel*. Budapest: Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.

A jelnyelvi tolmácsolás nyelvi és nem nyelvi szempontjai. Egy empirikus kutatás a magyarországi jelnyelvi tolmácsok körében

Bokor Julianna

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
bokor.julianna@btk.elte.hu

Kivonat: A jelnyelvi tolmácsolás mint hivatalos szakma csupán néhány évtizedes múltra tekint vissza mind nemzetközi, mind hazai szinten. Kutatásom a siket közösségben működő jelnyelvi tolmácsok nyelvhasználatának és a tolmácsolási munka nyelvi és nem nyelvi meghatározóinak ismertetését tűzte ki célul. A tolmácsolás során nehézséget jelent a megfelelő kód kiválasztása (a jelnyelv és a jelelt magyar nyelv közötti kontinuum mentén), továbbá a tolmácsszerep megőrzése, mivel a jelnyelvi tolmácsok gyakran egyfajta szociális jellegű feladatot is ellátnak. A jelnyelvi tolmácsok szerepe egyelőre sok esetben nem tisztázott a tolmácsolásban részt vevő felek számára, ezért gyakran felmerül például a siketek részéről a segítő típusú tolmácsolási igény. A vizsgálat során megismertem a tolmácsolás során figyelembe vett szempontokat, valamint azt, hogy a tolmácsok mely kódot találják a leghatékonyabbnak, melyiket választják szívesebben kommunikációs és/vagy tolmácsolási helyzetben, illetve mely tényezők befolyásolják ezt a választást. Az eredmények szerint a tolmács kódválasztását a siket ügyfél és a tolmács nyelvi kompetenciája, kódválasztása, valamint a tolmácsolási helyzet határozza meg.

1 Bevezetés

Magyarország lakosságának megközelítőleg 10%-a él valamilyen halláskárosulással, s ebből mintegy 30–40000 fő siket vagy súlyos fokban nagyothalló (Vasák 2004: 14). Ezzel a harmadik legnagyobb létszámú nyelvi és kulturális kisebbséget alkotják (Bartha 2004: 313). A siketek kétnyelvű nyelvi kisebbséget képeznek, hiszen a többségi társadalomba ágyazódva élnek, tagjaival a magyar nyelvet használják, s az egymás közötti kommunikációban a magyar jelnyelvet alkalmazzák (Hattyár 2008: 48).

A jelnyelvek a siket közösségben használt, önálló grammatikával rendelkező, komplex, természetes nyelvek, melyek a hangzó nyelvektől és egymástól is függetlenül (ám bizonyos mértékben egymásra hatva) alakulnak és fejlődnek, és a hangzó nyelvekhez hasonlóan változataikban élnek (Bartha et al. 2006: 858). Ezeket a természetes jelnyelveket **elsődleges (primér)** jelnyelveknek nevezzük, melyek mellett léteznek úgynevezett **másodlagos (alternáns)** jelnyelvek is. Ez utóbbiakat Bartha és munkatársai (2006: 859) a következőképpen jellemzik: „Ezekben a rendszerekben, melyek nem tekinthetők teljes értékű nyelveknek, a szavak, szókapcsolatok, monda-

tok stb. jelben ugyanolyan szerkezetűek, mint a környezetükben használt hangzó nyelvekéi.” A másodlagos/alternáns jelnyelvek közé tartoznak többek között azok a kommunikációs módok, amelyek a hangzó nyelv grammatikájára épülnek és jelnyelvi, illetve grammatikai jelekkel egészülnek ki, a siketek a hallókkal való érintkezés során alkalmazzák, s többnyire a tolmácsolás is ezeken az ún. **kontaktkódokon** történik. A magyar jelnyelv jelelt változatai a jelelt, valamint a jellel kísért magyar nyelv, melyeket más néven **„jelhasználatnak”** nevezünk (Kendon 1988, idézi Mongyi–Szabó 2005: 14).

A jelelt változatokat elméletben meg tudjuk különböztetni egymástól, de a gyakorlatban, mivel a jelnyelv–hangzó nyelv kontinuum mentén helyezhetők el, nehéz őket az alábbi formában szétválasztani: A **jelelt magyar nyelv** a magyar jelnyelv jelkincséből építkezik, de a magyar hangzó nyelv grammatikai szabályait követi, mégpedig a névelőket, toldalékokat és igeikötőket is figyelembe véve, és emellett folyamatos artikuláció kíséri. A jelelt magyar nyelv használatakor a magyar hangzó nyelv szó szerinti fordításáról beszélhetünk. A **jellel kísért (vagy jelesített) magyar nyelv** szintén a magyar hangzó nyelv grammatikáját követi, ebben is fontos szerepet tölt be az artikuláció, de ez a változat a toldalékokat és a névelőket figyelmen kívül hagyja (Henger–Kovács 2005: 16).

A másodlagos jelnyelvtípusok mellett meg kell említeni az **ujjábécét** is, „amely olyan jelelési rendszer, amelyben a szokványos ábécé minden betűjele külön jelet kap. [...] A legjobb kiegészítő jelelési rendszernek tekinteni, amely kényelmes hídként szolgál a beszélt és írott nyelv és a valódi jelnyelv között” (Crystal 2003: 283). A tolmácsolás során leggyakrabban idegen eredetű kifejezések és tulajdonnevek közvetítése esetén veszik igénybe.

A magyar jelnyelv mellett tehát az imént ismertetett kódtípusok segítik, illetve könnyítik a siket és a jelnyelvet használó halló közösség közötti kommunikációt. Emellett azonban a siketek a hallókkal való érintkezés során gyakran igényelnek jelnyelvi tolmácsszolgáltatást, melyhez segítséget nyújtanak számukra a jelnyelvi tolmácsszolgálatok. Magyarországon jelenleg 22 szolgálat működik, a Jelnyelvi Tolmácsok Országos Névjegyzékének 2013. január 7-i állapota alapján csupán 108 hivatalosan regisztrált jelnyelvi tolmács dolgozik országshoz. Munkájukról, nyelvhasználatukról, nehézségeikről jelenleg nagyon kevés információval rendelkezünk. A jelen kutatás célja a tolmácsolást meghatározó tényezők feltárása és megismerése, a tolmácsoláshoz illetve a jelnyelvhez fűződő nehézségek, problémák számba vétele, valamint annak feltérképezése, hogy milyen szerepet töltenek be ma a jelnyelvi tolmácsok. Ezzel összefüggésben a kutatási kérdések a következők: 1) Milyen szempontokat tartanak szem előtt a nyelvhasználatot illetően a tolmácsok a tolmácsolási folyamat során? 2) Milyen nyelvi nehézségekkel szembesülnek? 3) Mennyire képesek megőrizni a tolmácsok a tolmácsszerepüket? Feltételezésem szerint a tolmácsolás módjának legfontosabb szempontjai a siket ügyfél egyéni igényei, a siket ügyfél nyelvi kompetenciái, valamint a tolmácsolás tárgya. A szempontok figyelembe vétele mellett nyelvi nehézséget jelenthet a tolmácsok számára a megfelelő kód kiválasztása, továbbá komoly erőfeszítéseket igényel a tolmácsszerep megtartása.

2 A vizsgálat módszertana

Az empirikus kutatáshoz 9 személyes interjút készítettem magyarországi jelnyelvi tolmácsokkal irányított beszélgetések formájában. A felvételek öt tematikus egység-

ből, összesen 64 kérdésből álló kérdéssor segítségével készültek. Az interjúk során megközelítőleg 18 órányi hanganyag került rögzítésre, majd ezt követően szó szerinti lejegyzésre (Bokor 2012a). A kérdések kitértek I) a szakmaválasztás okainak, a munkavégzés körülményeinek, kereteinek megismerésére, II) a tolmácsolással, valamint a szaktolmácsolással kapcsolatos kérdésekre. Emellett III) a tolmácsolási munka nehézségeinek megismerésére is törekedtem mind gyakorlati, mind etikai kérdéseket érintve. Feltérképeztem továbbá IV) a nyelvhasználattal, illetve a kódválasztással kapcsolatos problémákat, valamint V) a tolmácsok jelnyelvi törvényről alkotott véleményét, észrevételeit. A jelen tanulmányban azonban csak a IV. témakört tárgyalom részletesen.

Az adatközlők 24–52 éves kor közöttiek, a nemek arányát tekintve egy férfi és nyolc nő, munkaforma szerint négyen szabadúszó, öten főállású tolmácsok. A munkavégzés helyszíne szerint nyolcan Budapesten, egy tolmács vidéken dolgozik. Ketten a nyolcvanas, ketten a kilencvenes években kezdték meg a szakma gyakorlását, öten a kétezres évek második felében. Az adatközlők végzettségét tekintve fontos megjegyezni, hogy a diploma nem szakirányú diplomát jelent, hiszen ma Magyarországon még nincs lehetőség jelnyelvi tolmács végzettség megszerzésére felsőoktatási intézményi keretek között. Az 1. táblázat a tolmácsok szakmai hátterével kapcsolatos információkat szemlélteti (Bokor 2012b).

	Kor	Végzettség	Munkaforma	A tolmácsolás kezdete	A munkavégzés helyszíne	Volt-e személyes ok?
T_1	52	főiskolai diploma	szabadúszó	1995	Budapest	nem
T_2	28	egyetemi diploma	szabadúszó	2007	Budapest	nem
T_3	42	főiskolai diploma	főállású	1988	vidék	igen
T_4	41	érettségi	főállású	1988	Budapest	igen
T_5	24	főiskolai diploma	főállású	2007	Budapest	igen
T_6	30	egyetemi diploma	szabadúszó	2007	Budapest	nem
T_7	27	egyetemi diploma	főállású	2008	Budapest	nem
T_8	43	főiskolai diploma	szabadúszó	1999	Budapest	nem
T_9	26	főiskolai diploma	főállású	2008	Budapest	nem

1. táblázat. A tolmácsok szakmai hátterét összefoglaló táblázat

A táblázatban két adatközlőt emeltem ki (T_3 és T_4), ők siket szülők halló gyermekeként kezdtek tolmácsolni, és az első hivatásos jelnyelvi tolmácsok közé tartoznak.

3 A jelnyelvi tolmácsolás nyelvi szempontjai

3.1 A tolmácsolás szempontjai

A problémák és nehézségek feltárásának kiindulópontja, hogy a tolmácsok milyen szempontokat tartanak meghatározónak egy tolmácsolás során. Az alábbiakban az adatközlők által meghatározott tényezőket sorolom fel: a siket ügyfél személye, elvárásai, érdekei, nyelvi kompetenciái; az információ lehető legpontosabb átadása a megfelelő kód segítségével a megfelelő stílusban; a tolmácsolás tárgya; a technikai körülmények; az etikai szempontok, mint például a titoktartás és a tolmácsszerep megtartása. Ezen tényezők alapvető szerepet töltenek be egy tolmácsolási szituációban, mivel bármelyik szempont sérülése vagy figyelmen kívül hagyása az információ átadását veszélyeztetheti, vagy akár konfliktusokhoz is vezethet. Ilyen hatást válthat ki az is, ha a tolmács nem ismeri a siket ügyfelet. Mivel a jelnyelvhasználat személyenként eltérő, mindenképp előnyös, ha a felek ismerik egymás nyelvi kompetenciáit, jelhasználatát, jelelési stílusát. Ez nagyban hozzájárul a tolmácsolás sikerességéhez, valamint gördülékenyebbé tételéhez.

3.2 A siketek és a tolmácsok kódválasztása

A nyelvhasználati, valamint a kódválasztási szokások megismeréséhez fontos tudnunk, hogy a tolmácsok ismerik-e a magyarországi jelnyelv és annak kontaktkódjai között a különbséget. A vizsgálati adatok azt támasztják alá, hogy minden adatközlő ismeri a siket közösségben használatos primer jelnyelvet, melyet meg tudnak különböztetni a másodlagos jelnyelvektől.

Ezzel összefüggésben természetesen felmerül a kérdés, hogy a tolmácsok kommunikációs, illetve tolmácsolási helyzetben melyik kódot választják, illetve mely tényezők befolyásolják a kódválasztást. Három adatközlő, köztük a siket szülők gyermekei szerint kommunikációs helyzetben, vagyis minden olyan helyzetben, amikor a tolmács nem tolmácsként, hanem magánemberként van jelen, mindig az adott szituáció, illetve a siket személye és nyelvi kompetenciái határozzák meg, hogy melyik kódot használják, vagyis számukra alapvetően a siket fél határozza meg a kódválasztást, hozzá alkalmazkodnak. Három adatközlő mind tolmácsolási, mind kommunikációs helyzetben törekszik a primer jelnyelv használatára, de bizonyos idő után tudatosan átváltanak kontaktkódra, mert annak alkalmazása kevésbé fárasztó számukra. Három adatközlő pedig teljes bizonyossággal állítja, hogy minden esetben másodlagos jelnyelvet használ, vagyis az ő esetükben a saját nyelvi kompetenciájuk alakítja a kódválasztást függetlenül a siket ügyfél igényeitől.

A tolmácsolási helyzetek vizsgálatakor világossá vált, hogy kilenc tolmács közül heten elsősorban kontaktkódon tolmácsolnak, és csak ritkán alkalmazzák a jelnyelvet, melynek két oka lehetséges: az egyik, hogy hosszabb ideig nem tudják a magyar jelnyelvet alkalmazni, a másik, hogy egyáltalán nem ismerik. Többnyire azonban az első ok a meghatározó. Két tolmács kódválasztását a siket ügyfél személye és nyelvi kompetenciái határozzák meg, vagyis minden esetben képesek azon a kódon tolmácsolni, amelyet a siket ügyfél igényel, így akár jelnyelven is. Ezek a tolmácsok a siket szülők gyermekei, akik kétnyelvű környezetben szocializálódtak, így – a jelnyelvet felnőttként tanuló tolmácsoktól eltérően – számukra valóban nem jelent gondot a jelnyelv

alkalmazása. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy hosszabb idő után ez a két tolmács is átvált kontaktkód használatára, amennyiben azt a siket ügyfél nyelvi kompetenciája engedi, mert számukra is több koncentrációt és figyelmet igényel a primer jelnyelv használata, hiszen a forrásnyelv és a célnyelv közötti eltérés jelentős mértékű.

A jelnyelv és a kontaktkódok alkalmazását nem lehet élesen szétválasztani, mivel a tolmácsok folyamatosan változtatják a kódokat nemcsak kommunikációs helyzetben, hanem tolmácsolás során is, vagyis folyamatosan kódot váltanak.

A tolmácsok kódválasztása mellett a másik meghatározó kérdés, hogy a siket ügyfelek melyik kódot választják szívesebben a tolmácsokkal szemben. Két tolmács véleménye szerint a siketek tolmácsolási szituációban a jelnyelvet használják, heten pedig úgy ítélik meg, hogy egyes személyekkel jelnyelven, míg másokkal kontaktkódon kommunikálnak. Az egyik adatközlő véleménye szerint a siket személy akkor alkalmazza kizárólag a jelnyelvet egy tolmáccsal, ha az illetőt a siket közösség elfogadta. Valójában azonban nemcsak az elfogadottságról van szó, hanem a nyelvi készségekről is, hiszen egy alacsony magyar nyelvi kompetenciákkal rendelkező siket személy nem tud kontaktkódon kommunikálni, míg egy magasabb nyelvi kompetenciákkal bíró siket igen. A siketek egymás között dominánsan jelnyelvet használnak, a hallókkal való interakciók során pedig a magasabb nyelvi kompetenciával rendelkező siketek általában többnyire kontaktkódon érintkeznek annak ellenére, hogy számukra vélhetően nem ez a természetes, míg az alacsonyabb nyelvi kompetenciával rendelkezők a hallókkal is döntően jelnyelven kommunikálnak. Előfordulhatnak olyan esetek is, amikor a siket ügyfél elutasítja vagy nem érti a halló tolmácsot, sőt az is megeshet, hogy a tolmács nem érti a siket ügyfelet, ilyenkor úgynevezett **relétolmácsot** alkalmaznak, aki olyan siket vagy nagyothalló személy, aki tolmácskompetenciával bír, és képes az információt a siket vagy nagyothalló személynek közvetíteni (Henger-Kovács 2005). Ilyenkor egy kettős tolmácsolási folyamat jön létre, mivel a relétolmács közvetítő szerepet tölt be a siket ügyfél és a tolmács között (vö. Henger-Kovács 2005: 19). Nem véletlen, hogy a jelnyelvi tolmácsok számára az egyik legnehezebb feladat a magyar jelnyelvről hangzó nyelvre történő tolmácsolás.

3.3 A jelnyelvi tolmácsolás hatékonysága

A tolmácsokkal készített interjúmban kitértem a tolmácsolás során történő információátadás pontosságára, illetve hatékonyságára is. Az adatközlők véleménye szerint a hangzó nyelvről jelnyelvre történő tolmácsolás pontossága csupán a tolmács jelkincsétől és nyelvi kompetenciájától függ. Az egyik megkérdezett tolmács szerint a tolmácsolás akár 100%-os pontossággal is történhet, hiszen a kontaktkódok segítségével tökéletesen megvalósítható a hang-jel megfeleltetés. Az ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy ez a fajta pontosság nem minden esetben hatékony, hiszen egy alacsony magyar nyelvi kompetenciákkal rendelkező siket nem fogja a magyar hangzó nyelv grammatikájára épülő tolmácsolást megérteni. Ugyanakkor vannak olyan siket személyek, akik bizonyos tolmácsolási helyzetekben kifejezetten ezt a típusú tolmácsolást kérik, mert számukra minden elhangzott információ fontos lehet.

A jelnyelvről hangzó nyelvre történő tolmácsolásról már többen úgy vélekedtek, hogy megközelítőleg 80%-ban lehet pontos a hang-jel megfeleltetés, amely függ a tolmács nyelvi kompetenciájától, valamint a siket ügyfél jelelési stílusától. Abban azonban minden tolmács egyetértett, hogy bármilyen nyelvi kompetenciáról, illetve

bármilyen jelelési stílusról is legyen szó, tartalmi veszteség semmilyen okból nem fordulhat elő tolmácsolás során, maximum hangsúlybeli eltolódás jellemezheti az üzenetet. Az adatközlők úgy vélik, hogy hangzó nyelvről pontosabban lehet tolmácsolni jelnyelvre/kontaktkódra, mint jelnyelvről hangzó nyelvre.

Arra a kérdésre, hogy melyik tolmácsolási irányt tartják nehezebbnek, szinte egyhangú volt a válasz. A tolmácsok sok esetben óriási kihívásnak tartják a jelnyelvről hangzó nyelvre történő tolmácsolást, sőt vannak, akik félnek ettől a feladattól. Ennek háttérében több ok is meghúzódhat: 1) A tolmácsképzőben a hangzó nyelvről jelnyelvre való fordításra fektetik a hangsúlyt, így kevesebb gyakorlatot szereznek. 2) Vannak olyan tolmácsok, akik szinte kizárólag hangzó nyelvről tolmácsolnak a munkájuk során, emiatt nem szerzik meg a kellő tapasztalatot. 3) Bizonyos tolmácsolási helyzetekben, például egy konferenciatolmácsolás esetén, egyáltalán nem, vagy csak korlátozott körülmények között van lehetőség korrigálni a tolmácsolás során felmerülő hibákat, ami frusztrációt okozhat. A feladatot természetesen így is megoldják, csak sokkal nagyobb koncentrációt igényel a tolmácsok részéről. 4) A kódok közötti különbségből is számos nehézség adódhat, hiszen a vizuális-gesztikuláris nyelvben számos olyan információsűrítési technika létezik, amelyet hangzó nyelven csak körülírással, illetve hosszabb kifejezésekkel, gyakran mondatokkal lehet feloldani. Előfordul, hogy egy-egy elem pontos jelentése csak a teljes kontextus megismerését követően válik érthetővé, így egy ilyen esetben a tolmácsnak igen nagy erőfeszítésébe kerül, hogy mindezt pontosan dekódolja, illetve átkódolja.

3.4 A terminológiával összefüggő kérdések

További problémákat okozhat, és befolyásolhatja a tolmácsolás sikerességét, ha a tolmács ismeretlen terminussal vagy ismeretlen jellel találkozik a tolmácsolás során. Az ismeretlen szó esete tovább-bontható: lehetséges, hogy a tolmács nem ismeri a szó jelentését, vagy a szónak megfeleltethető jelet nem ismeri.

Ezen problémák megoldására a következő technikákat alkalmazzák az adatközlők: Ha nem ismerik a szó jelentését, visszakérdeznek, amennyiben a helyzet engedi, ezt követően pedig a szó szinonimájának jelét alkalmazzák. Előfordulhat, hogy ez nem áll módjukban, ilyenkor megpróbálják a szövegkörnyezetből kikövetkeztetni a jelentést. Amikor a tolmácsok a szónak megfelelő jelet nem ismerik, az ujjábécét hívják segítségül, s lebetűzik az idegen szót. Ha a siket ügyfél ismeri a szó jelét, kiegészíti a tolmácsot. Amennyiben nem létezik jel az adott szóra, akkor közösen alkotnak egyet.

Amikor a tolmácsok ismeretlen jelnyelvi jellel találkoznak, ugyanúgy járnak el, mint az ismeretlen szó esetében. Amennyiben módjukban áll, visszakérdeznek. Ha erre nincs lehetőségük, akkor a szövegkörnyezetből vagy szájról olvasás segítségével próbálják a jelentést kikövetkeztetni, végső megoldásként pedig szintén az ujjábécével oldják meg a problémát.

3.5 A tolmácsolási hibák korrigálása

Minden tolmáccsal előfordult már, hogy munkája során félrefordított egy szót vagy egy mondatot. Felmerül a kérdés, hogy mit tesznek a tolmácsok, ha észlelik, hogy hibáztak munka közben, s hogyan korrigálják a hibákat?

Az adatközlők szerint az a legfontosabb, hogy amint észreveszik a hibát, azt korrigálni kell. Ha lehetőségük nyílik azonnali korrekcióra, az a legszerencsésebb, de természetesen az is előfordulhat, hogy ez nem áll módjukban. Ennek tipikus esete például a parlamenti közvetítés tolmácsolása. Ilyenkor a tolmácsolás során kell megtalálni a helyesbítés lehetőségét és módját.

3.6 A nyelvi nehézségek gyakorisága

A nyelvi kérdéseket érintő problémák gyakorisága a vizsgálat alapján összefüggést mutat a tolmácsok munkaformájával. Ezt a megállapítást arra alapozom, hogy a szabadúszó tolmácsok sokkal kevesebb nyelvi nehézségről számoltak be, mint a főállású tolmácsok. Ennek hátterében nyilvánvalóan az áll, hogy a szabadúszó tolmácsok többnyire csak olyan megbízásokat vállalnak el, amelyeket biztosan teljesíteni tudnak, míg a főállású tolmácsok számára nincs meg annak a lehetősége, hogy kiválasszák a számukra kedvező feladatokat. Nekik minden olyan tolmácsolási igényt ki kell elégíteni, amellyel a siket ügyfél megkeresi a tolmácsszolgálatot.

4 A jelnyelvi tolmácsolás nem nyelvi meghatározói

A nyelvi szempontok mellett a jelnyelvi tolmácsoknak számos olyan tényezőt is figyelembe kell venniük, melyek szintén befolyásolhatják a tolmácsolás minőségét, illetve sikerességét: például a tolmácsolásra való felkészülés lehetőségét, a tolmácsolás körülményeit, a mentális nehézségeket, a tolmácsszerep megőrzését.

A tolmácsolásra való felkészüléssel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy egyáltalán van-e lehetőségük a tolmácsoknak felkészülni egy megbízásra, illetve kapnak-e hozzá segédanyagot. Az adatközlők többsége úgy nyilatkozott, hogy minimális időt tudnak a felkészülésre fordítani, s az is többnyire arra irányul, hogy végiggondolják azokat a szempontokat, amelyek elősegítik a tolmácsolás gördülékenységét. Ilyen szempont például a siket személye, nyelvhasználati jellegzetességei, egyéni tulajdonságai, a siket személy adott témában alkalmazott regiszterei, jelhasználata, valamint a tolmács saját komfortkörülményei, úgymint az éhség- és szomjúságérzet kielégítése, melyek hozzájárulnak a tolmács komfortérzetének megteremtéséhez. A komfortérzet hiánya negatív irányban befolyásolhatja a tolmács koncentrációs, illetve teljesítőképességét.

A felkészülést nagyban elősegítené, ha a tolmácsok egyes tolmácsolási feladatok ellátása előtt segédanyagokat kapnának. Ilyen tolmácsolási helyzet például a konferencia- vagy médiatolmácsolás, illetve az oktatási tolmácsolás, amely a siket ügyfél tanulmányainak előmenetelét segíti. A tolmácsolási helyzetek túlnyomó többségében azonban nem kapnak semmiféle segítséget, így a felkészülés is sokkal nehezebb, illetve körülményesebb.

Az imént felsorolt tényezők mellett az adatközlők további nehézségként említették az időtényezőt, a munkakörülményeket, tehát a tolmácsolás helyszínének megközelíthetőségét, valamint a munkamegosztás kérdését, vagyis egyedül vagy párban kell-e egy adott feladatot ellátniuk. A tolmácsok többnyire egyedül végzik munkájukat, amely nemcsak fizikailag, de mentálisan is nagy megterhelést jelent számukra. Számos esetben előfordul, hogy a siket ügyfélnek egész nap szüksége van tolmácsra, ilyen lehet például az oktatási helyzet, amikor a siket levelező képzésben vesz részt, s

ehhez tolmácsszolgáltatást igényel. Olyan esetek is elfordulnak, amikor a tolmácsolási helyzet lelkileg megviseli a tolmácsot. Erre is számos példát hoztak, de a leggyakoribb az orvosi kezelés során történő tolmácsolás vagy bírósági, rendőrségi ügyeket érintő tolmácsolás. Ezen nehézségek kezelésére megoldást jelenthetne a szupervízió, illetve az alkalmankénti pszichológussal való konzultáció. Emellett a tolmácsoknak igénye lenne alkalmanként megrendezett szakmai tapasztalatszerésre, fórumra, ami nemcsak a kezdő tolmácsoknak jelentene segítséget, hanem a régóta tolmácsként dolgozók számára is.

A fenti szempontok mellett figyelembe kell venni, hogy a tolmácsok számára gyakran jelent kihívást, hogy képesek legyenek tiszta profilú (nem segítő jellegű) tolmácsolást végezni, azaz képesek legyenek megőrizni tolmácsszerepüket. Ez a kérdés azért is fontos, mivel szoros összefüggésben áll az etikai szempontokkal. Ehhez azonban tudnunk kell, hogy a jelnyelvi tolmácsok szerepe még ma sem egyértelmű sem a siket ügyfelek, sem a halló társadalom, sőt bizonyos esetekben még a tolmácsok számára sem.

Bebizonyosodott, hogy a tolmácsok időnként nagyon nehéz döntésekre kényszerülnek, melyeket gyakran a siket ügyfél védelmében vállalnak fel még annak ellenére is, hogy tudják, rájuk nézve negatív következményei lehetnek. A siketek részéről gyakran felmerül a segítő típusú tolmácsolási igény, melynek okai visszavezethetők a nem megfelelő iskoláztatási körülményeikre, az ebből adódó általánosan alacsony iskolázottságukra, melynek következtében kevésbé képesek önálló döntések meghozatalára, s gyakran segítségre szorulnak.

A tolmácsok beszámoltak olyan esetekről, amikor a siket ügyfél tanácsot, illetve véleményt kért tőlük bizonyos döntések meghozatala előtt. Ez egy olyan kérés, amelyet egy tolmácsnak vissza kell(ene) utasítania. A vizsgálat alapján világossá vált, hogy többnyire így is tesznek, de az is előfordul, hogy a tolmács ezt nem érzi a szerepén túlmutatónak, és ezzel tulajdonképpen befolyásolja a siket ügyfél döntését. A kutatás során ezen jelenségre külön kitértem, s azt tapasztaltam, hogy a tolmácsok néhány korábbi esettől eltekintve tudatosan semmiképp sem próbálnak meg hatást gyakorolni az ügyfelek döntéseire. Sőt, ettől minden adatközlőm nagyon határozottan elzárkózott.

A tolmácsok beszámolója alapján azt tapasztaltam, hogy a siketek egyre inkább elfogadják, hogy a tolmácsok mind határozottabban utasítják vissza a tolmácsszerepen túlmutató kéréseket, s egyre kevésbé hajlandóak segítő típusú tolmácsolást végezni. S habár még ma is felmerül az erre való igény, a tolmácsok egyre inkább törekednek a tiszta profilú tolmácsolás megvalósítására.

A halló társadalom és a jelnyelvi tolmácsok viszonyának megismerése során arra a következtetésre jutottam, hogy a hallók sokszor személyi segítőként kezelik a tolmácsokat, ami nemcsak a siketek, hanem a tolmácsok számára is kellemetlen, emellett pedig a siketeket gyakran fogyatékosnak, nem pedig csupán a kommunikációjában korlátozott személynek tekintik.

Ezek alapján tehát elmondható, hogy a jelnyelvi tolmácsolásban részt vevő felek közül a tolmácsok és a siketek számára már egyre inkább tisztázódnak a szerepvizonyok, ugyanakkor a halló társadalom felé szükséges lenne a célirányos, hangsúlyozott tájékoztatás.

5 Következtetések, összegzés

A vizsgálat eredményei igazolták hipotéziseimet. Világossá vált, hogy a nyelvi tényezők figyelembe vétele mellett szükséges a nem nyelvi tényezőkre is hangsúlyt fektetni. Körvonalazódtak a tolmácsok nyelvi nehézségei, melyek között szerepel a megfelelő kódválasztás, a jelnyelvről hangzó nyelvre történő tolmácsolás, valamint a terminológiával kapcsolatos kérdések. Ugyanakkor bebizonyosodott, hogy a tolmácsok kódválasztásának vizsgálata összetett kérdés, melyhez további vizsgálatok, mérések szükségesek.

A nyelvi nehézségeket követően feltérképeztem a többi fontos nem nyelvi tényezőt is, amelyek szintén befolyásolják a tolmácsolás sikerességét. Megállapítható, hogy a tolmácsszerepek, habár már körvonalazódnak, még mindig nem teljesen letisztultak a tolmácsolásban részt vevő felek számára.

A kutatás tükrözi, hogy a magyarországi jelnyelvi tolmácsoknak egyelőre bőven adódnak nehézségeik a munkájuk végzése során, melyekre mindenképp megoldást kell találni. A nyelvi problémák a siketek részéről az oktatási kérdések rendeződésével csökkenhetnek, vagyis a siketek oktatási színvonalának emelkedését követően várható javulás, míg a tolmácsok részéről a tolmácsképzés fejlesztése, átstrukturálása nyújthat segítséget. A nem nyelvi nehézségekre megoldást jelenthet a szupervízió, illetve különböző tolmácsforumok létrehozása. Emellett a tolmácsszerep határainak tisztázása, valamint azok megőrzése érdekében célszerű lenne jelnyelven kommunikáló szakemberek bevonása, melynek következtében egy hatalmas plusz feladatot és felelősséget vennének le a tolmácsokról, amely a tiszta profilú tolmácsolás megvalósulását eredményezné.

A jelen kutatás a tolmácsolási folyamat egyik résztvevőjének vizsgálatára tért ki, azaz a jelnyelvi tolmácsok problémáit, illetve nehézségeit vette nagyító alá, ugyanakkor fontosnak tartom a vizsgálatot a későbbiekben kiegészíteni a felhasználói oldal felmérésével is, hiszen a kutatás azáltal nyújthat teljes képet, ha a tolmácsoló véleménye, illetve tapasztalatai is bemutatásra kerülnek.

Irodalom

- Bartha, Cs. 2004. Siket közösség, kétnyelvűség és a siket gyermekek kétnyelvű oktatásának lehetőségei. In: Ladányi, M. et al. (szerk.) „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészet és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 313–332.
- Bartha, Cs., Hattyár H., Szabó M. H. 2006. A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv. In: Kiefer, F. (főszerk.) *A magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 852–906.
- Bokor, J. 2012a. *A magyarországi siket közösség nyelvhasználata: A jelnyelvi tolmácsok helyzete a jelnyelvi törvény és a tolmácsképzés tükrében*. Szakdolgozat. ELTE BTK
- Bokor, J. 2012b. *A magyarországi jelnyelvi tolmácsok helyzete a jelnyelvi törvény vonatkozásában*. Elhangzott: 8. Félúton Konferencia, Budapest, 2012. október 11–12. (Megjelenés alatt)
- Crystal, D. 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hattyár, H. 2008. *A magyarországi siketek nyelvsajátításának és nyelvhasználatának szocio-lingvisztikai vizsgálata*. Doktori disszertáció. ELTE BTK
- Henger, K., Kovács, Zs. 2005. *A jelnyelvi tolmácsolás alapmeretei*. Budapest: Magyar Jelnyelvi Programiroda. Fogvatékosok És/Ésve Közalapítvány.
- Kendon, A. 1988. *Sign languages of aboriginal Australia: Cultural, semiotic and communicative perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

-
- Mongyi, P., Szabó, M. H. 2005 *A jelnyelv nyelvészeti megközelítései*. Budapest: Magyar Jelnyelvi Programiroda, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.
- Vasák, I. 2004. *A világ siket szemmel*. Budapest: Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.

A biológia szaknyelv grammatikai sajátosságai: egy angol nyelvű középiskolai biológia-tankönyv regiszteranalízise

Borza Natália

ELTE BTK Neveléstudományi Doktori Iskola
nataliaborza@gmail.com

Kivonat: Míg a biológia témájú kutatási cikkek jellemzőit számos diszkurzuselemzés feltárta, a biológia-tankönyvek regiszteranalízise ez idáig nem kapott figyelmet. Jelen kvantitatív kutatás ezt az űrt kívánja betölteni egy olyan szöveg-elemzőmodell kifejlesztésével, amely egy budapesti két tanítási nyelvű gimnáziumban használt angol anyanyelvűek számára írt biológia-tankönyv jellemző grammatikai sajátosságait képes feltárni. Az elemzőmodell segítségével nyert eredmények arra mutatnak rá, hogy az angol nyelvű középiskolai biológiaszövegek nyelvtanilag kevésbé komplexek, mint a középfokú (B2) általános angol nyelvű szövegértési feladatok. A tanulmányban bemutatott biológiaregiszter részletes grammatika jellemzését angol nyelvű biológia-szaknyelvtanításhoz szükséges tantervek kidolgozása során lehet felhasználni, illetve a két tanítási nyelvű gimnáziumban általános angol nyelvet oktató tanárok számára is hasznos meglátásokra mutat rá.

1 Bevezetés

A tanulmány célja egy olyan szöveg-elemzőmodell kifejlesztése és alkalmazása, amely angol nyelvű biológiaszövegek és általános angol nyelvű tankönyvek szövegértési feladatainak nyelvtani összehasonlító vizsgálatára alkalmas. E pedagógiai szemléletű kutatási keret egyedülálló abból a szempontból, hogy ez idáig nem fejlesztettek ki olyan szövegelemző-taxonómiát, amely az angoltanítás szemszögéből adna lehetőséget angol nyelvű szaktantárgyi szövegek vizsgálatára. Ezen modell kifejlesztése mind nyelvpedagógiai, mind elméleti megfontolásból fontos, hiszen alkalmazásával olyan nyelvi adatok gyűjthetők, amelyek angol nyelvű biológia szaknyelvi kurzusok tananyagának összeállításában elengedhetetlenek, illetve az angol nyelvű középiskolai biológia-tankönyvek műfaját jellemzi.

2 Problémafelvetés

Pedagógiai és elméleti irányultságú empirikus kutatásom abból a felismerésből gyökerezik, hogy egy budapesti két tanítási nyelvű gimnázium diákjai évről évre ugyanazzal a nehézséggel találják szembe magukat tanulmányaik során. A kilencedikes nyelvi felkészítő év után középfokú (B2) Cambridge First Certificate nyelvvizsgát tesznek, amely azt hivatott biztosítani, hogy a következő tanévben képesek lesznek

tanulmányaikat (a matematika, a történelem, a földrajz, a fizika és a biológia tantárgyakat) angol nyelven folytatni. Mégis a diákok arról számolnak be, hogy tizedikben a szaktantárgyak idegen nyelven történő elsajátítása komoly nehézséget jelent számukra. Tizedik első félévében általában valamennyi angol nyelvű szaktantárgy tanulását nehéznek találják, kutatásom vizsgált tantárgyának azonban csupán a biológiát választottam, mert e tantárgy helyzete különbözik a többi angol nyelven tanított szaktantárgyétól. A nyelvi felkészítő év során a kilencedikes diákok heti húsz órában tanulják az angolt mint idegen nyelvet. Ez a meglehetősen intenzív nyelvi képzés heti tizenhat általános angol és négy (történelem, matematika, fizika és földrajz) szaknyelvi órából áll. Az angol nyelvű képzés azonban biológia szaknyelv órát nem tartalmaz, lévén, hogy az iskola biológiatanárai meglátása szerint a tantárgy terminológiája túlságosan sokrétű a kilencedikes diákok számára. Ennek következtében a tizedikes diákok az angol nyelvű biológiaórákon az általános angol nyelvi képzések során elsajátított tudásukra, valamint a más szaknyelvekből megtanultakra támaszkodhatnak. A kilencedikes intenzív nyelvi felkészítő programban is dolgozó angolnyelv-tanárként ébredt fel érdeklődésem annak felfedezésére, hogy valójában milyen nyelvi ismeretekkel kell diákjainknak rendelkezniük, hogy tizedikben az angol nyelvű biológia-tankönyvük szövegeit sikeresen megértsék. Mivel a nyelvi felkészítő év során használt mindhárom angol tankönyv (Falla–Davies 2008, Cunningham–Moor 2005, Prodromou 1998) valamennyi leckéje nyelvtanközpontú, a kilencedikes diákok alapos nyelvtani képzést kapnak, amelynek elsajátításáról év végi vizsgájuk során számot is adnak. Kutatásom arra a kérdésre keresi a választ, hogy a tizedikben használt autentikus, angol nyelvű biológia-tankönyv szövegei milyen grammatikai sajátosságokkal bírnak a kilencedikben tanított, középfokú, általános angol nyelvi tankönyvek szövegeihez képest. Ennek megfelelően a tanulmány kutatási kérdései a következők:

1. Megbízható és érvényes adatok gyűjthetők-e a tanulmány keretében kidolgozott elemzési modellel egy angol–magyar két tanítási nyelvű gimnázium tizedik évfolyamában használt angol nyelvű biológia-tankönyv jellemző nyelvtani sajátosságainak azonosítására?

2. Milyen nyelvtani sajátosságok jellemeznék egy angol–magyar két tanítási nyelvű gimnázium tizedik évfolyamának első félévében használt angol nyelvű biológia-tankönyvet?

Az eredmények alapján a tanulmány pedagógiai implikációk megfogalmazására is alkalmas angol szaknyelvi képzés számra.

3 Elméleti háttér

3.1 Műfaj, regiszter és tanulmányozásuk

A biológia-tankönyvek és az általános angol nyelvkönyvek eltérő közönségnek és különböző céllal íródnak, amelynek következtében nyelvhasználatuk meglehetősen különbözik. Swales szerint a műfaj „olyan kommunikatív események összessége, amelyben a résztvevők bizonyos kommunikatív céljai megegyeznek” (1990: 58).¹ Ennek megfelelően a biológiaszövegek és az angol kurzuskönyvek szövegértési feladatai két külön műfajba sorolhatók. A swalesi műfajhoz hasonlóan és mintegy felcserélhe-

¹ Az idézett szöveg Dr. Károly Krisztina fordítása (2007: 134).

tően Biber és munkatársai (1998: 135) szituációs jellemzők alapján definiálja a regisztert. Terminológiájában azt tekinti különféle regiszternek, ha a szöveg „nyelvi szerkezete és nyelvhasználata eltér más kommunikatív szituációk nyelvi szerkezetétől és nyelvhasználatától” (Biber–Finegan 1994: 20).ⁱⁱ Biber terminológiájával élve tehát a biológia-tankönyv és az angol nyelvkönyv szövegei két különböző regiszterbe tartoznak. Biber és munkatársai (1998) definíciójának értelmében a szaknyelvi szövegek mind különböző regisztereknek tekinthetőek, vagyis a biológia-tankönyv szövegei más regiszterbe tartoznak, mint az általános angol nyelvkönyvek szövegértési feladatai. Ezért is állítja Biber és munkatársai (1998: 157), hogy a szaknyelvi szövegeket feltáró elemzések az adott nyelv különböző regisztereit írják le.

Halliday (1988: 162) rámutat, hogy a szaknyelvek és más egyéb regiszterek nyelvhasználatát azért elemezhetjük, mert a hozzájuk társított nyelvi jelenségek nem véletlenszerűen fordulnak bennük elő. Egy regiszter jellemzőit átfogó regiszterelemzéssel tárhatjuk fel, amelynek Biber és munkatársai leírása szerint (1998: 136) három elengedhetetlen tulajdonsága van. Először is az elemzés nagyszámú szövegen alapul. Ha kicsi a korpusz, akkor a regiszterelemzés nem nyújthat pontos eredményeket. Második jellemzője, hogy a regiszterelemzésnek sok nyelvi jelenséget kell vizsgálnia, hiszen egyetlen regiszterre sem jellemző, hogy pusztán egyetlen nyelvi jelenség különböztesse meg más regiszterektől. Végül az átfogó regiszterelemzés mindig egy másik regiszterhez hasonlítja a nyert adatokat. A nyers számadatok nem árulják el a vizsgált regiszter sajátosságát, csak abban az esetben, ha ezeket a számokat más regiszterekre jellemző gyakorisággal összevetjük, vagyis egy referenciakorpusz jellemzőihez viszonyítjuk. A tanulmány ezért számos biológiaszöveget elemez közel száz nyelvtani jellemző szerint, s valamennyi adat jelentését egy releváns referenciakorpuszhoz, a kilencedikben használt középfokú, általános angol nyelvkönyv szövegértési feladataihoz hasonlítva nyeri.

3.2 Korábbi kutatások a területen

A regiszterelemzés területén számos kutatást végeztek, sok angol nyelvű műfajt jellemeztek különféle elemzési keretekkel. Az angol nyelvű biológia-tankönyvek műfajelemzése azonban kevés figyelmet kapott. Biber (1991) multidimenzionális elemzés segítségével tárta fel általános iskolai tankönyvek nyelvi sajátosságait, viszont a középiskolai tankönyvek műfaját nem vizsgálta. Néhány szövegelemző kutatás, a szövegolvasó közönség számára feltételezeten nyelvi kihívást jelentő jellemzők szerint tanulmányozott írott szövegeket, például a modális segédigék különféle használatát tárták fel (Coates 1983, Tottie 1985) vagy a jelzői mellékmondatok határozói igenévvél való előfordulását fedték fel (Thompson 1983). Természettudományi tantárgyak tankönyveinek lexikai sajátosságait Wellington (1983) a szavak elvontsági szintje szerint elemezte, míg a szakszavak előfordulásának sűrűségét Kukemelk és Mikk (1993) mérte biológia-tankönyvekben. Magyar nyelvű alsó tagozatos természetismeret-tankönyvek biológiai fogalomfajtaát Kojanitz (2004) osztályozta. A biológia tantárgyhoz közel álló, ám nem a középiskolai oktatásban, hanem a felsőoktatásban olvasott biológiai témájú szakkikkek retorikai szerkezetét Biber és Jones vizsgálta (2005). A biokémiai tanulmányok mozzanatait Swales (1990) modellje szerint pedig

ⁱⁱ Az idézett szöveg saját fordításom. Biber eredeti megfogalmazása: "their language structure and language use differ from the language of other communicative situations".

Kanoksilapatham (2005) tárta fel. Az középiskolások számára írt angol nyelvű biológia-tankönyvek átfogó regiszteranalízise az angolnyelv-tanítás, azon belül is a grammatikai sajátosságok szempontjából azonban még nem készült el. A jelen tanulmány ezt a kutatási űrt tölti be.

4 Módszerek

4.1 A szöveg-elemzőmodell fejlesztésének lépesei

Az angol–magyar két tanítási nyelvű gimnázium tizedik osztályában használt biológia-tankönyv nyelvtani sajátosságait jellemző modellt négy lépésben fejlesztettem ki. Először a szakirodalmat tanulmányoztam, hogy betekintést nyerjek, a nyelvi jelenségeket milyen elemző keretekkel jellemzik az angol szaknyelvi diskurzuselemzésben. Biber és munkatársai (1998) számos nyelvi jelenséget vizsgált átfogó regiszterelemzésében, többek között a szóhosszúságot, szó szintű nyelvi jelenségeket (például személyes névmások vagy modális segédigék használatát) valamint a mondatszerkesztést is (alárendelés, mellékmondatok, stb.). Az elemzésében használt teljes lista az A Függelékben található.

Szöveg-elemzőmodellem fejlesztésének második lépésben Biber modelljét a korpusz olvasóközönségének helyi sajátosságaihoz igazítottam. Egyrészt olyan nyelvi jelenségekkel egészítettem ki, amelyek a kilencedikesek angol nyelvi képzésében nyelvtani nehézségként merülnek fel. Ezen elemeket a kilencedikes év végi vizsgára felkészítő nyelvtankönyvből (Vince–Emerson 2003) gyűjtöttem. Másrészt kivettem Biber modelljéből azokat az elemeket, amelyek a kilencedikes diákok számára nem jelentenek nyelvtani kihívást, illetve azokat, amelyek nem grammatikai elemek (pl. szóhosszúság, mondatszerkesztés). Ekkor elemzőmodellem kilenc összehasonlítási szempontot és 74 nyelvtani elemet tartalmazott.

Harmadik fázisban előzetes pilotkutatást végeztem két szövegen. A szövegeket a két tanítási nyelvű gimnázium tankönyveiből választottam, egyiket a tizedikesek biológia-tankönyvéből (Roberts 1981), illetve a referenciaszöveget a kilencedikesek év végi vizsgára felkészítő angol kurzuskönyvéből (Promodou 1998). A szövegkiválasztáshoz strukturált interjúkat használtam, amelynek során öt-öt, angoltól gyengén teljesítő kilencedikes és tizedikes diákot kérdeztem meg, hogy a tanulmányaik során az adott könyvekből melyik szöveget találták a legnehezebben érthetőnek. Előfeltevésem az volt, hogy azok a szövegek, amelyet a diákok nehezen találnak, bővelkedni fognak az olvasó célközönség számára kihívást jelentő nyelvtani jelenségekben, s ezek között nagyobb valószínűséggel lesznek regiszterspecifikus elemek, amelyekkel érdemes lehet kibővíteni a taxonómiát. A biológia-tankönyvben valamennyi tizedikes a vírusokról szóló fejezetét találta a legnehezebbnek, a kilencedikesek pedig majdnem egyhangúlag a nyelvkönyv egy újságcikkét jelölték meg nehezen érthetőnek. A pilotelemzés eredményeképpen a szövegekben fellelhető számos egyéb nyelvtani elemmel bővítettem az elemzőmodellt, például a főnévi igenevek különböző alakjaival, a nulladik típusú feltételes móddal, a részes passzívval, stb. Így az elemzőmodell kilenc összehasonlítási szempontja 100 nyelvtani elemet foglalt magába.

Végül két angolnyelv-tanárral, akik a kilencedikben tanítanak, és két a tizedikben angol nyelven tanító biológiatanárral készítettem interjút, hogy szakmai véleményüket az elemzőmodell fejlesztésekor figyelembe vegyem. Az interjúk során megkérdeztem kollégáimat, hogy meglátásuk szerint az elemzőmodell nyelvtani elemei közül melyek ismeretére van szükségük a diákoknak, amikor az adott évfolyam és tantárgy szöveget ol-

vassák. Az interjúk után apró módosításokat végeztem az elemzőmodellben, a kilenc elemzési szempontból nyolc változatlan maradt. Az angolnyelv-tanárok javaslatára a visszakérdező szerkezetek szempontját levettem a listáról, egyetértve azzal az érveléssel, hogy a visszakérdezés inkább a beszélt nyelv jellemzője, írott szövegekben nem jellemző, hogy előforduljon. A kurrens angol nyelvkönyvek terminológiáját használva az elemzőmodellben a különféle idézési módokat a függő beszéd összehasonlítási szempontja köré gyűjtöttem. Lévéen, hogy valamennyi függő beszéd nominális jelzői mellékmondat, a függő beszéd összehasonlítási szempontot a taxonómia kifejlesztésének utolsó lépésében alárendeltem a jelzői mellékmondatok összehasonlítási szempontjának. Így a szöveg-elemzőmodell végül hét összehasonlítási szempont mentén 96 nyelvtani elemet tartalmaz, amelynek teljes listája a B Függelékben található.

4.2 A korpusz

A középiskolai biológia-tankönyv regiszterelemzésének korpuszát strukturált interjú keretében választottam ki. Négy tizedikes diákból álló csoportinterjú során a diákok megkapták biológia-tankönyvüket, s az volt a feladatuk, hogy válasszák ki azokat a fejezeteket, amelyeket az első félévben tanultak. Mindegyik interjúalany ugyanazt a nyolc fejezetet választotta ki, a fejezetek címét lásd a C Függelékben. Hogy a diákok szövegkiválasztásának helyességéről megbizonyosodjak, az osztály elektronikus naplójában megnéztem, hogy a biológiatanár szeptembertől január közepéig milyen témamegjelöléseket írt be tanóráira. Ezeket összevettem a diákok által kiválasztott tankönyvi fejezetekkel, s azt találtam, hogy a diákok az összes témát megjelölték, amit az első félévben tanultak. A nyolc kiválasztott fejezetet begépeltem, s megnéztem a korpusz terjedelmét, amely 7.075 szó hosszúnak bizonyult.

Az elemzendő biológiakorpusz meghatározása után az általános angol szövegek korpuszát, a referenciakorpuszt választottam ki. Ennek egyik vezérelve az volt, hogy terjedelme legyen akkora, mint a biológiakorpuszé, vagyis megközelítőleg 7.000 szó. A kiválasztás másik vezérelve az volt, hogy a referenciakorpusz reprezentánsan mintázza a kilencedikesek év végi Cambridge First Certificate in English (FCE) vizsgájának szövegértési feladatait. Az FCE vizsga szövegértési része 2.000 – 2.500 szó hosszú, így több vizsga szövegértési feladatát is bele kellett választanom a referenciakorpuszba. Mivel az FCE vizsga négy különböző feladatból áll, arra törekedtem, hogy a kilencedikes diákok vizsgafelkészítő könyvéből ugyanannyi szöveget válasszak mind a négy feladathoz. Ezen túl arra is ügyeltem, hogy valamennyi feladathoz közel hasonló szószámú szöveget gyűjtsek, hogy valamennyi feladat azonos mértékben lehessen jelen a referenciakorpuszban. Ezen vezérelveket követve végül tizenkét szöveget gyűjtöttem össze, amelynek terjedelme 7.098 szó. Az 1. táblázat mutatja, hogy az egyes feladatokhoz a kilencedikes tankönyvének melyik fejezetét választottam, itt található az adott szövegek hossza, illetve az egyes vizsgafeladatokhoz gyűjtött három-három szöveg teljes hossza is.

1. feladat	2. feladat	3. feladat	4. feladat
6. fejezet, 557 szó	1. fejezet, 638 szó	3. fejezet, 706 szó	4. fejezet, 588 szó
12. fejezet, 620 szó	9. fejezet, 569 szó	13. fejezet, 567 szó	14. fejezet, 592 szó
21. fejezet, 605 szó	19. fejezet, 579 szó	20. fejezet, 504 szó	17. fejezet, 573 szó
Összesen 1782 szó	Összesen 1786 szó	Összesen 1777 szó	Összesen 1753 szó

1. táblázat. A referenciakorpusz: az egyes szövegértési feladatok hossza

4.3 Az adatgyűjtés és az adatelemzés módszere

A biológia- és a referenciakorpusz összeállítása után a szöveg-elemzőmodellel adatokat gyűjtöttem mindkét korpuszon, hogy a középiskolai angol nyelvű biológia-tankönyv nyelvtani sajátosságait feltárjam. Először az elemzőegységet választottam ki, az írott szöveg legkézenfekvőbb tudatos egységét, a mondatot. A vizsgált nyelvi jelenségek gyakoriságát nem a tagmondatokban kerestem, hanem a mondatokban, mert ily módon a szövegek mondat szerkesztési komplexitása nem befolyásolja a frekvenciaadatokat. A mondatok megjelölése után az elemzőmodell nyelvi jelenségei manuálisan taggeltem a két korpusz valamennyi szövegén. Az elérhető taggelő szoftverek alkalmazása helyett a manuális jelölést választottam, mert a megbízható gépi elemzések közül a relatív sok kategóriát tartalmazó CLAWS, amelyet a Lancaster Egyetem komputerezált nyelvi korpuszkutatás központja fejlesztett ki, is csak 62 grammatikai elemzési szempontot tartalmaz, s taxonómiám 96 nyelvtani eleme közül számos jelenség hiányzik belőle. A taggelt grammatikai jelenségek gyakoriságát számítógép segítségével határoztam meg, s a biológiakorpuszra jellemző nyelvhasználatot az SPSS.17 program t-tesztjeivel állapítottam meg. Mivel a nyelvtani jelenségek gyakorisága a két regiszterben nem függ egymástól, független t-tesztet végeztem. Valamennyi előforduló grammatikai elem valószínűség-koefficiensét (p) megvizsgáltam, hogy megállapítható legyen, hogy a gyakoriságkülönbség a regiszterre általánosítható vagy csak az adott két korpusz különbségére jellemző. A megfelelő valószínűség-koefficiens kiválasztásakor ellenőriztem a Levene-teszt eredményeit, így biztosítottam, hogy a nyert adatok értelmezése megbízható abban a tekintetben, hogy a feltárt különbség műfaji sajátosság, avagy pusztán a két korpuszra jellemző különbség. Végül minden előforduló nyelvtani jelenség gyakoriságának középértékét (M) összehasonlítottam a két regiszterben.

5 Eredmények

A második kutatási kérdést megválaszolva az angol nyelvű biológiaszövegek korpuszára jellemző grammatikai jelenségeket, amely eredményeket leíró jellegű statisztika végzésével nyertem, a következő részben mutatom be összehasonlítva a középfokú, általános angol nyelvű szövegek referenciakorpuszával. Az adatok megbízhatóságára és érvényességére, az első kutatási kérdés megválaszolására, a nyert adatok elemzése után az összegzés részben térek ki.

5.1 Igeidők

Az igeidők összehasonlítási szempontja szerint tizennégy nyelvi elemet vizsgáltam. Az egyszerű jelen idő használatának gyakorisága szignifikáns különbséget ($p = 0,016$) mutat a biológiakorpusz ($M = 1,15$) és az általános angol szövegek ($M = 0,83$) között. Az eredményekből kiolvasható, hogy a biológia-tankönyv szövegei szignifikánsan többször használják az egyszerű jelen időt, átlagosan minden hét mondatban nyolcszor fordul elő, míg a referenciakorpuszban ennél kevesebbszer, minden hat mondatban ötször.

Ezzel szemben a folyamatos jelen idő gyakoriságának különbsége nem szignifikáns a két korpuszban ($p = 0,5$). A független t-teszttel nyert középértékek különbsége,

($M = 0,091$ a biológiaszövegekre és $M = 0,364$ az általános angol nyelvű szövegekre) nem általánosítható a két regiszterre. Azaz a folyamatos jelen idő ötször ritkább előfordulása a biológiaszövegekben pusztán a tanulmányban vizsgált korpuszok sajátosságát mutatja.

Az egyszerű jelen időhöz hasonlóan az egyszerű múlt idő gyakorisága is szignifikánsan különbözik a két regiszterben ($p = 0,03$). A biológiaszövegek regisztere háromszor annyi egyszerű múlt időt használ ($M = 0,091$), mint a referenciakorpusz ($M = 0,364$). Míg átlagosan a biológiaszövegek valamennyi mondata tartalmaz egyszerű múlt időt, az általános angol nyelvű szövegekben ez csak minden harmadikban fordul elő.

A folyamatos múlt idő használatának gyakorisága nem tér el szignifikánsan a két korpuszban, mindkét regiszterben ritkán használt igeidő. A referenciakorpuszban mintegy minden 111. mondatban fordul elő ($M = 0,009$), azonban a biológiaszövegekben egyetlen egyszer sem.

Az egyszerű régmúlt használata sem mutat szignifikáns eltérést a két korpusz között ($p = 0,29$). Így az a megállapítás, hogy a biológiaszövegek háromszor ritkábban ($M = 0,006$) használják ezt az igeidőt, mint az általános angol nyelvű szövegek ($M = 0,016$) nem általánosítható a regiszterre, ez csupán a két korpusz vizsgált szövegeinek jellemzője.

A folyamatos régmúlt egyike azon négy igeidőnek, amely egyik szövegben sem fordul elő. A teljes hiányt statisztikailag nem lehet elemezni, azaz a regiszterre általánosítani sem; azonban az megállítható, hogy a folyamatos régmúlt használata nem tartozik a biológiaregiszter tipikus jellemzői közé.

A jelennel kontrasztot kialakító *used to* szerkezet használatának gyakorisága nem szignifikánsan különbözik a biológiaszövegekben és a referenciakorpuszban ($p = 0,34$), azonban a biológiaszövegben egyáltalán nem fordul elő, míg az általános angol nyelvű szövegekben minden ötszázadik mondatban jelen van.

Ezzel szemben az egyszerű befejezett jelen előfordulásának gyakorisága szignifikánsan eltér ($p = 0,03$) a két regiszterben. Általánosan kijelenthető tehát, hogy a biológiaregiszter hatszor kevesebb ($M = 0,016$) alkalommal használja az egyszerű befejezett jelent, mint az általános angol nyelvű szövegek ($M = 0,093$).

A befejezett jelen folyamatos alakjai azonban nem mutatnak szignifikáns különbséget ($p = 0,37$) a két regiszter között. A biológiaregiszterről általában tehát nem állítható, pusztán a vizsgált szövegek összességéről, hogy hétszer kevesebb ($M = 0,001$) folyamatos befejezett jelen időt használ, mint a referenciakorpusz ($M = 0,007$).

Ehhez hasonlóan az egyszerű jövő idő sem különbözteti meg a két regisztert szignifikánsan ($p = 0,3$). Ennek megfelelően az elemezett szövegekről állapíthatjuk meg, hogy a biológiaszövegek kétszer kevesebb ($M = 0,012$) egyszerű jövő időt használnak, mint az általános angol nyelvű szövegek ($M = 0,027$), de a biológiaregiszterre ez a leírás nem általánosítható.

Az összetett jövő idők közül (folyamatos, befejezett egyszerű, befejezett folyamatos) egyik sem fordul elő a vizsgált korpusz egyik szövegében sem. Teljes hiányuk lehetetlenné teszi a statisztikai elemzést, s így a regiszterre általánosítható kijelentést sem tehetünk. Azonban az megállapítható, hogy az összetett jövő idők használata nem tartozik a biológiaszövegeket tipikusan jellemző grammatikai elemek közé.

Végül az eltervezett jövő időt kifejező *going to* szerkezet gyakorisága nem mutat szignifikáns különbséget a két regiszter között ($p = 0,34$). A vizsgált biológiaszövegekben egyáltalán nem fordul elő, míg az általános angol nyelvű szövegeknek csak minden 250. mondata tartalmazza.

5.2 Feltételes mód

A feltételes mód összehasonlítási szempontjának keretén belül a nulladik, az első, a második, a harmadik és a kevert típusú feltételes módokat vizsgáltam meg. Ezen grammatikai elemek egyike sem mutat szignifikáns különbséget a két regiszter között ($p = 0,15; 0,32; 0,33; 0,34$), illetve a kevert típusú feltételes mód egyik regiszterben sem tűnik fel, tehát valamennyi feltételes módra vonatkozó állítás pusztán a szövegeket magukat jellemzi, nem általánosíthatjuk a biológiaregiszterre. A biológiakorpusz kétszer gyakrabban ($M = 0,03$) használ általános igazságokat kifejező nulladik típusú feltételes módot, mint a referenciakorpusz ($M = 0,012$). Az első típusú feltételes mód azonban háromszor ritkábban fordul elő a biológiaszövegekben ($M = 0,005$) mint az általános angol nyelvű szövegértési feladatokban ($M = 0,016$). Szintén ritkább előfordulást mutat a második típusú feltételes mód, a biológiakorpusz fele annyszor használja ($M = 0,005$), mint a referenciakorpusz ($M = 0,013$). A múltbéli eseményekre vonatkozó harmadik típusú feltételes mód a biológiaszövegekben egyáltalán nem fordul elő, csakúgy, mint a kevert típusú feltételes mód sem.

5.3 Szenvedő és műveltető szerkezetek

A vizsgált szenvedő és műveltető szerkezetek közül – tárgyas passzív, részes passzív, *have it done, get it done, needs doing* és *make somebody do* műveltető szerkezetek – csupán a tárgyas passzív fordult elő a biológiakorpuszban. A két korpusz nem tér el egymástól szignifikánsan ($p = 0,053$) a tárgyas passzív szerkezet előfordulási gyakoriságát tekintve, ezért csupán az elemzett szövegekről, és nem magáról a biológiaregiszterről állapítható meg, hogy másképpen többször ($M = 0,253$) használ tárgyas passzív szerkezetet, mint az általános angol nyelvű szövegek ($M = 0,177$).

5.4 Jelzői mellékmondatok

A kötőszóval kapcsolt szűkítő értelmű jelzői mellékmondatok gyakorisága nem tér el szignifikánsan a két regiszterben ($p = 0,065$), ezért a biológiaszövegekről, és nem magáról a regiszterről állíthatjuk, hogy másképpen többször ($M = 0,117$) használja ezen mellékmondatot, mint az általános angol nyelvű szövegek ($M = 0,079$). Ezzel szemben a kötőszó nélküli szűkítő értelmű jelzői mellékmondatok előfordulása szignifikánsan különbözik a két regiszterben ($p = 0,048$), a biológiaregiszter ($M = 0,006$) hat-szor kevesebbszer használja, mint a referenciaregiszter ($M = 0,034$). Szintén szignifikáns eltérést mutat a bővítő értelmű mellékmondatok gyakorisága ($p = 0,03$), a biológiaregiszter jellemzője, hogy hétszer kevesebbszer ($M = 0,009$) használja ezen a tagmondatot, mint az általános angol nyelvű szövegek ($M = 0,06$). A határozói igenévvel előforduló jelzői mellékmondat gyakorisága nem szignifikánsan tér el a két regiszterben ($p = 0,765$), egyforma gyakran használják mind a biológiaszövegek ($M = 0,0412$), mind az általános angol nyelvű szövegek ($M = 0,046$). A határozói igenevet használó múlt idejű jelzői mellékmondatok azonban egyik korpuszban sem fordulnak elő. A befejezett melléknévi igenévvel álló jelzői mellékmondatok gyakorisága nem mutat szignifikáns eltérést a két regiszterben ($p = 0,956$), ezért pusztán a vizsgált szövegekről állítható ($M = 0,044$), nem a biológiaregiszterről magáról, hogy azonos gyakorisággal fordulnak elő, mint az általános angol nyelvű szövegekben ($M = 0,043$). Azon-

ban a határozói igenévvvel álló, jelen és múlt idejű passzív jelzői mellékmondatok nem fordulnak elő egyik korpuszban sem.

5.5 Nominális jelzői mellékmondatok, függő beszéd

A nominális jelzői mellékmondatok gyakoriságának tekintetében semmilyen szignifikáns különbség nincs a két regiszter között, ezért a következő megállapítások a biológiaszövegek korpuszát, s nem általában a biológiaregisztert jellemzik. Nominális jelzői mellékmondatok idéző ige és igeidő-változás nélkül ($p = 0,95$) mindkét korpuszban gyakran fordulnak elő (a biológiában $M = 4,5$ és az általános angol nyelvű szövegekben $M = 4,412$), míg idéző ige nélküli, igeidő-változást tartalmazó nominális jelzői mellékmondatokat ($p = 0,12$) a biológiaszövegek egyáltalán nem használnak. Idéző ige nélküli, ragozatlan igét tartalmazó nominális jelzői mellékmondatok ($p = 0,77$) szerényen, egyforma mértékben használ mindkét korpusz ($M = 0,2$ a biológia és $M = 0,2375$ az általános angol nyelvű). Az idéző ige nélküli és *it* előkészítő szót tartalmazó nominális jelzői mellékmondatok ($p = 0,79$) nyolcszor ritkábban fordulnak elő a biológiaszövegekben ($M = 0,125$), mint az általános angol nyelvű szövegekben ($M = 0,083$). Az idéző igét tartalmazó, igeidő-változás nélküli jelzői mellékmondatok gyakorisága ($p = 0,43$) háromszor alacsonyabb a biológiaszövegekben ($M = 0,125$), mint az általános angol nyelvűekben ($M = 0,333$). Ezzel szemben idéző igét és igeidő-változást tartalmazó nominális jelzői mellékmondatok egyik szövegben sem fordulnak elő, valamint a biológiaszövegek idéző igét és ragozatlan igét tartalmazó nominális mellékmondatokat sem használnak ($p = 0,34$). Továbbá idéző igét és eldöntendő kérdést tartalmazó nominális jelzői mellékmondatok ($p = 0,58$) fele olyan gyakran fordulnak elő a biológiaszövegekben ($M = 0,125$), mint az általános angol nyelvűekben ($M = 0,25$). Végül idéző igét és eldöntendő kérdést tartalmazó jelzői mellékmondatot egyik szöveg sem használ.

5.6 Főnévi igenév

A jelen idejű főnévi igenevek gyakorisága a két korpuszban nem tér el szignifikánsan ($p = 46$), mindkettő rendkívül gyakran használja. A biológiaszövegekben egy mondatban átlagosan tizenkilencszer fordul elő ($M = 18,75$), míg az általános angol nyelvű szövegekben tizenhatszor ($M = 15,667$). Ezzel szemben a jelen idejű passzív főnévi igenevek használata szignifikánsan különböző a két regiszterben ($p = 0,04$). A biológiaszövegek mindegy háromszor többször alkalmaznak jelen idejű passzív főnévi igeneveket ($M = 3$), mint az általános angol nyelvűek ($M = 1,08$). Folyamatos jelen idejű főnévi igenevek nem fordulnak elő a biológiaszövegekben, azonban ennek hiánya nem általánosítható a biológiaregiszterre, mivel ezen grammatikai elem gyakorisága nem mutat szignifikáns eltérést a két regiszterben ($p = 34$). A folyamatos jelen idejű passzív főnévi igenév a biológiaszövegekben minden negyedik mondatban előfordul ($M = 0,25$) azonban az általános angol nyelvű szövegekben egyáltalán nincs jelen. Mivel a két korpusz e tekintetben statisztikailag nem mutat szignifikáns különbséget ($p = 0,23$), a folyamatos jelen idejű passzív főnévi igenév jelentős gyakorisága a referenciaszövegekhez képest nem általánosítható a biológiaregiszterre. Befejezett főnévi igeneveket a biológiaszövegek nem használnak ($p = 0,074$), illetve a befejezett passzív főnévi igenevek, a befejezett folyamatos főnévi igenevek és a befejezett fo-

lyamatos passzív főnévi igenevek egyáltalán nem fordulnak elő egyik korpuszban sem.

5.7 Tagmondat végi prepozíciók

Tagmondat végi prepozíciók kérdésekben, főnévi igeneves tagmondatokban illetve jelzői mellékmondatokban fordulnak elő. A biológiaszövegek összességének egyikében sem fordul elő tagmondat végi prepozíció, valamint az általános angol nyelvű szövegekben is olyan ritkán, hogy ez a különbség nem általánosítható a biológiaszövegek regiszterére ($p = 0,34$ az első két esetben, $p = 0,25$ a harmadik esetben). Azonban az így is megállapítható, hogy a tagmondat végi prepozíciók nem sztereotipikus jellemzői a biológiaregiszternek.

5.8 Modális segédigék

A modális segédigék összehasonlító szempontja szerint negyvenegy modális segédige gyakoriságát vizsgáltam a biológiakorpuszban, amelyek közül három mutatott szignifikáns különbséget az általános angol nyelvű szövegekhez képest. A jelen idejű képességet kifejező *can* ($p = 0,013$) különös gyakorisággal, átlagosan több mint ötször ($M = 5,5$) fordul elő a biológiaregiszter mondataiban, míg az általános angol nyelvű szövegekben fele ennyiszor ($M = 2,5$). A jelen idejű bizonyosságot kifejező *may* ($p = 0,038$) a biológiaregiszter minden két mondatában háromszor fordul elő ($M = 1,25$), míg a referenciakorpuszban majdnem háromszor ritkábban ($M = 0,5$). A jelen idejű köteleességet kifejező *must* ($p = 0,028$) ugyanolyan gyakran fordul elő a biológiaregiszterben mint a *may* segédige ($M = 1,25$), azonban a referenciakorpusz egyetlen hasonló funkciójú segédigét sem tartalmaz.

A modális segédigék tekintetében a további kilenc különbség az elemzett szövegekre, s nem a biológiaregiszterre jellemzőek, lévén, hogy valamennyi esetben túl magas a valószínűség-koefficiens. A jelen idejű bizonyossági fokot kifejező *might* és a jelen idejű köteleességet jelentő *should* (mindkét esetben $p = 0,12$) a biológiaszövegekben négyszer gyakrabban fordul elő ($M = 0,375$), mint a referenciaszövegekben ($M = 0,083$). A jelenre vonatkozó köteleességet kifejező *need* ($p = 0,38$) háromszor gyakoribb a szaktantárgyi szövegekben ($M = 0,25$), mint az általános angol nyelvű korpuszban ($M = 0,083$). A jelen és jövő idejű képességet kifejező *able to* ($p = 0,48$) kétszer olyan gyakran fordul elő a biológiaszövegekben ($M = 0,375$), mint az általános angol nyelvűekben ($M = 0,167$). A múlt idejű képességet funkcióját betöltő *could* ($p = 0,66$) másfélszer többször ($M = 0,625$) fordul elő a biológiakorpuszban. A jelen idejű kötelezettséget kifejező *to be to* ($p = 0,68$) másfélszer többször fordul elő a biológiaszövegekben ($M = 0,25$), mint az általános angol nyelvű korpuszban ($M = 0,167$). A jelen idejű köteleességet kifejező *have to* ($p = 0,5$) fele annyiszor fordul elő a szaktantárgyi szövegekben ($M = 0,125$ és $M = 0,25$), míg ezen modális segédige múlt-ra vonatkozó alakja, *had to*, négyszer kevesebbszer ($p = 0,34$, $M = 0,125$ és $M = 0,417$). Míg a realitástól távolságot teremtő *would* és a *would have* ($p = 0,93$) közel hasonló gyakoriságot mutat mindkét korpuszban ($M = 0,833$ és $M = 0,875$), hatmondatonként ötször fordul elő

A biológiakorpuszban más modális segédige egyáltalán nem fordul elő, a többi huszonkilenc vizsgált közül egyik sem.

6 Összegzés

A tanulmány egyik célja egy budapesti két tanítási nyelvű gimnáziumban használt angol anyanyelvűek számára írt biológia-tankönyv részletes grammatikai elemzésére alkalmas szöveg-elemzőmodell kidolgozása volt az angolnyelv-tanítás szempontjából. A hét összehasonlítási szempontot és kilencvenhat nyelvtani elemet tartalmazó szöveg-elemzőmodell megbízhatónak bizonyult, mivel az adott szövegtankönyvben konzisztens eredményeket adott (Dörnyei 2007). Az elemzőmodell által gyűjtött adatok külső validitását, azaz az adatok általánosíthatóságát, a statisztikai eredmények valószínűség-koefficienseinek és a Levene-teszt ellenőrzésével biztosítottam. Az elemzés belső validitásáról, azaz arról, hogy az elemzőmodell tényleg azt méri-e, amire ki lett fejlesztve, szakértői véleménykérés során győződtem meg, amikor négy kollégámmal félig-strukturált interjút készítettem.

A kutatás eredményeit összefoglalva megállapítható, hogy a biológiaszövegeket az igeidők viszonylag szegényes használata jellemzi, inkább egyszerű, mint folyamatos igeidők fordulnak elő, illetve összetettebb képzésű igeidőket nem használ. A biológiaszövegek szignifikánsan többször használnak egyszerű jelen időt és egyszerű múlt időt, mint az általános angol nyelvű szövegek; azonban a folyamatos jelen idő ritkább, és folyamatos múlt vagy régmúlt nem is fordul elő. Egyszerű és a folyamatos befejezett jelen időt ritkán, szignifikánsan kevesebbszer használ a biológiai korpusz. S míg egyszerű jövő idő fele olyan gyakran fordul elő a szaknyelvi korpuszban, más jövő idők egyáltalán nem jelennek meg.

A biológiaszövegek kétszer olyan gyakran használják az általános igazságokat kifejező nulladik típusú feltételes módot, azonban más feltételes módok tekintetében szegényesebb; s a harmadik és a kevert típusú feltételes mód egyáltalán nem is fordul elő.

A tárgyas passzív szerkezetet másképpen többször alkalmazza a biológiai korpusz, azonban ez az eredmény nem mutat szignifikáns különbséget, s így nem a biológiaregiszter, pusztán a vizsgált szövegek sajátossága. Ezen kívül más passzív vagy műveltető szerkezetek a biológiaszövegekben nem fordulnak elő.

Mivel a biológiaszövegek definíciókban bővelkednek, szűkítő értelmű jelzői tagmondatokat gyakrabban használ, mint az általános angol nyelvű szövegek; viszont pont ezen jellemzője miatt kerül a plusz információt tartalmazó bővítő értelmű jelzői tagmondatokat. A jelen idejű határozói igeneves és befejezett melléknévi igeneves jelzői mellékmondatok tekintetében a biológiai korpusz nem tér el a referenciakorpusztól, azonban ezek múlt idejű alakjai hiányoznak a szaknyelvi korpuszból.

Az idéző ige és igeidő-változás nélküli nominális jelzői mellékmondatok viszonylag gyakoriak a biológiai korpuszban, csakúgy, mint a referenciakorpuszban, azonban igeidő-változást tartalmazó, idéző igés nominális jelzői mellékmondat egyáltalán nem fordul elő a szaknyelvi szövegekben. Míg idézett nyitott kérdéseket fele olyan gyakran alkalmaz a biológiai korpusz, mint az általános angol nyelvű szövegek, idézett eldöntendő kérdések egyáltalán nem fordulnak elő.

A főnévi igenevek használatának tekintetében a passzív főnévi igenév kimagaslóan gyakori használata a biológiaregiszter sajátossága. Ugyan folyamatos vagy befejezett főnévi igenevek nem fordulnak elő a szaknyelvi korpuszban, a folyamatos passzív főnévi igenév jellemző rá, amely viszont a referenciakorpuszból teljesen hiányzik. Bonyolultabb főnévi igenevek azonban nem fordulnak elő a biológiaszövegekben.

A vizsgált korpuszban tagmondat végi prepozíciók egyáltalán nem fordulnak elő.

A modális segédigék közül három gyakorisága tér el szignifikánsan a referenciakörpusztól; a jelen idejű bizonyosságot kifejező *may* háromszor, a jelen idejű képességet kifejező *can* kétszer és a jelen idejű kötelezettséget kifejező *must* másfélszer gyakrabban fordul elő. Ezen kívül kilenc modális segédige előfordulási gyakorisága tér el az általános angol nyelvű szövegektől, illetve huszonkilenc modális segédige egyáltalán nem fordul elő a referenciakörpuszban.

Mivel a tanulmány azt feltételezi, hogy a regiszter fogalma átfogóbb a nyelvtannál, ezért további kutatási irányokat lát szükségesnek a biológiaregiszter teljesebb megismerésére. Fontos lenne feltárni a biológiaszövegek lexiko-grammatikai sajátosságait, azaz a szavak és a nyelvtani szerkezetek között lévő kapcsolatokat (Biber 1998), a biológiaszövegekre jellemző szókinccset, beleértve az akadémiai angolnyelv-használatot és a szakszókinccset; illetve a makrostrukturális elemeket is, mint a bekezdések és a szöveg felépítését. Ezzel együtt a tanulmány a diskurzuselemzéshez, azon belül is a tankönyvelemzés területéhez járul hozzá azzal, hogy az angolnyelv-tanítás szempontjából elemzi egy középiskolai diákok számára írt angol nyelvű biológia-tankönyv grammatikai sajátosságait. A kutatás eredményeit mind az angol nyelvű biológiaszaknyelvvoktatáshoz szükséges tantervek kidolgozása során fel lehet használni, mind a két tanítási nyelvű gimnáziumban általános angol nyelvet oktató tanárok számára hasznos meglátásokra mutat rá.

Irodalom

- Biber, D. 1991. Oral and literate characteristics of selected primary school reading materials. *Text*, 11: 73–96.
- Biber, D., Conrad, S., Reppen, R. 1998. *Corpus linguistics: Investigating language structure and use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biber, D., Finegan, E. 1994. *Sociolinguistic perspectives on register*. New York: Oxford University Press.
- Biber, D., Jones, J. K. 2005. Merging corpus linguistics and discourse analytic research goals: Discourse units in biology research articles. *Corpus Linguistics and Linguistics Theory*, 1: 151–182.
- Coates, J. 1983. *The semantics of the modal auxiliaries*. London: Croom Helm.
- Cunningham, S., Moor, P. 2005. *New cutting edge. Intermediate*. London: Longman.
- Dörnyei, Z. 2007. *Research methods in applied linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Falla, T., Davies, P. A. 2008. *Solutions. Elementary*. Oxford: Oxford University Press.
- Halliday, M. A. K. 1988. On the language of physical science. In: Ghadessy, M. (szerk.) *Registers of written English*. London: Pinter Publishers. 162–178.
- Kanoksilapatham, B. 2005. Rhetorical structure of biochemistry research articles. *English for Specific Purposes*, 24: 269–292.
- Károly, K. 2007. *Szövegtan és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kojanitz, L. 2004. A pedagógiai szövegek analitikus vizsgálata. A szavak szintje. *Magyar Pedagógia*, 10(4): 429–442.
- Kukemelk, H., Mikk, J. 1993. The prognosticating effectivity of learning a text in physics. *Glottmetrica*, 14: 82–96.
- Prodromou, L. 1998. *First certificate star*. Oxford: Macmillan Publishers Limited.
- Roberts, M.B.V. 1981. *Biology for life*. Surrey: Thomas Nelson and Sons.
- Swales, J. M. 1990. *Genre analysis: English in academic and research settings*. New York: Cambridge University Press.
- Thompson, S. A. 1983. Grammar and discourse: The English detached participle clause. In: Klein-Andreu, F. (szerk.) *Discourse perspectives on syntax*. New York: Academic Press. 43–65.
- Tottie, G. 1985. The negation of epistemic necessity in present-day British and American English. *English World-Wide*, 6: 87–116.

Vince, M., Emmerson, P. 2003. *First certificate language practice*. Oxford: Macmillan Education.

Wellington, J. J. 1983. A taxonomy of scientific words. *School Science Review*, 64: 767–773.

Függelék

A Függelék Nyelvi jelenségek, amelyeket Biber (1998) átfogó regiszterelemzésében használt

analitikus tagadás; attributív melléknevek; ágens nélküli passzív; befejezett jelen idejű igék; *by* passzív; egyes szám első személyű személyes névmás; előrejelzést kifejező modális segédigék; feltételes alárendelés; főnevek; főnevesülés; főnévi igenevek; határozószavak; hátravetett prepozíciók; helyhatározók; igeként használt *be*; időhatározók; *it* személyes névmás; jelen idejű igék; jelző mellékmondatok jelen idejű határozói igenévvel; jelzői mellékmondatok múlt idejű határozói igenévvel; lehetőséget kifejező modális segédigék; második személyű személyes névmások; mellérendelések; mutató névmások; múlt idejű igék; prepozíciók; személyes névmások; szintetikus tagadás; szóhosszúság; szükségszerűséget kifejező modális segédigék; *that* kihagyása; típus-előfordulás aránya; több szavas, egymástól elváló segédigék; összevont alakok; *wh*-jelzői mellékmondatok alanyi pozícióban; *wh*-jelzői mellékmondatok tárgyi pozícióban; *wh*-kérdések; *wh*-tagmondatok

B Függelék A szövegelemző-modell

Osszehasonlítási szempont	Grammatikai elem
Igeidő	Egyszerű jelen idő Folyamatos jelen idő Egyszerű múlt idő Folyamatos múlt idő Egyszerű régmúlt Folyamatos régmúlt used to szerkezet Egyszerű befejezett jelen idő Folyamatos befejezett jelen idő Egyszerű jövő idő Folyamatos jövő idő Egyszerű befejezett jövő idő Folyamatos befejezett jövő idő going to szerkezet
Feltételes mód	Nulladik típusú feltételes mód Első típusú feltételes mód Második típusú feltételes mód Harmadik típusú feltételes mód Kevert típusú feltételes mód
Passzív	Tárgyas passzív Részes passzív <i>have it done</i> műveltető <i>get it done</i> műveltető <i>needs doing</i> műveltető <i>make somebody do</i> műveltető

Jelzői mellékmondat (JM)	Szűkítő értelmű JM kötőszóval Szűkítő értelmű JM kötőszó nélkül Bővítő értelmű JM JM határozói igenévvel JM múlt idejű határozói igenévvel JM befejezett melléknévi igenévvel JM passzív, jelen idejű határozói igenévvel JM passzív, múlt idejű határozói igenévvel
Nominális jelzői mellékmondat (NJM)	NJM idéző ige és igeidő-változás nélkül NJM idéző ige nélkül, igeidő-változással NJM idéző ige nélkül, ragozatlan igével NJM idéző ige nélkül, előkészítő it szóval NJM idéző igével, igeidő-változás nélkül NJM idéző igével, igeidő-változással NJM idéző igével, ragozatlan igével NJM idéző igével, nyitott kérdéssel NJM idéző igével, eldöntendő kérdéssel
Főnévi igenév	Jelen idejű főnévi igenév Jelen idejű passzív főnévi igenév Folyamatos jelen idejű főnévi igenév Folyamatos jelen idejű passzív főnévi igenév Befejezett főnévi igenév Befejezett passzív főnévi igenév Befejezett folyamatos passzív főnévi igenév
Tagmondat végi prepozíciók	Kérdésekben Főnévi igenevet tartalmazó tagmondatban Jelzői mellékmondatban
Modális segédigék	<i>can</i> képesség a jelenben <i>able to</i> képesség a jelenben, jövőben <i>could</i> képesség a múltban <i>able to</i> képesség a múltban <i>will</i> szokás, tipikus viselkedés, kritika <i>may</i> kívánság <i>will</i> visszautasítás, szándékolás <i>would</i> visszautasítás, szándékolás <i>would</i> múltbeli szokás <i>would</i> udvarias kérés <i>would</i> távolság a realitástól <i>must</i> bizonyossági fok a jelenben <i>bound to</i> bizonyossági fok a jelenben <i>will</i> bizonyossági fok a jelenben <i>should</i> bizonyossági fok a jelenben <i>ought to</i> bizonyossági fok a jelenben <i>may</i> bizonyossági fok a jelenben <i>might</i> bizonyossági fok a jelenben <i>could</i> bizonyossági fok a jelenben <i>can't</i> bizonyossági fok a jelenben

must have bizonyossági fok a múltban
bound to bizonyossági fok a múltban
will have bizonyossági fok a múltban
may have bizonyossági fok a múltban
might have bizonyossági fok a múltban
could have bizonyossági fok a múltban
can't have bizonyossági fok a múltban
would have bizonyossági fok a múltban
must jelen idejű kötelezettség
have to jelen idejű kötelezettség
ought to jelen idejű kötelezettség
need jelen idejű kötelezettség
mustn't jelen idejű kötelezettség
don't have to jelen idejű kötelezettség
should jelen idejű kötelezettség
had better jelen idejű kötelezettség
to be to jelen idejű kötelezettség
had to múlt idejű kötelezettség
should have múlt idejű kötelezettség
ought to have múlt idejű kötelezettség
needn't have múlt idejű kötelezettség
didn't need to múlt idejű kötelezettség
to be to múlt idejű kötelezettség

C Függelék A biológiaiakorpusz fejezetei

1. Az élőlények jellemzői
2. Osztályozás, névadás és azonosítás
3. Az amőba és más protiszták
4. A baktériumok
5. A vírusok
6. A földigiliszta
7. Kártékony protiszták
8. Parazita férgek

A városi manysi nyelvoktatás kérdései és válaszai

Horváth Csilla

SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
naj.agi@gmail.com

Kivonat: A dolgozat a manysi nyelv városi környezetben történő oktatásának helyzetét és főbb problémáit mutatja be. A Hanti-Manszijszk városi közoktatásban a manysi nyelv csak a felsőfokú oktatásban jelenik meg. A manysi anyanyelvű diákok száma alacsony, és a lehetséges nyelvhasználati színterek beszűkültek, mégis nő az igény a nyelvtanulás minél alacsonyabb életkorban való megkezdése iránt, ezért a városban egy évtizede alternatív oktatási intézmény is működik. Míg a közoktatás figyelmen kívül hagyja az urbanizáció hatására megváltozott szociolingvisztikai körülményeket, és a manysi nyelvoktatás létrejöttékor bevezetett módszerek alkalmazásával próbál eredményt elérni, az alternatív intézmény tapasztalati úton próbál megfelelő oktatási modellt kidolgozni, így hosszabb távon alkalmasabbnak tűnik arra, hogy a városban is lehetővé tegye a manysi nyelv elsajátítását. Az Ugor Állami Egyetem és a Liling Szójum Központ nyelvoktatási programjait részt vevő megfigyeléssel vizsgáltam, előbbi intézmény képzésében 2006-ban, 2008-ban és 2012-ben, utóbbi intézmény képzésében 2006 óta folyamatosan részt veszek.

1 Bevezetés

A dolgozat célja a manysi nyelv városi környezetben történő oktatásának bemutatása, különös figyelemmel a kortárs helyzet, valamint a nyelvoktatás, a nyelvhasználat és a nyelvelsajátítás együttes problémáinak leírására. Az elemzés a Hanti-Manysi Autonóm Körzet fővárosának, Hanti-Manszijszknak oktatási intézményhálózatán alapul, mivel ebben a városban kiemelkedően nagy létszámú manysi közösség él, valamint a város gazdagsága is lehetővé tette egy sokszínű kulturális közösség létrejöttét, mely elég aktív ahhoz, hogy eddig ismeretlen nyelvoktatási színtereket és módszereket is életre hívjon.

A manysi nyelvoktatás bemutatása a manysi nyelv szociolingvisztikai leírását, a városi közegben elfoglalt szerepének elemzését követően a manysi nyelvet oktató intézmények, az általuk használt tankönyvek bemutatásának segítségével történik. A leírás, elemzés alapjául a vonatkozó szakirodalom és a statisztikai adatok mellett a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben, elsősorban az Ugor Állami Egyetem és a *Liling Szójum* Oktatási Központban 2006 és 2012 között öt alkalommal lefolytatott terepmunka során, részt vevő megfigyeléssel, mélyinterjúkkal és félig strukturált interjúkkal gyűjtött információk szolgálnak.

2 Őshonos kisebbségi nyelvek és a város

Míg a veszélyeztetett nyelvek revitalizációs törekvéseinek, az ezeken a nyelveken folytatott oktatás bemutatásának már kanonizált szakirodalma van (pl. Fishman 2001), addig az urbanizáció őshonos nyelvekre gyakorolt hatása, a veszélyeztetett őshonos nyelvek urbanizált körülmények között történő oktatása, esetleg elsajátítása viszonylag új kutatási témának számít. Fokozottan igaz ez az uráli nyelvekre is, holott a nyelvi és társadalmi változások gyorsasága indokolja az azokra válaszul megjelenő kezdeményezések mielőbbi elemzését. Bár az uráli nyelveket beszélő népek többsége városokban él, a nyelvet beszélők száma pedig folyamatosan csökken, és szórványosan, de egyre nagyobb számban lépnek színre nyelvi revitalizációval kísérletező intézmények is, a szakirodalom csak kisszámú, elsősorban Finnországhoz köthető (pl. Huss 1999, Olthuis és munkatársai 2013) példát ismer.

A manysi nyelvoktatást és nyelvi revitalizációt vizsgáló kutatások eredményeit ezért a jelenlegi fázisban elsősorban más őshonos kisebbségi nyelvek revitalizációját vizsgáló munkákkal lehet összevetni. A jelenlegi manysi oktatási helyzet átmenetet képez a más arktikus nyelvek (pl. inari számi, bővebben l. Olthuis és munkatársai 2013) revitalizációját célzó civil programok és az európai őshonos kisebbségi nyelvek (pl. friuli, szárd nyelvek, bővebben l. Salamon 2007) központilag tervezett oktatása között. Előzetesen valószínűsíthető, hogy ha a továbbiakban a közoktatási helyzet nem változik meg gyökeresen, folytatódik viszont az alternatív oktatási programok állami támogatása, további kutatásra az alternatív intézményekben zajló oktatás lesz érdemes, mivel ez az oktatási rendszer fogja magában egyesíteni a nyelvi fészkek másutt sikereket felmutatni képes modelljét és a nyelvtervezés előnyeit, még ha a speciális oroszországi körülmények, társadalmi különbségek miatt másutt nem megfigyelhető sajátosságokkal is fog rendelkezni.

3 A manysi nyelv szociolingvisztikai helyzete

3.1 A beszélők számának alakulása

A manysi egy az uráli nyelvcsaládba tartozó, erősen veszélyeztetett őshonos nyelv. Elsősorban Nyugat-Szibériában, a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területén beszélik. A legfrissebb népszámlálási adatok szerint a manysik lélekszáma 12 269 fő, a manysi nyelvet saját bevallása szerint 938 fő beszéli (Népszámlálás 2010), vagyis tovább erősödik a korábbi népszámlálások során kirajzolódni látszó tendencia: a magukat manysinak vallók száma lassan, de biztosan nő, míg a nyelvet ismerők száma radikálisan csökken.

A nyelv generációk közti továbbhagyományozásának nyilvánvaló problémái ellenére is nehéz a manysi nyelv veszélyeztetettségének pontos mértékét meghatározni. Fishman nyelvi veszélyeztetettséget osztályozó nyolcfokú skáláján (bővebben ld. Fishman 1991: 87–110) például a beszélők életkorát és társadalmi státuszát tekintve a manysi a hetedik, nyelvi revitalizációra szinte esélytelen stádiumba látszik tartozni („most users of Xish are a socially integrated and ethnolinguistically active population but they are beyond child-bearing age”, Fishman 1991: 92). Más jellemzőket is figyelembe véve azonban a kép jóval pozitívabb. Bár a manysi nyelv sem Hanti-

Manszijszk városnak, sem a Hanti-Manysi Autonóm Körzetnek nem hivatalos nyelve, nem rendelkezik gazdasági jelentőséggel, nem játszik szerepet a törvényhozásban és a politikában sem, mégis jelen van a hivatalos és félhivatalos nyelvhasználati színtereken. Néhány éve még túlzás lett volna kijelenteni, hogy „[m]ind manysi, mind hanti nyelven jelenik meg újság – ezeket a két őslakos nép ingyen kapja meg” (Pusztay 2006: 177), hiszen a lapokat nemhogy ingyen juttatták volna el az igénylőkhöz, de a rendszerváltást követően egyáltalán nem is terjesztették, kizárólag iskolákban, könyvtárakban, illetve a szerkesztőségben lehetett hozzájutni. A Hanti-Manysi Autonóm körzetben megjelenő két lap saját honlapjának és online archívumának (<http://khantyasang.ru/frontpage>) létrehozásával azonban a szerkesztőség XXI. századi megoldást talált a terjesztési problémára, így a továbbiakban valódi nyelvi színtérként és nyelvhasználatot befolyásoló tényezőként funkcionálhat. A sajtó mellett a manysi nyelv jelen van a médiában, a kulturális életben, az interneten és az oktatásban is. A manysi nyelv oktatásban betöltött szerepére a későbbiekben térünk ki.

3.2 A nyelvelsajátítás nehézségei

A manysi beszélők korfája urna alakú, vagyis a nyelvet beszélők többsége az idős generációhoz tartozik, a fiatalok egyre kisebb számban sajátítják el a manysit anyanyelvként (Horváth 2012: 63–64). A nyelvelsajátítás, nyelvhasználati szokások megváltozása a középkorú generáció hatására kezdődött meg.

A ma 35 és 60 év közötti generáció tagjai egynyelvű családban nőttek fel, családi körben sajátították el a manysi nyelvet, elsősorban ezt használták a családi, mikroközösségi kommunikációban is. Diákként manysi társaikkal az iskolában, internátusban is manysiuil érintkeztek, annak ellenére, hogy a közoktatás a kisebbségi nyelvvvel kapcsolatban ellentmondásos kommunikációt alkalmazott: a manysi tantárgyként, esetenként oktatási nyelvként is jelen volt az iskolában, használatát azonban a kijelölt tanórákon kívül büntették.

Az orosz nyelvvvel a diákok többnyire az iskolában ismerkedtek meg, tanulmányaik befejezéséig kiegyensúlyozott manysi-orosz kétnyelvűvé váltak. Az iskolában elszenvedett inzultusok, valamint a manysi nyelv általánosan alacsony presztízse miatt a középkorúak már nem adták át tudásukat gyermekeiknek, így az 1980-as, '90-es évekre a nyelvelsajátítási szokások gyökeresen megváltoztak. A manysi gyerekek olyan többnemzetiségű családban nőttek fel, ahol a család domináns vagy kizárólagos nyelve az orosz. A kutatások szerint a Hanti-Manysi Autonóm Körzet őshonos diákjainak kimagaslóan magas hányada orosz egynyelvű, ennek ellenére a manysi nyelv presztízse a beszélők számának csökkenése és más tényezők kapcsán lassan, de szignifikánsan nő, olyanok is anyanyelvüknek vallják, akik egyébként saját bevallásuk szerint sem beszélnek a nyelvet (Сподина 2011: 214). Ez a tény megerősíti a korábbi feltételezést, mely szerint a kisebbségi identitás egyik legfontosabb markere a kisebbségi nyelv ismerete, ezért azok is beszélőknek vallják magukat, akiknek korlátozottabb a kompetenciája, és azok is el szeretnék sajátítani a nyelvet, akik korábban nem érdeklődtek a nyelv iránt.

A városokban a manysi családok nem formálnak egységes tömböt, nem laknak ugyanabban a városrészben, csak rövidebb időszakokra fordul elő, hogy egy háztartásban három generáció él együtt. A közös munkahely, közös szülővidék gyakran, a közös etnikum, közös nyelvtudási szint a tapasztalatok szerint ritkán jelenik meg kö-

zösszszervező erőként, ezért a manysi gyerekek számára a manysi anyanyelvű szü-
lön kívül nem áll rendelkezésre más forrás a nyelv elsajátításához.

4 A manysi nyelv helyzete a városokban

A manysi nyelv városban történő használatáról meglehetősen nehéz egzakt informá-
ciókat találni. Az oroszországi népszámlálások adatain kívül ritka az olyan sta-
tisztika, amely külön kezeli az obi-ugor népeket, az obi-ugor nyelvek beszélőit, in-
kább a jogi terminológiának megfelelően az „őshonos népek” kategóriájának haszná-
lata általános, amely csoportba a manysikon és hantikon kívül a körzetben élő nye-
nyecek és komik is beletartoznak. Manysikra vonatkozó számadatokkal így elsősor-
ban egyéni kutatásokban, publikációkban lehet szórványosan találkozni, ezek meg-
bízhatósága pedig többnyire csak az egyéni tapasztalatokkal összevetve állapítható
meg.

A Hanti-Manysi Autonóm Körzet lakosságának 0,72%-a manysi nemzetiségű, a
főváros lakosságában ennél magasabb arányban, 3,7%-ban reprezentáltak az obi-
ugorok (Демографические процессы). Szamarovo, Hanti-Manszijszk város elődje
hanti település volt, magának Hanti-Manszijszknak (régi nevén Osztjako-
Vogulszknak) mindig volt hanti lakossága. Ugyanez nem mondható el a manysikról,
akik hagyományos lakhelyükről a XX. század második felében, a körzet ipari és gaz-
dasági fellendülését követően költöztek városokba, elsősorban Hanti-Manszijszkba.

Ennek megfelelően Hanti-Manszijszkban hagyományosan nem létezett manysi
nyelvű közösségi szintér, a manysi nyelv használata kizárólag családi vagy mikrokö-
zösségi szinten volt biztosított, a kisszámú kimondottan manysi munkahely (ilyen
például a manysi hetilap vagy a manysi nyelvű rádióadás szerkesztősége) mellett el-
sősorban nagycsaládi összejövetelen nyílt rá lehetőség. Mivel a Hanti-Manysi Auto-
nóm Körzet önreprezentációjában hangsúlyosan jelen van a körzet őshonos népeinek
megjelenítése (a városképben, városi rendezvényeken, ünnepségeken, illetve a kötele-
ző helytörténeti, őshonos népek kultúráját bemutató tanelemek révén az oktatásban
is), a Körzet lakosságának körében nő az érdeklődés az obi-ugor nyelvek iránt, obi-
ugor és nem-obi-ugor csoportok részéről egyaránt.

A soknemzetiségű, multikulturális légkör hatására számos civil kezdeményezés jött
létre Hanti-Manszijszkban az obi-ugor kultúra megőrzésére, melyek stabil pontjai a
város kulturális életnek. Ilyen szervezet például az Obi-ugor Népek Ifjúsági Szerveze-
te, illetve az Obi-ugor Népek Színháza.

5 A manysi nyelv helye az oktatásban

5.1 A manysi írásbeliség rövid története

Egy nyelv iskolákban történő sikeres oktatásához szükséges, hogy az adott nyelv ren-
delkezzen egy sztenderdizált nyelvváltozattal, vagy legalábbis kodifikált írásbeliség-
gel. A manysi nyelv esetében látszólag mindkét feltétel teljesül.

A manysi nyelv írásbelisége viszonylag rövid múltra tekint vissza. Manysi nyelvű
szövegek ugyan már a XIX. század második felében is jelentek meg a cári Oroszor-

szágban, azonban témájuk, nyelvezetük, terjesztésük, valamint a manysik írástudatlansága miatt a hatásuk marginálisnak volt tekinthető, elsősorban a tudományos élet számára bírtak jelentőséggel. Ilyen munka volt például a Máté evangéliumának kondai dialektusban készült fordítása, amelyet 1869-ben adtak ki először, majd Helsinkin és Tartun keresztül jutott Magyarországra, ahol Reguly megfejtetlen jegyzetei mellett évekig a manysi nyelvről szerzett ismeretek egyetlen forrása volt (Hunfalvy 1872: 1). A manysi írásbeliség tényleges kezdetének az 1931-es évet tekintjük, amikor Leningrádban, az Északi Népek Intézetében más szibériai nyelvek mellett a manysi nyelv első, latin betűs ábécéjét is megalkották. A mai, cirill betűs írásmódra – a Szovjetunió minden nyelvére vonatkozó rendelkezés értelmében – 1937-ben tértek át, kisebb-nagyobb módosítások mellett napjainkban is ez az ábécé használatos (Sipőcz–Dolovai 2001: 53). Megszülettek az első, zömében ismeretterjesztő jellegű manysi nyelvű könyvek is, például a Vlagyimir Tambi a repülés történetét bemutató munkájának manysi fordítása (Tambi 1937), Puskin meséje a halról és a halászról (1938), illetve Gorkij manysi nyelvű életrajza (Торграшин 1940). Erre az időszakra tehető a közoktatásban használt első tankönyvek és szótárak megjelenése is.

A hanti nyelv sztenderdizációját a mai napig övező problémákkal (lásd pl. Schmidt 2006: 19–36, Sipos 2006) szemben a manysi irodalmi nyelv létrehozása látszólag mentes volt a nehézségektől. Irodalmi szövegek, tankönyvek és más publikációk szinte kizárólag az északi dialektusban íródtak, mivel a többi dialektus nem rendelkezett számottevő beszélői közösséggel. A déli manysi dialektus kihalását az 1950-es évre, a nyugati manysit valamivel későbbre valószínűsítik. A keleti manysi dialektus állapotról bizonytalan információk állnak rendelkezésre, ugyan terepmunkások több alkalommal jelentettek elszigetelt beszélőket (pl. Fejes 2010), a kutatók többsége csaknem kihaltnak tekinti ezt a nyelvváltozatot is. Bár kisszámú, a keleti dialektusban írt manysi irodalmi mű is megjelen, még a XX. század második felében is, a nyelvjárás az oktatásban sosem játszott komolyabb szerepet. A manysi nyelv irodalmi nyelvváltozatának alapjául az északi dialektus, azon belül pedig a szoszvai variáns szolgált. A manysi nyelvű irodalmi művek kis száma és nehéz hozzáférhetősége miatt a manysi művek olvasása nem része a mindennapoknak.

Az írott manysi nyelv kodifikációja stabilnak tekinthető. A tudományos írásokban ma is használatos írásmód a cirill ábécéi betűin kívül kezdetektől használt különleges karaktereket (pl. *ʃ*) az orosz nyelvből hiányzó fonémák jelölésére. A magánhangzók hosszúságának jelölésére az 1980-as évektől találhatunk adatokat. A tudományos írásmód mellett az utóbbi néhány évben egyre inkább tért hódít egy alternatív írásmód, mely az említett tudományos írásmódtól elsősorban a palatalizált mássalhangzók jelölésében különbözik, és amely használói szerint pontosabban tükrözi a manysi szavak kiejtését, így ideálisabb a manysit második nyelvként elsajátítók számára. Ezt a fajta írásmódot elsősorban a sajtó használja.

5.2 Nyelvelsajátítás és nyelvoktatás viszonya

A lehetséges nyelvi színterek leírt szűkössége miatt a nyelvoktatás kulcsfontosságú szerepet játszik a nyelvelsajátítás biztosításában, sikerességében. A manysi nyelv oktatásban betöltött szerepe sokáig abban állt, hogy a manysi egynyelvű diákokat átírányító módszerrel az orosz nyelv használatára vezessék át. Mára ez a helyzet megváltozott: úgyszólván nincs már olyan diák, aki ne beszélne oroszul, mire eléri az iskolás

kort. Schmidt Éva hanti nyelvoktatásra vonatkozó jellemzése a manysi nyelvre is igaz:

Az őslakosság egyre kisebb százalékát alkotja a népességnek, még nem ipari területeken is erős a keveredés, gyakoriak a vegyes házasságok. Az orosz nyelv közvetítő nyelvként való használata általános, ezzel mindinkább visszaszorulnak a nemzetiségi nyelvek. Ennek megfelelően a hetvenes években már nem volt centralizált nemzetiségi könyvnyomtatás, az iskolák jelentős részében átálltak az orosz nyelvű oktatásra, mert nehézségekbe ütközik a tiszta nemzeti osztályok összegyűjtése (Schmidt 2006: 18–19).

A körülményeknek megfelelően a manysi nyelvű oktatás célja is megváltozott, elsődleges feladata ma már az lenne, hogy a gyerekek manysi nyelvtudását mélyítse, illetve azokat a gyerekeket segítse a nyelv elsajátításában, akiknek erre nem nyílt ott-hon lehetősége. A közoktatás azonban jelenlegi formájában, minden szándék ellenére is, alkalmatlan a nyelv előzetes nyelvtudás nélkül történő tanítására. A manysi nyelv anyanyelvi szintű elsajátítására és használatára kizárólag azoknak van lehetősége, akik manysi nemzetiségi családban, a manysi nyelvet jól ismerő és napi szinten használó szülők gyermekeként nőnek fel, lehetőleg távol az orosz nyelvű többségi kultúrától és az ennek helyet adó településektől. Ezeknek a feltételeknek ma már alig néhány közösség felel meg, a Hanti-Manysi Autonóm Körzet periferiáján, illetve a Szverdlovszki Körzet manysik lakta vidékén, ez a csoport a manysi társadalmon belül kisebbséget alkot, ezért szükséges a nyelvoktatási szokások átalakítása. Amint a későbbi összevetésből is látható, a közoktatás nem törekszik ennek a problémának a megoldására, az alternatív oktatási intézmény azonban felismerte nyelvoktatás sikerelenségét és kísérletet tesz a helyzet megváltoztatására.

5.3 Közoktatási intézmények Hanti-Manszijszkban

A közoktatási rendszer kiépítéséhez vezető társadalmi változások a manysik lakta vidéken a szovjet hatalomátvétel után mentek végbe. Az 1930-as években a kollektivizálás eredményeként a még nomadizáló életmódot folytató családok többsége is letelepedett, nem ritkán új, a hagyományos falvaknál, szálláshelyeknél nagyobb, központosított településeken. Az új településhálózat kialakulásával párhuzamosan létrejött a megfelelő infrastruktúra is, majd ezt követte az iskolahálózat kiépülése: vidéken általános iskolák, úgynevezett internátusok, a központi településeken középfokú szakképzést biztosító intézmények működtek (Schmidt 2006: 21–22).

A rendszerváltás után a manysi kötelezőből választható tantárggyá vált, ezáltal átmenetileg tovább csökkent a nyelv presztízse. Egyes adatok szerint a Körzetben a 2003/2004-es tanévben 44 olyan iskola is működött, amelyben a tanulók többsége valamely északi kis néphez tartozott, manysi nyelvet pedig 1042 tanuló tanult, akik közül 783 manysi származású is volt (Pusztay 2006: 150–151). Mégis, nehezen hihetünk a tájékoztatásnak, ha figyelembe vesszük, hogy manysi nyelvterület középpontjának számító Szaranpaulban például 1990-ben két gyermek, 1992-ban már egy sem tanult az általános iskolában manysiul (Sipőcz–Dolovai 2001: 57), a 2010-es népszámlálás adatai szerint pedig a teljes manysi beszélői közösség alacsonyabb lélekszámú volt, mint a 2003/2004-es tanévben manysiul tanuló iskolások száma.

A Körzetben igen, Hanti-Manszijszk városában azonban nem működnek nemzeti-ségi óvodák, amelyekben a hanti és/vagy manysi nyelvet tanítanák. Hanti-Manszijszkban ezen kívül az általános iskolákban sem lehet manysi nyelvet tanulni,

részben ennek a hiánynak is köszönhető az alternatív oktatási intézmények létrejötte. Mivel azonban az orosz közös nyelvként használó interetnikus családok magas aránya (bővebben l. Horváth 2012) mellett is nő Hanti-Manszijszkban az érdeklődés az obi-ugor népek kultúrája és nyelve iránt, szükségessé vált a manysi nyelv elsajátítását lehetővé tevő intézményrendszer kialakítása is, aminek eredményeként valószínűsíthető, hogy a 2013/2014-es tanévtől szülői kezdeményezésre egy hanti-manszijszki általános iskolában beindul a manysi nyelv oktatása.

A hanti-manszijszki pedagógia főiskolán annak 1932-es megnyitása óta folyamatosan elérhető manysi nyelvi tanárképzés, 2002-ben pedig megnyílt az Ugor Állami Egyetem, ahol manysi tanszék, majd manysi szak is indult. 2005-ben az egyetemnek 236 manysi hallgatója volt (Szalontai-Dmitrijev 2005: 20), akiknek többsége a manysi szakon folytatta tanulmányait, annak ellenére, hogy a hallgatók jellemzően alapfokú manysi nyelvtudással érkeztek az egyetemre, és diplomaszerezésig sem jutottak társalgási szintnél magasabbra (Horváth 2010: 18–19). 2010-ben a manysi képzésnek is otthont adó intézet ideiglenesen beszüntette működését (Сподина 2011: 220), azóta a manysi nyelv csak tantárgyként szerepel az egyetemi programban.

5.4 Alternatív oktatási intézmények

2003-ban nyílt meg Hanti-Manszijszkban a *Liling Szojum* Oktatási Központ (bővebben l. Horváth 2010, 2012). Megalapítására akkor merült fel igény, amikor az 1990-es évek végén a városban élő manysi értelmiségiek szembesültek a ténnyel, hogy a hanti-manszijszki iskolában nincs lehetőség hanti, manysi nyelv tanulására, sőt, az általános iskolás diákok az őshonos népek kultúrájának legalapvetőbb jellemzőivel sincsenek tisztában. A *Liling Szojum* (manysi: 'élő patak') Központ programjában kezdetektől helyet kapott a manysi nyelv. A Központ kiemelt hangsúlyt fektet a minél alacsonyabb életkorban megkezdett nyelvi és kulturális szocializációra, a növendékek közé az utóbbi években már négy-ötéves gyerekeket is felvesznek. Jelenleg két csoportban is tanítanak manysi nyelvet: óvodás korú gyerekeknek, hetente két alkalommal, 10–15 fős csoportban, illetve kisiskolásoknak, hetente egy alkalommal, 5 fős csoportban. A nyelvoktatásban a Központ munkatársai nem az egyébként általánosnak számító, drillszerű, frontális oktatási módszert alkalmazzák, hanem élményközpontú, kommunikatív gyakorlatok segítségével tanítják a manysi nyelvet. A foglalkozásoknak az óvodás csoportban mindig része valamilyen kézműves tevékenység is.

A Központ hanti-manszijszki működését kiegészíti a *Many Uszkve* (manysi: 'kis városka') elnevezésű nyári tábor munkája. Ezt az etnokulturális tábort Hanti-Manszijszkban élő manysi értelmiségiek és még hagyományos életmódot folytató manysi települések lakói közösen szervezik, az Ural közelében fekvő Jaszunt faluban, kifejezetten városi gyerekek számára. A különböző tematikájú, tíznapos intenzív programokon a gyerekekre pedagógusok ügyelnek, a foglalkozásokat a manysi tánc és képzőművészet mesterei vezetik. A táborban, ha rövid időre is, helyreáll a hagyományos manysi családmodell, a gyerekek autentikus környezetben sajátítják el a témával kapcsolatos ismereteket, időt, manysi anyanyelvű emberektől.

Az állami és alternatív oktatási intézmények működése között több lényeges különbség is megfigyelhető: míg az állami oktatási intézményekben jellemzően tudományos fokozattal rendelkező oktatók tanítják a nyelvet, addig a *Liling Szojum* Központban felsőfokú, de többnyire nem szakirányú végzettséggel rendelkező oktatók tanítanak. Az állami képzésben részt vevők száma folyamatosan csökken, a Központ nö-

vendégeinek száma folyamatosan nő, a kurzusok iránt akkora az érdeklődés, hogy a csoportok létszámának a Központnak otthont adó ingatlan befogadóképessége szab csak határt.

5.5 Tankönyvek

A manysi nyelv oktatásának problémái több forrásból erednek. Az attitűddel, presztízzsel kapcsolatos elvont kérdések mellett kézzelfogható nehézségként jelentkezik például a megfelelő nyelvtudású és felkészültségű nemzetiségi tanárok hiánya, a nyelvtanulást biztosító intézményekben a nyelvórák alacsony száma, legégetőbb és legnehezebben megváltoztatható problémát azonban mégis a tankönyvek jelentenek. Az oktatási segédanyagok mennyisége és minősége okozta probléma sokrétűbb annál, mint hogy egyszerűen leírható lenne a „[g]ondot jelent a megfelelő tankönyvek hiánya” (Pusztay 2006: 151) megállapítással. Ez a tény, valamint a tankönyv-repertoár közelmúltban történt átalakulása szükségessé teszi a különböző manysi tankönyvek rövid bemutatását.

A rendszerváltás előtt beiskolázott manysi anyanyelvű diákok többnyire az internátusban szembesültek először az orosz nyelv dominanciájával, a szovjet társadalommal és kultúrájával, ennek megfelelően az oktatásban használt tankönyvek és szótárak is elsősorban a többségi társadalomba való bevezetést célozták. Az első, manysi nyelvű ábécéskönyvek (pl. Баландин 1964), olvasókönyvek (pl. Зулов 1933) összeállítására általában jellemző, hogy tematikájukban a természeti leírások és állattörténetek mellett a hazafiasságra nevelés, az állampolgári ismeretek bemutatása kapta a legnagyobb hangsúlyt. Kivételesen minden tankönyvben külön olvasmánnyal szerepel a győzelem napja, a munka ünnepe, a szovjet hadsereg napja, valamint a szerzők mellett több szöveget szenteltek a kisdobosok és úttörők kötelességeinek, Lenin (régibbi kiadványokban Lenin és Sztálin) életének bemutatására. A Szovjetunió felbomlása után elsősorban a korábbi tankönyvek javított kiadásai (pl. Сайнахова 2001) kerültek forgalomba. Az újraszerkesztett kötetek az ellenkező véglet hibájába esettek, a tartalom aránytalanul a hagyományos életmód és a népmesék felé tolódott (és ilyen módon érdektelenné vált a városban élő, orosz anyanyelvű diákok számára), az utolsó néhány oldalon szerepelt az állami ünnepek politikamentesített felsorolása, valamint egy-egy olvasmány a körzet nagyobb városairól, például Hanti-Manszijszkról és Szurgutról.

Míg a XX. század közepéről a manysi olvasókönyvek mellett manysi nyelvű szám-tankönyvről is (Пчёлко–Поляк 1956) tudunk, ma már egyáltalán nem készülnek manysi nyelvű tankönyvek az iskolákban oktatott egyéb tantárgyakhoz, mindössze egy az északi népek folkórszövegeiből és szépirodalmi alkotásaiból összeállított olvasókönyv (Афанасьева és munkatársai 2008) ismert. A közoktatás átalakulása a szótárakon érhető leginkább tetten. Míg 1958-ban még olyan manysi-orosz szótár (Баландин–Вахрущева 1958) jelent meg, amely az irodalmi nyelv alapjául szolgáló északi manysi adatok mellett a szavak keleti dialektusbeli megfelelőit is közölte, addig Rombangyjeva 2005-ös orosz-manysi szótára (Ромбандеева 2005) esetenként már az orosz szavak manysi fordításaként is ugyanazokat az orosz szóalakokat jelöli meg, zárójelben rövid manysi nyelvű magyarázattal, még abban az esetben is, ha a kérdéses orosz szónak egyébként létezik manysi nyelvű megfelelője is.

Mind az állami, mind az alternatív oktatási intézményekben felismerték, hogy a manysi anyanyelvű diákok számára készült tankönyvek ma egyik oktatási programban sem használhatóak igazán eredményesen. A hiányt az állami intézmények oktatói

kiegészítő kiadványokkal, szókincsminimumot (Афанасьева–Акбаш 2007), nyelvtani összefoglaló táblázatokat (Герасимова 2004) tartalmazó füzetek kiadásával próbálták áthidalni. A *Liling Szojum* Központ a közelmúltban saját tankönyvcsomagját kezdte összeállítani, manysi nyelvvel kapcsolatban egyelőre egy ábécéskönyv (Норова 2010) és egy módszertani kézikönyv (Норова 2011) jelent meg.

6 Az oktatási intézmények sikeressége a nyelvi revitalizáció szempontjából

Az állami és az alternatív oktatási intézmények eredményességének összehasonlításakor kiténik, hogy eddig egyik modell sem teremtett sem manysi nyelvű, vagy manysi-orosz kétnyelvű nyelvhasználati színteret, sem manysi-orosz kétnyelvű beszélői közösséget. Mindkét oktatási típusban mind a pedagógusok, mind a növendékek, diákok, hallgatók orosz nyelven kommunikálnak egymással; kizárólag a tanórákon, irányított módon hoznak létre manysi megnyilatkozásokat. A hasonló eredményhez vezető út azonban a két intézménytípus esetében eltér, míg a közoktatás képtelen volt arra, hogy a gyengébb nyelvtudással érkező diákoknak biztosítsa az anyanyelvi kompetencia megszerzését, a *Liling Szojum* Központ esetében a jelenlegi helyzet kezdeti nehézségnek, részeredménynek tekinthető.

Mindkét oktatási intézménytípus képzésein részt vevő megfigyelést végeztem, és interjúkat készítettem az ott dolgozó pedagógusokkal. Interjúim során vizsgáltam egyrészt a pedagógusok, oktatók manysi nyelvtudását, nyelvi háttérét, másrészt a pedagógusok nyelvvel, nyelvelsajátítással kapcsolatos attitűdjeit. A *Liling Szojum* Központ manysi nyelvvel foglalkozó tanárai anyanyelvi beszélői a manysi nyelvnek, manysi településen nőttek fel, manysi nemzetiségi családban. Az egyetem manysi tanszékeéhez tartozó oktatók közül kettő beszéli anyanyelvi szinten a manysi nyelvet. Egyúttal ők azok az oktatók is, akik a legkisebb óraszámban vagy egyáltalán nem tanítanak manysit, mivel kiváló nyelvtudásuk lehetővé teszi, hogy kutatómunkát, vagy más publikációs tevékenységet folytassanak.

Az oktatók attitűdjét vizsgálva jelentős különbségként tűnik fel, hogy a Központ oktatói gyermekeiknek is tanítják a manysi nyelvet, a gyermekek részt vesznek a nyelvkurzusokon és a Központ más foglalkozásain is. Az egyetemi oktatók gyermekei ezzel szemben egyáltalán nem beszélnek a manysi nyelvet. (Bár az, hogy anyanyelvüket nem tanították meg gyermekeiknek, kétségkívül tudatos döntés eredménye, és kifejezi az oktatók attitűdjét is, teljesen beleillik a manysi nyelv átadásával kapcsolatos korábbi folyamatba.) A Központ pedagógusai annak ellenére is szorgalmazzák a manysi nyelv általános iskolai oktatásának megindítását, hogy a közoktatás így „konkurenciaként” jelentkezne, bár a pedagógusok létszáma (két fő) nem teszi lehetővé, hogy akár az általános iskolai, akár az óvodai képzést biztosítani tudják, évek óta rendszeresen látogatják a hanti-manszijszki óvodákat, és ott manysi nyelvvel, kultúrával kapcsolatos foglalkozásokat tartanak. Az egyetemi oktatók ezzel szemben úgy sem foglalnak állást a probléma tekintetében, hogy lobbijük erősebb, mint a Központ pedagógusaié, és az elégtelen általános iskolai manysi oktatás őket is akadályozza munkájuk végzésében.

Ez az attitűdbeli különbség az oktatók által használt tananyagban is tetten érhető. Az egyetemi oktatás ragaszkodik a kanonizált szerzőkhöz, szakirodalomhoz és kutatási kérdésekhez, a manysi nyelvet az 50–100 éves folklórbejegyzésekkel azonosítja, és örökdió a nyelv tisztasága felett. A Központ oktatói a hagyományos ismeretek

megőrzése mellett feladatuknak tartják, hogy a manysi nyelvet és kultúrát a XXI. századi körülmények közt is megélhetővé tegyék. Szorosan együttműködnek a manysi nyelvű sajtóval, használják a sajtóban nemrég elterjedt új ortográfiát, és a újságírók által alkotott neologizmusokat.

Az egyetemi oktatók tudományos státuszuk következtében eltávolodtak a közélettől, a manysi mindennapoktól, hallgatóikat sem ösztönzik annak megismerésére. A Központ dolgozói ezzel szemben figyelmet fordítanak diákjaik minél teljesebb kulturális beágyazottságára, a városban manysi értelmiségieket és művészeket, a nyári táborban idős mesterembereket, kézműveseket kérnek fel az oktatási programban való részvételre. A teljes manysi társadalmat átfogó szociális hálójuknak és a gyakori médiajelenlétnek köszönhetően a többségi társadalom manysi közösség iránti érdeklődését is fenntartják, így az állami oktatási intézmények problémáira is ráirányítják a figyelmet, ezáltal sikeresen képviselik a manysi nyelvet a városi közegben, és jelentősen hozzájárulnak a nyelv megtartásához.

Az oktatási intézményeknél végzett résztvevő megfigyelések során szerzett tapasztalatok alapján a diákok nyelvtanulással kapcsolatos attitűdjei is összehasonlíthatók. A manysi szak fennállása során sok hallgató kezdett manysi tanulmányokba nyelvtudás nélkül, pusztán az öshonos kisebbségi diákok rendelkezésére álló könnyített felvételi követelmények miatt. A merev struktúrával és módszertannal rendelkező egyetemi képzés nem tudta motiválni a hallgatókat. A filológus végzettséget szerző tanulóknak elégséges nyelvtudás hiányában kellene a manysi nyelvet kutatniuk, miközben a manysit még beszélő közösséggel nincs élő kapcsolatuk, míg ugyanis az újságírók és pedagógusok rendszeresen utaznak a hagyományos manysi településekre, az egyetem nem szervez terepmunkát, gyűjtőmunkát a hallgatók számára, hanem a már publikált, zömmel folklóanyagot tartalmazó kötetek további elemzését szorgalmazza. Az alternatív oktatási program ezzel szemben nem fiatal felnőttek nyelvismeretét, nyelvhasználati szokásait igyekszik átalakítani, hanem a legfiatalabb korosztályt, a gyermekeket célozza meg. A stabil oktatói kar és órarend révén, valamint a kis lemorzsolódásnak és a képzés folyamatos bővítésének köszönhetően folyamatos nyelvtanulást tesz lehetővé.

7 Összegzés

Az állami és az alternatív oktatási intézmények egyaránt a beszélők számának, a manysi nyelv fiatalok körében történő használatának növekedését kívánja elérni, világos ugyanakkor az is, hogy e cél elérésben jelenleg az alternatív oktatási intézmények bizonyulnak sikeresebbnek.

Valószínűsíthető, hogy amennyiben a megfelelő anyagi források és a képzési program kiterjesztéséhez szükséges idő is az alternatív oktatási intézmények rendelkezésére áll, a városi manysi lakosság körében a már megfigyelt revitalizációs folyamatok erősödésére, kiterjesztésére, manysi-orosz kétnyelvű csoport megjelenésére lehet számítani.

Az intézményeknek és magának a folyamatnak újszerűsége miatt a már működő revitalizációs intézmények további vizsgálata feltétlenül indokolt, a kutatásokat a közoktatásban és alternatív oktatási intézmények programjaiban részt vevő diákok vizsgálatával szükséges folytatni.

Irodalom

- Fejes, L. 2010. A Narikari-szindróma. In: Csernicskó István (szerk.) *Utazás a magyar nyelv körül*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Fishman, J. A. 1991. *Reversing language shift*. Cambridge: Multilingual Matters.
- Fishman, J. A. 2001. *Can threatened languages be saved? Reversing language shift*. Cambridge: Multilingual Matters.
- Horváth, Cs. 2010. *Élő patak: egy manysi revitalizációs kísérlet bemutatása*. Szeged, szakdolgozat, kézirat.
- Horváth, Cs. 2012. A nyelvi kontaktusok hatása a manysi revitalizációs törekvésekre. In: Várad, T. (szerk.) *VI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. (Budapest, 2012. február 3.) Budapest. 62–68. Elérhető: <http://www.nytud.hu/alknyelvdok12/proceedings12/horvath2012.pdf>. Letöltés dátuma: 2013. 03. 08.
- Hunfalvy, P. 1872. *Máté evangéliuma. A' tobolszki kormányzóságbeli kondai vogulok nyelvére lefordította Popov G.* Pest: Hoffmann és Molnár.
- Huss, L.M. 1999. *Reversing language shift in the far north: Linguistic revitalization in Northern Scandinavia and Finland*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Olthuis, M-L., Kivelä S., Skutnabb-Kangas T. 2013. *Revitalizing indigenous languages. How to recreate a Lost Generation*. Multilingual Matters.
- Pusztay, J. 2006. *Nyelvével hal a nemzet*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Salamon, E. 2007. *Önmagukba zárt kisebbségek nyelvi sztenderdzációja Olaszországban*. Doktori értekezés, kézirat.
- Schmidt, É. 2006. *Nyelv, nyelvjárás, írásbeliség, irodalom*. Schmidt Éva Könyvtár 2. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet
- Sipos, M. 2006. A hanti újságírás nyelvéről. *Folia Uralica Debreceniensia*, 13: 103–116.
- Sipőcz, K., Dolovai, D. 2001. A vogulok (manysik). In: Csepregi, M. (szerk.): *Finnugor kalauz*. Budapest: Panoráma. 48–59.
- Szalontai-Dmitrijev [sic!] J. 2005. Magyartanítás Hanti-Manszijszkban. *Finnugor Világ* X/4. 19–22.
- Tambi, V. 1937. *Elmholas numyl jaluŋkve humle haŋsuvlas*. Moskva-Leningrad: Komsomol Centr Komitet Navram Kniga Varmaŋ.
- Zuřov, P.N. 1933. *Lovintan maŋys kniga*. Moskva-Leningrad: Učpedgiz.
- Афанасьева, К.В., Акбаш, Е.У. 2007. *Словарь-минимум по мансийскому языку для 1-4 классов общеобразовательных учреждений*. Ханты-Мансийск: Полиграфист.
- Афанасьева, К.В., Сайнахова, Н.В. – Герасимова, Д.В. 2008. *Литература 5-6. Учебная хрестоматия на мансийском языке для 5-6 классов общеобразовательных учреждений*. Санкт-Петербург: Филиал издательства «Просвещение».
- Баландин, А.Н., Вахрушева, М.П. 1958. *Мансийско-русский словарь с лексическими параллелями из южно-мансийского (кондинского) диалекта*. Ленинград: Государственное учебно-педагогическое издательство.
- Баландин, А.Н. 1964. *Маньси букварь. Маньси латых учебник*. Москва-Ленинград: Издательство «Просвещение».
- Герасимова, Д.В. 2004. *Мансийский язык в таблицах. Пособие для учащихся 5-9 классов общеобразовательных учреждений*. Санкт-Петербург: Филиал издательства «Просвещения»
- Демографические процессы. Elérhető: <http://www.sever.eduhmao.ru/info/3/4511/92158/>
- Норова, О.М. 2010. *Мансийский в картинах*. «Учимся читать». Ханты-Мансийск.
- Норова, О.М. 2011. *«Вит сам»*. Образовательная программа для детей дошкольного возраста. Ханты-Мансийск.
- Пчёлко А.С., Поляк Г.Б. 1956. *Арифметика маньси начальный школа китит класс магыс*. Ленинград: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР.
- Ромбандеева, Е. И. 2005. *Русско-мансийский словарь*. Санкт-Петербург: Миралл.
- Сайнахова, А.И. 2001. *Маньси латың 2. Мансийский язык. Учебник для 2 класса*. Санкт-Петербург: Филиал издательства «Просвещение».
- Сподина, В.И. 2011. Ханты-Мансийский автономный округ: этнические языки в вузах и школах регионах. In: Тишков, А.В. (szerk.): *Правовой статус финно-угорских языков и этнокультурные потребности российской школы*. Москва. 211–240.

Торгашин, Я. 1940. *М. Горкий. Перевели на мансийский язык П. Чейматов и И. Яркин под редакцией В. Чернецова.* Ленинград: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР.

A 2010-es oroszországi népszámlálás eddig nyilvánosságra hozott adatainak forrásai

Население Российской Федерации по владению языками (Az Oroszországi Föderáció lakosságának nyelvismeret szerinti megoszlása) Elérhető: http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/tab6.xls Az utolsó megtekintés dátuma: 2012. február 1.

Национальный состав населения по субъектам Российской Федерации (Az Oroszországi Föderáció lakosságának nemzetiség szerinti megoszlása, közigazgatási egységek szerint rendszerezve) Elérhető: http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/tab7.xls. Az utolsó megtekintés dátuma: 2012. március 17.

Национальный состав населения Российской Федерации (Az Oroszországi Föderáció lakosságának nemzetiség szerinti megoszlása) Elérhető: http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/tab5.xls Az utolsó megtekintés dátuma: 2012. február 1.

Alternatív idegennyelv-oktatási módszerek létfogósultsága a mai Magyarországon

Jakus Enikő

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
jakus.eniko@gmail.com

Kivonat: Az utóbbi években az úgynevezett alternatív idegennyelv-tanítási módszerek újbóli térnyerése figyelhető meg hazánkban, melyek az iskolai nyelvoktatással párhuzamosan, azt kiegészítve működnek. Az idegennyelv-tanítás módszertana által is fontosnak tartott, az iskolai nyelvoktatás által elhanyagolt aspektusokra koncentrálnak, rugalmasan alkalmazkodva a változó nyelvtanulói igényekhez. Mivel azonban mindössze pár éve alkalmazott módszerekről van szó, eddig még nem született velük kapcsolatosan tudományos jellegű vizsgálat. Empirikus kutatásomban először közelítettem meg ilyen szemszögből egy Magyarországon népszerű alternatív nyelvoktatási módszert kidolgozója, a módszerrel tanulók, tanítók, valamint a nyelvtudóiok vezetői körében felvett interjú, kérdőívek és óramegfigyelések alapján. A szuggesztopédián, agykontrollon és neurolingvisztikus programozáson alapuló módszer legfontosabb előnyeiként a tanuló- és kommunikációközpontúságot, az induktív nyelvtanulást, az audiovizuális támogatást, valamint a holisztikus, érzelmekre is koncentráló jelleget állapítottam meg. Hátrányként fogalmazták meg az adatközlők többek között a tananyag minőségi kritikáját a passzív „betöltő” fázissal, valamint a módszer által megkövetelt tanulási stratégiával kapcsolatos szkepticizmust, továbbá a differenciálás csekély lehetőségét.

1 Bevezetés

Az idegen nyelvek oktatásának régóta középpontban álló alkotóelemei az adott nyelv tanításának konkrét módszerei. A leghatékonyabb idegennyelv-oktatási módszer kifejlesztésével az idegennyelv-tanítás szakirodalma már a 18. századtól kezdve foglalkozik. A hagyományos, széles körben alkalmazott módszerek tárgyalása során (például nyelvtani-fordítási, audio-lingvális, közvetítő, kognitív, kommunikatív, interkulturális módszer) azonban mára elismerte a szakirodalom, hogy azok - bár rendkívül sokszínűek - egyenként túlságosan is korlátozottak ahhoz, hogy az idegennyelv-oktatás irányvonalát jellemezzék. Emiatt manapság a nemzetközi szakirodalom a legjobb módszer keresése helyett alapvető, egységes princípiumokról beszél, melyek segítségével megfogalmazhatók az idegennyelv-oktatás legfőbb feladatai, például az autonóm tanulás, az autentikus szövegek használata, vagy a négy alapvető nyelvi készség integrált fejlesztése (Faistauer 1997).

Az iskolai nyelvoktatás azonban nem minden esetben képes megvalósítani az idegen nyelvek oktatásának legfőbb célkitűzéseit (például a tanuló-, szöveg-, cselekvés-, és valóságorientáció). A 21. századi Magyarországon ezért egyre inkább teret nyernek az úgynevezett alternatív nyelviskolák, melyek a tradicionális módszerek, az iskolai nyelvoktatás mellett párhuzamosan, azt mintegy kiegészítve, az általa hanyagolt aspektusok előtérbe helyezésével gazdagítják a magyarországi idegennyelv-oktatás képét. Ilyen szempontok például a tanulóorientáltság, a tanár támogató, tanácsadó és útmutató szerepe a nyelvoktatás folyamatában, valamint az általános nevelési, pedagógiai célok, az emberközpontú tanulás (Edmondson-House 2011, Feld-Knapp 2009).

Tőlünk nyugatra az alternatív nyelvoktatási módszerekkel kapcsolatban évtizedek óta gazdag szakirodalom és számos vizsgálat áll rendelkezésre. Összefoglaló, a legfontosabb módszereket (például szuggesztópédia, total physical response, nyelvi pszichodramaturgia, natural approach) bemutató művek mellett (például Ortner 1998), a módszerek hatékonyságát vizsgáló tanulmányok (Bufe 1999, Holtwisch 1990), valamint az alternatív módszerek általános kritikáját megfogalmazó tudományos munkák is születtek (Dietrich 1994, Henrici 2001). Henrici (2001) szerint az alternatív idegennyelv-oktatási módszerekre általában jellemző, hogy csak szűk körben alkalmazhatók, tudományos megalapozottságuk kérdéses, valamint a tanulók számára félrevezetőek lehetnek reklámjuk alapján. Dietrich (1994) szerint ezek a módszerek első látásra valami újat, kiutat nyújtanak a nyelvtanulás problémáiból. Kritikájában kiemeli, hogy az alternatív idegennyelv-oktatási módszerek túlságosan leszűkítik az idegennyelv-tanítást különböző módszerekre, és bizonyos tartalmakat fontosabbnak tekintenek más, a nyelvoktatás szempontjából szintén fontos elemeknél. A módszerek hátrányai mellett említi azonban a tanulói szabadság előnyeit, valamint a tanár támogató szerepét. Bár a fenti példák alapján a szakirodalomban az alternatív módszerekkel szembeni kritikus álláspont figyelhető meg, a szakirodalom nem tagadja e módszerek létjogosultságát. Henrici (2001) szerint általánosan el kell őket fogadni, egyes elemeiket, princípiumaikat propagálni kell, valamint integrálni az idegennyelv-oktatás működő didaktikájába és módszertanába. Célként fogalmazza meg annak a felfogásnak a feloldását, mely a hagyományos és alternatív nyelvtanítást egymástól független, egymás mellett létező két külön világgként különíti el egymástól.

A fent bemutatott gazdag szakirodalmi háttérrel szemben hazánkban több alternatív nyelvoktatási módszer megjelenése is csak a 21. századra tehető. Az alternatív idegennyelv-oktatási módszerekkel kapcsolatos munkák száma rendkívül csekély, és azok is inkább elméleti, nem pedig empirikus jellegűek (például Marlok 2005). Ennek köszönhetően számos privát nyelvoktatási intézmény alkalmaz tudományos szempontból eddig nem vizsgált módszereket.

Kutatásom célja egy jelenleg népszerű magyarországi alternatív nyelvoktatási módszer első tudományos szemléletű bemutatása az alábbi kérdések megválaszolásán keresztül:

- (1) Van-e létjogosultsága a módszernek a mai Magyarországon? Valóban fejlesztő hatású, vagy csupán csodának kikiáltott üzleti fogás?
- (2) Mely pozitív és negatív elemei vannak?
- (3) Mely elemei lennének hasznosíthatók a hagyományos, iskolai idegennyelv-oktatásban?

Hipotézisem szerint bár nem széles körben alkalmazható, nem minden esetben kiemelkedően fejlesztő módszerről van szó, van létjogosultsága, mivel az iskolai oktatást gazdagító, bizonyos célok eléréséhez alkalmazható oktatási lehetőségeket, fejleszt-

tő technikákat rejt magában. Legfontosabb pozitívumaként a tanulóközpontúságot, hátrányként pedig az újszerűségéből adódó módszertani kiforratlanságot feltételezem.

2 Kísérleti személyek, anyag, módszer

A jelen kutatásban egy Magyarországon népszerű, magyarok által kidolgozott alternatív nyelvoktatási módszer kifejlesztője, a módszerrel tanító nyelvstúdiók vezetői (8 fő), tanárai (7 fő) és tanulói (6 fő) vettek részt az ország különböző pontjairól. (A vizsgálat kvalitatív jellegéből adódóan ez a minta nem tekinthető reprezentatívnak, tekintve az országban működő több, mint 20 stúdiót, a stúdiónkénti 9-80 fő közötti tanulót, valamint 2-8 tanárt). A módszer kifejlesztőjével felvett interjún keresztül az elméleti - módszertani háttér megismerésén kívül történeti, statisztikai adatokhoz jutottam hozzá. A nyelvstúdiók vezetői, tanárai és tanulói különböző kérdőíveket töltöttek ki a módszerrel kapcsolatos pozitív és negatív tapasztalataikra vonatkozóan, valamint többek között életkorra, foglalkozásra és nyelvtanulási célra vonatkozó kérdésekkel kapcsolatban kvantitatív adatok gyűjtése céljából. Ezekon kívül pedig óramegfigyelésen keresztül nyertem betekintést a módszer konkrét működésébe. A kérdőívekben feltett legfontosabb kérdések a következők voltak:

(1) a nyelvstúdiók vezetőihez:

- Jobbnak tartja-e a módszert a többi nyelvtanulási módszernél? Miért?
- A nyelvstúdiójában tanulóktól kapott visszajelzések alapján az Ön stúdiójában tanulók mennyire elégedettek a módszerrel? Mit találnak jónak / kevésbé jónak a módszerben, vagy a stúdióban?
- Mi az Ön személyes véleménye a módszerről és annak megvalósításáról?

(2) a módszerrel tanító tanárokhoz:

- Milyen pozitívumokat, valamint negatívumokat említene a módszerrel kapcsolatban?
- Tapasztalatai szerint sikeresebbek-e a nyelvtanulásban azok, akik ezzel a módszerrel tanulnak egy idegen nyelvet? Miben nyilvánul meg a siker / sikertelenség?

(3) a módszerrel tanulókhöz:

- Miért az ezzel a módszerrel történő tanulást választotta?
- Mit várt a módszerrel való tanulástól?
- Megfelelt-e az elvárásainak a módszerrel történő tanulás? Miért?

A kapott válaszokból táblázatos összesítés után emeltem ki a legtöbbször említésre kerülő, legjellemzőbb adatokat, melyek segítségével kvalitatív módon összefoglalhatóak a módszer gyakorlati használói által tapasztalt előnyök és hátrányok.

3 Eredmények

3.1 A vizsgált módszer legfontosabb jellemzői

A kutatás során vizsgált alternatív idegennyelv-tanítási módszer kifejlesztése 2004-ben kezdődött, majd 2006-ban indult a nyelvviskolai keretek között történő alkalmazása. Mára több mint 20 nyelvtúdióban folyik az oktatás, bejegyzett felnőttoktatási intézményi keretek között. A módszer során alkalmazott modern eszközök a Magyar Szabadalmi Hivatal által személyiségfejlesztő, oktató berendezéseként mintaoaltalom alatt állnak. A módszer kiindulópontja és egyben célja az agyi kapacitás megfelelő kihasználása a nyelvtanulás alatt, a bal és jobb agyfélteke stimulációja segítségével. Az agyféltekék közötti harmónia megvalósítása az alfa domináns agyi állapot megteremtésén keresztül történik. A módszer legfontosabb elméleti alapjai a Lozanov által kidolgozott szuggesztópédia, a Silva-féle agykontroll (1994), valamint a neurolingvisztikus programozás (Hager 1996). Georgi Lozanov 1978-ben dolgozta ki a szuggesztópédia alapjait, mely az idegennyelv-tanulást az agyi kapacitás megfelelő kihasználásával forradalmasította. Legfontosabb eszköze volt a relaxáció és a klasszikus zene hallgatása nyelvtanulás közben (Holtwisch 1990).

A magyar módszer ezt egészíti ki a modern technika eszközeivel: a nyelvtanuló megfelelő agyi kapacitásának mérésére EEG készüléket használ, mely folyamatosan monitorozza a video szemüvegen keresztül látott, és fülhallgató segítségével hallgatott célnyelvi szöveg lejátszása közben produkált agyhullámokat. A szöveg felolvasásának gyorsasága attól függ, hogy a nyelvtanuló agyhullámai mennyire esnek az ideális alfa domináns állapotba. Az autentikus célnyelvi szöveg többszöri meghallgatása közben klasszikus zene szól, relaxációs videók segítik az ellazulást, valamint a sikerrel kapcsolatos üzenetek jutnak el a tanulóhoz, aki egy adott szöveget többször is meghallgatva készül fel a konkrét tanórára. Az első, úgynevezett „betöltő” fázis után 1-2 nappal következik a tanultak konkrét alkalmazása egy nyelvtanúrral. Itt a korábban hallgatott szöveg felelevenítése, témájának meghatározása, a szöveg újra elmesélése, saját szavakkal történő összefoglalása, irányított tanári kérdésekre történő válaszadás, a szöveg alapján szituációs játékok, kommunikatív gyakorlatok alkalmazása történik. Mindezek segítségével új szemantikai elemeket és grammatikai struktúrákat sajátít el a tanuló.

A módszer középpontjában az emberközpontú, érzelmekre is figyelmet fordító tanulás áll. Ezzel harmonizálnak a módszer alkalmazása során létrejövő tanulói és tanári szerepek. A tanulónak képesnek kell lennie ellazulni, alkalmazkodni a módszer által megkövetelt tanulási stratégiákhoz, valamint legfőként hinnie kell a módszer hatékonyságában, nyelvtanulása sikerében. A nyelvtanár a tanulási folyamatban nem értékelő, hanem támogató, segítő, a tanuló igényeihez rugalmasan alkalmazkodó szerepet tölt be.

Az országban található több mint 20 nyelvtúdió közül a kutatásban részt vevő 8 stúdióvezető segítségével 10-zel kapcsolatban jutottam statisztikai adatokhoz. A vizsgálatban részt vevő stúdiókban minimum 2, maximum 8 tanár dolgozik, valamint 9 és 80 fő közötti létszámban vannak a különböző idegen nyelveket tanulók, akik átlagéletkora 35–40 év, legtöbbször vállalkozók, diplomások. Nyelvtanulási céljaikat tekintve jellemzően munkájukhoz szükségeltetik a nyelvtudás, külföldi munkavállalás vagy külföldi partnerek miatt. Előfordulnak azonban nyelvvizsgázni vágyók, valamint

külföldi utazásra készülők is. A nyelvtanulók elsődleges célja általában a szóbeli kifejezőképesség fejlesztése idegen nyelven.

3.2 A módszer előnyei és hátrányai az adatközlők szerint

A megkérdezett 8 stúdióvezető egyértelműen hisz a módszer hatékonyságában, ezt bizonyítja, hogy mindannyian egyértelmű igennel válaszoltak arra a kérdésre, hogy jobbnak tartják-e a vizsgált módszert a többinél. A nyelvtanulók által kapott visszajelzések alapján 7 stúdióvezető szinte 100%-os nyelvtanulói elégedettségéről számolt be, esetleges problémaként a tanulók saját hozzáállásukat jelezték a stúdiók vezetői felé. Hátrányként a módszer megvalósítása közben felmerülő technikai nehézségek (kényelmentlen video szemüvegek, túl hangos vagy halk szöveg, a szöveghez nem kapcsolódó nyelvtani kiegészítés) kerültek említésre. A nyelvtanulók vezetői a módszerrel való tanulást kellemesnek, élvezhetőnek, személyiségfejlesztőnek, érzelmekre alapozónak tartják. Előnyként említették, hogy nem a nyelv formai oldala, hanem a beszédkészség és a szókincs fejlesztése, a folyamatos és hatékony célnyelvi kommunikáció a hangsúlyos. A stúdióvezetők szerint látványos eredményeket érnek el a tanulók, és hosszú távon emlékeznek a tanultakra. Hátrányként tapasztalják azonban az óra hosszát, melyet nem lehet a tanuló igényeihez szabni, valamint hiányolják a módszer sikerességének objektív mérőeszközeit. A tematikát túl feszesnek tartják, emiatt a tanult szókincs is korlátozott, nem teszi lehetővé a differenciált oktatást. Ezen kívül negatívum, hogy az alkalmazott szövegekben és hanganyagokban néhol hibák találhatók, valamint túl rövid az aktív alkalmazás fázisa.

A megkérdezett 7 nyelvtanár többsége szintén meg van győződve a módszer létjogosultságáról, többen első hallásra is érdekesnek és hatékonyak ítélték meg. Jellemzően azért tanítanak ezzel a módszerrel, mert fejlesztőnek találják a szövegalapú, kommunikatív technikákat. Véleményük szerint a módszer alkalmazása során tanulóközpontúság valósul meg, a számos beszélt szöveg alkalmas teremt a kommunikációra, a szövegből történő kiindulás pedig induktív nyelvtanulást tesz lehetővé. Emellett a nyelvtanárok szerint a tanulás gyorsabb és hatékonyabb köszönhetően az audiovizuális ingereknek és az ideális agyi állapot kihasználásának. A kommunikációs készségek gyors fejlesztéséhez a nyelvtanárok különösen előnyösnek tartják ezt a szerintük gyakorlatorientált módszert. A módszer hátrányai a tanárok véleménye szerint is a tananyagok színvonalának gyengesége, a betöltő fázis látszólagos alacsonyabb hatékonysága. A nyelvtanítás közben hanyagolt nyelvtani tudatosság fejlesztése szintén hátrányként jelenik meg a tanári vélemények között. Ezt többen is azzal indokolják, hogy a jellemzően felnőtt tanulók kialakult nyelvtanulási stratégiái és módszerei a nyelvtanközpontúságra építenek, így szükségét érzik a nyelvtani szabályok tudatosításának. Negatív tapasztalataik szerint a tanulók nem mindig emlékeznek a hallgatott és olvasott szövegekre a betöltő fázis után 1-2 nappal. Ennek okát abban látják, hogy a betöltő fázisban nem megfelelő agyi állapotban hallgatják a szöveget, és utána otthon nem hallgatják meg újra. A korábban említett berögzült nyelvtanulási stratégiák szerintük szintén hátráltatják a nyelvtanulókat a sikerben. A nyelvtanulás sikere a tanári vélemények szerint nagyban függ a tanuló hozzáállásától.

A megkérdezett nyelvtanulók (6 fő) közül egy kivételével mind kezdő szinten tanult egy idegen nyelvet a módszerrel. A módszer mellett a rugalmas időbeosztás, a gyorsabb nyelvtanulás és alacsonyabb időbefektetés ígérete miatt döntöttek. A nyelvtanulástól a szóbeli beszédkészségük fejlődését, használható nyelvtudás megszerzését,

valamint folyékony nyelvhasználatot vártak. Elvárásaikat azonban nem minden esetben tudták megvalósítani. A nyelvtanulók csupán fele nyilatkozik egyértelműen elégedetten a módszerről. Ők pozitívan élték meg, hogy a nyelvórák az ő igényeikhez igazodtak, valamint a tanárok minden lehetséges segítséget megadtak számukra. További előnyökként említik a szöveg egyidejű olvasását és hallgatását, az ellazulva tanulás lehetőségét, a kellemes környezetet. A tanári órákat fejlesztőnek és segítőnek tartják, különösen azok magánóra jellege miatt. A tanulással kapcsolatosan előnyösnek találják, hogy kevesebb időt kell a tanulásra szánni, nincsen konkrét házi feladat és nyelvtani szabályokat sem kell betanulni, új szemantikai egységeket pedig konkrét tanulás nélkül is el lehet sajátítani. Szintén pozitívan számolnak be a tanulók a célnyelv konkrét, életközeli szituációkban történő használatáról, a kifejezések egész mondatokban történő elsajátításáról. Véleményük szerint a tematikában található ciklikus ismétlések szintén segítenek az idegennyelv elsajátításában. Negatív tapasztalataik között előfordul a szemet olykor fárasztó szövegolvasás a video szemüvegen keresztül, a nyomtatott szövegek gyenge színvonala, a nyelvtan háttérbe szorulása, a nyelvtani szabályok tudatosításának elhanyagolása. Említik a félrevezető reklámokat is, melyek alapján többet, egyfajta csodát vártak a módszertől.

4 Következtetések

Az elvégzett empirikus kutatás alapján kimondható, hogy a hipotézisek igazolódtak, a kutatási kérdések a következőképpen válaszolhatók meg:

(1) Az adatközlők véleményei és tapasztalatai alapján a módszer egyrészt nem minden esetben hoz kiemelkedő eredményeket, a tanuláshoz a tanuló megfelelő hozzáállása és nyitottsága szükséges, sőt egyes esetekben akár félrevezető is lehet a tanuló számára. Másrészt viszont számos előnye is van, melyek a 21. század nyelvtanulójának igényeit elégítik ki: gyorsabb, kellemesebb, kommunikáció- és szöveggözpontú nyelvtanulást, mely az idegennyelv gyakorlati alkalmazására helyezi a hangsúlyt, segít leküzdeni a nyelvtanulással kapcsolatos érzelmi gátakat és támogató tanulási környezetet kínál. A vizsgált alternatív nyelvoktatási módszer tehát egyszerre érdekes, újszerű és csalogató üzleti fogás, valamint a szóbeli kifejezőkészséget hatékonyan fejlesztő idegennyelv oktatási módszer, melynek van létjogosultsága a mai Magyarországon. Ezt a következtetést alátámasztja a nyelvtúdiók, valamint a módszerrel tanulni vágyók számának folyamatos növekedése, a hálózat bővülése. A módszer a hagyományos iskolai idegennyelv-oktatással kapcsolatosan felmerült kritikából indul ki, és azokra az aspektusokra koncentrál, melyek a szakirodalomban már évek óta fontos célként jelennek meg, az iskolákban azonban még kevésbé kerülnek alkalmazásra.

(2) Összességében tehát a kutatás során hasonló válaszokat adott mind a három vizsgált csoport a módszerrel kapcsolatos tapasztalatairól, a módszer előnyeiről és hátrányairól. A nyelvtanulás a módszerrel eszerint kellemes, az érzelmi gátak leküzdhetőek, a tanár segítő szerepben a tanuló igényeire koncentrálna támogatja a nyelvtanulási folyamatot. Az autentikus, mindennapi szövegeken keresztül induktív módon sajátítja el a nyelvtanuló a nyelvet, és megtanul folyékonyan kommunikálni az adott nyelven. Az audiovizuális ingerek és a ciklikus ismétlések szintén támogatják a tanulót abban, hogy magolás nélkül gyorsabban és hatékonyabban sajátítsa el egy idegen nyelvet. A felhasznált anyagok azonban nem kielégítő színvonalúak, a módszer technikai megvalósítása közben még adódnak problémák. A nyelvtanulók hozzáállása, ta-

nulási stratégiáik és a módszerbe vetett hite gátolhatja a sikert, a nyelvtani szabályok tudatosítására pedig több hangsúlyt kellene fordítani. Emellett más arányban lenne szükség az aktív használatra és a passzív betöltésre, vagyis több kommunikációt igényelnek az adatközlők. Szükség lenne továbbá a módszer sikerességének empirikus vizsgálatára, a differenciálás lehetőségének növelésére.

(3) Az adatközlők által említett, valamint saját megfigyeléseim alapján tapasztalt pozitív, fejlesztő elemek és technikák között található a hagyományos iskolai nyelvoktatásban is alkalmazhatók. Mivel a vizsgált módszer a magánszférában, felnőttképzés keretein belül működik, több alkalmazott technika és ötlet nem kerülhet megvalósításra az iskolákban. Ennek oka anyagiakban keresendő, hiszen az audiovizuális tárogatás, az agyhullámok monitorozása olyan berendezésekkel működik, melyek beszerzésére az állam által fenntartott iskolák számára nem lenne biztosított az anyagi keret. Ezen kívül a módszer elemeinek konkrét hatékonysága tudományosan sem bizonyított, így amíg nem születnek mérések ezzel kapcsolatban, nem is érdemes azon gondolkodni, hogy szélesebb körben kerüljenek alkalmazásra. Ellenben számos olyan idegennyelv-oktatási alapelv és technika jelenik meg a módszer alkalmazása során, melyek bár fontosságát és hatékonyságát szakirodalmi adatok is bizonyították, a Nemzeti Alaptantervben is szerepelnek, az iskolákban mégsem mindenhol, illetve sok helyütt nem kellő mértékben épültek még be a mindennapi gyakorlatba. Ezen elemek az autentikus, dialogikus szituációk, a szövegközpontú, induktív nyelvtanítás, a tanulás kezdeti szakaszában a szöveg audiovizuális prezentációja, majd a tanultak aktiválása, a ciklikusan visszatérő elemek szövegen belül, valamint szövegek között, valamint a kommunikáció elsődlegessége.

A kapott eredmények alapján konkrét javaslatok fogalmazhatók meg az iskolai nyelvoktatás számára óratervek, oktatási segédanyagok formájában. A vizsgált alternatív módszer technikái kísérleti jelleggel alkalmazhatók a hagyományos iskolai oktatásban is, például projektek formájában, vagy a technikák mindennapi gyakorlatba történő beépítésével. Mindenekelőtt azonban feltétlenül szükséges a Magyarországon alkalmazott alternatív nyelvoktatási módszerek átfogóbb és alaposabb tudományos jellegű vizsgálata, különösen hatékonyságuk, valamint az alkalmazott tanári technikák tekintetében. A tanár szerepe vitathatatlan a nyelvoktatásban, mivel rajta keresztül realizálódnak a szakirodalom által megfogalmazott célok és módszerek. A vizsgált módszerrel kapcsolatban ezért a tanárokkal kapcsolatos további kutatások is szükségesek. Elengedhetetlen a további, magánszférában működő alternatív módszerek vizsgálata is, az általuk alkalmazottak bemutatása, melyek ösztönzőleg hathatnak a hagyományos nyelvoktatásra és felhívhatják a figyelmet olyan elemekre és princípiumokra, melyekre társadalmi igény mutatkozik, és szűk körben már sikerrel kerültek alkalmazásra az idegennyelv-oktatásban.

Az alternatív idegennyelv-oktatási intézmények elterjedése, az irántuk növekvő igény az iskolai idegennyelv-oktatás deficitjeire hívja fel a figyelmet. Ennek oka az iskolai nyelvoktatás kevésbé rugalmas jellege, hiszen célja a széleskörű, általános oktatás. Az alternatív idegennyelv-oktatási módszerek elemeinek felhasználása azonban nem azt jelenti, hogy az eddig bevált és alkalmazott technikák elvetésre kerülnek, az új és divatos elemek pedig ezek helyét foglalják el. Az alternatív módszerek a hagyományos elemekkel párhuzamosan alkalmazva, kombinálva tudják gazdagítani a hazai idegennyelv-oktatást. Ahogyan a nyugati kutatók már felismerték, Magyarországon is érdemes lenne közelíteni egymás felé az idegennyelv-oktatás jelenleg két teljesen elkülönülő területét, melyek így egymást valóban kiegészítve tudnának működni. Az iskolai, valamint a magán nyelvoktatás együttműködése így mindkét terület

számára nyereséges lenne, összességében pedig fejlesztetné a magyarországi idegennyelv-tanítás módszertanát és kultúráját.

Irodalom

- Bufe, W. 1999. Praktische Erfahrungen mit suggestopädischem Fremdsprach-Unterricht für Erwachsene. In: Barkowski, H., Wolff, A. (szerk.) *Materialien Deutsch als Fremdsprache. Alternative Vermittlungsmethoden und Lernformen auf dem Prüfstand*. Regensburg: Becker-Kuns Druck. 79–89.
- Dietrich, I. 1994. Kritisch-pädagogische Gedanken zu „alternativen Methoden“ Friedenserziehung, eine alternative im Fremdsprachenunterricht. In: Neuner, G. (szerk.) *Fremdsprachenunterricht in Theorie und Praxis*. Berlin/München: Langenscheidt. 11–27.
- Edmondson, W., House, J. 2011. *Einführung in die Sprachlehrforschung*. 3. Auflage. Tübingen: UTB/A. Francke Verlag.
- Faistauer, R. 1997. Prinzipien statt Methoden. In: de Cilia, R. és munkatársai (szerk.) *Lehren und Lernen fremder Sprachen in Österreich*, Schulheft 88/1997. Wien: Verein der Förderer der Schulhefte. 21–29.
- Feld-Knapp, I. 2009. Erfolgreich kommunizieren zwischen den Kulturen: Überlegungen zu kommunikativen und interkulturellen Kompetenzen im DaF-Unterricht. In: Böttger, L., és munkatársai (szerk.) *Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2008*. Budapest, Bonn: GUG, DAAD. 60–73.
- Hager, M. 1996. Tapping our representational systems to learn a foreign language: How aspects of neurolinguistic programming can assist in learning a foreign language. In: Henrici, G. (szerk.) *Fremdsprachen Lehren und Lernen: Zur Theorie und Praxis des Sprachunterricht an Hochschulen. Themenschwerpunkt: Innovativ-alternative Methoden (25)*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 138–143.
- Henrici, G. 2001. Methodische Konzepte für Deutsch als Fremdsprache. In: Helbig, G. (szerk.) *Deutsch als Fremdsprache. HSK 19.1*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 841–853.
- Holtwisch, H. 1990. *Fremdsprachenlernen alternativ! Untersuchungen zur Wirksamkeit der suggestopädischen Methode im schulischen Englischunterricht*. Bochum: AKS-Verlag.
- Marlok, Zs. 2005. Pszichodráma és nyelvtanulás: Gondolatok a "lingvisztikai pszichodramaturgiáról". *Modern Nyelvoktatás*, 11(2–3): 65–71.
- Ortner, B. 1998. *Alternative Methoden im Fremdsprachenunterricht: Forum Sprache*. Ismaning: Max Hueber Verlag.
- Silva, J., Miele, P. 1994. *Agykontroll*. Budapest: Borsodi Nyomda Kft.

Tartalom-visszamondások szerveződése felolvasás után

Kanyó Réka

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
kanyo.reka@gmail.com

Kivonat: Az információszerzés egyik alapvető feltétele az olvasott szövegek hatékony feldolgozása, melyben az olvasás körülményei és az olvasó személye meghatározó szerepet töltenek be. Kutatásunk célja meghatározni, milyen tényezők befolyásolhatják a feldolgozás folyamatát, és azok hogyan jelentkeznek a megértésben. A tanulmány az egy-szeri felolvasás utáni megértést elemzi két kísérleti helyzetben: akusztikai visszacsatolást biztosító és az akusztikai visszacsatolást nélkülöző olvasási körülmények között. A feldolgozást az olvasottak szóbeli összefoglalóin át elemezzük. A felolvasások olvasási tempójának és megakadásainak vizsgálata az olvasás mint technikai tudás fejlettségéről, a szóbeli összefoglalások pedig a félspontán beszéd felépítéséről és a feldolgozás szerveződéséről adnak információt. Feltételezésünk szerint a felolvasásokban jelentkező gyakori megakadások csökkentik a feldolgozás mértékét, az olvasottak tartalmának szóbeli összegzései pedig egyéntől független típushibákat tartalmaznak. A feldolgozás hatékonyságát főként a felolvasás ténye befolyásolja, az akusztikai visszacsatolás hiánya nem határozza meg a megértést.

1 Bevezetés

A világról való tudásunk jelentős hányadát az olvasás révén sajátítjuk el. Éppen ezért fontos, hogy az így beérkező információk feldolgozása jól működjön. Ehhez elengedhetetlen a beszédfeldolgozási folyamat egyes szintjeinek pontos működése: az ép látás és hallás biztosítja a vizuális és az akusztikai jelek észlelését, a beszéd észlelése során pedig a hallott beszédhangok és a leírt betűk felismerése, majd azok egymásnak való megfeleltetése történik. A lexikális hozzáférés szintjén megy végbe a szavak felismerése a beszédhangok alapján. A beszéd észlelését követő nagy szakasz a beszédmegértés, melynek során a szintaktikai és szemantikai struktúrákat dolgozzuk fel. Az aszociációs szint segítségével pedig a világról való új ismereteink kapcsolódnak össze a már meglévő háttértudásunkkal (Gósy 1996).

Az olvasás technikájának elsajátítása és az olvasott információk feldolgozása képezi a sikeres szóbeli és írásbeli kommunikáció alapját, továbbá hozzájárul az ideális tanulási körülmények megteremtéséhez. Az olvasott szövegek megértését azonban számos tényező befolyásolja. Többek között nem mindegy, hogy az adott szöveget némán vagy hangosan olvassuk. Néma olvasás során ugyanis hiányoznak az élőbeszéd akusztikai jelzései, hangos olvasáskor pedig működik az akusztikai visszacsatolás: nemcsak látjuk, olvassuk az adott szöveget, hanem önmagunkat is halljuk olvasás közben. Mindkét típusú olvasáskor jelentkezik az ún. kettős transzformáció, vagyis

először a leírt szavakat ismerjük fel, majd az írott nyelv szerkezetének azonosítása után következik be a megértés. Az olvasott információk feldolgozásához fontos az életkornak megfelelő szókincs, és annak megfelelő aktiválási képessége, továbbá a szükséges morfológiai és szintaktikai struktúrák ismerete. A jó rövid és hosszú távú memória, valamint az életkornak megfelelő figyelem pedig az információ hatékony megtartását segíti elő (Gósy 1996).

Számos kutatás egyéb tényezők szövegértést befolyásoló szerepét is megállapította. A szöveg felidézésének hatékonyságát meghatározza annak hossza, valamint a szöveg témájában való jártasság mértéke (Kintsch–van Dijk 1980). Kintsch (1974) kutatása során egy nehéznek és egy könnyűnek ítélt szöveg feldolgozási hatékonyságát vetette össze, és arra az eredményre jutott, hogy a megértést ellenőrző kérdések válaszadási sikere nem függ a szöveg nehézségétől.

Ha ismerjük az olvasott szöveg műfaját és a műfajra jellemző szövegsémát, akkor valószínűleg nagyobb mértékben sajátítjuk el a szöveg tartalmát (Eysenck–Keane 1997). Mindehhez hozzájárul még a mindenkori olvasó háttértudása, az olvasásban szerzett gyakorlottsága, életkora és egyéb egyéni sajátosságok (Bóna 2012; Menyhárt 2001; Pléh 1986).

A szövegértést célzó vizsgálatokban bizonyítást nyert, hogy az elemzésre szánt szövegértési feladat is meghatározhatja a feldolgozás sikerét. Olvasott szövegek tartalmának visszamondásakor például minél hosszabb idő telik el a történet visszamondásáig, annál kevésbé hatékony az olvasottak feldolgozása (Kintsch–van Dijk 1980). Bartlett (1932) óta ismeretes, hogy a prózai szövegek felidézése nemcsak reprodukív lehet, – ami a közvetlen felidézésre jellemző – hanem a késleltetett felidézés következményeként rekonstruktív is. Rekonstruktív felidézéskor tehát a személyek olyan megnyilatkozásokat is tesznek, melyek sosem voltak jelen az eredeti szövegben (Kintsch–van Dijk 1980).

A jelen tanulmány a felolvasás utáni tartalom-visszamondások szerkezeti és tartalmi felépítését vizsgálja különböző kísérleti helyzetben. A kutatás kérdései a következők: 1. Hogyan függ a feldolgozás mértéke a felolvasás minőségétől? 2. Mennyire hatékony a szöveg tartalmi feldolgozása? 3. Milyen típushibákkal jellemezhetőek a tartalom-visszamondások? 4. Milyen hatással van a feldolgozásra az akusztikai visszacsatolás hiánya?

A sikeres olvasás egyik meghatározó fogalma a perceptuális terjedelem, ami nem más, mint az a szövegmenyiség, melyet szemünk a fixációs ponttól balra és jobbra be tud fogni. A szövegolvasást és szövegértést befolyásolja az a szövegrész, mely bár a perceptuális terjedelmen belülre esik, de messze áll a fixáció helyétől. Ezek az úgynevezett parafoveális információk segítik az olvasót, hogy meg tudja állapítani a szóhosszt és a szavak határát. A szóhossz detekciója lehetővé teszi a rövid szavak gyors azonosítását, ezért nem szükséges bizonyos szavakat fixálnunk (Csépe 2006). Ha gyorsabban olvasunk egy szöveget, akkor kevesebb időnk marad a hosszabb-rövidebb szavak megfelelő fixálására, nehéz szövegnél pedig a perceptuális terjedelem is csökken, megnő a hibázások, megakadások valószínűsége. A pontatlan olvasás pedig pontatlan információfeldolgozáshoz vezethet. Hipotézisünk, hogy (1) az olvasás sebessége és a felolvasás során jelentkező megakadások összefüggést mutatnak a feldolgozás mértékével.

Az egyszeri felolvasás nem ad lehetőséget az olvasottak újragondolására, bizonyos egységek, vagy az egész szöveg újra- és átolvasására. A kutatásban szereplő szöveg továbbá nem tartalmaz közismert tényeket sem, így feltételezzük, hogy (2) a felolvasott szöveg tartalmi felidézése gyenge.

Az olvasott információk üres helyeinek kitöltéséhez meglévő háttértudásunkra, az általunk ismert sémákra támaszkodunk, melyek nem mindig egyeznek az olvasott szöveg igazságtartalmával (Eysenck–Keane 1997). Ezért hipotézisünk szerint (3) a tartalom-visszamondások típushibákat tartalmaznak.

A csoportokat elkülönítő kísérleti helyzet alapján feltételezzük, hogy (4) az akusztikai visszacsatolás hiánya csökkenti a feldolgozás hatékonyságát.

2 Kísérleti személyek, anyag, módszer

Kutatásunkban 30 bölcsészhallgató hangfelvételeit elemeztük. A hallgatók átlagéletkora 23 év. Kutatási célunknak megfelelően az adatközlők egyik csoportja (15 fő) a felolvasáskor fejhallgatón keresztül fehér zajt hallgatott, mellyel az akusztikai visszacsatolás nélküli hangos olvasás kísérleti helyzetét kívántuk megvalósítani. A másik 15 fő a kontrollcsoport volt, akik fejhallgató nélkül olvasták fel az adott szöveget.

A kísérlet anyagának kiválasztásakor szempontunk volt, hogy az a bölcsészhallgatók feltételezett tanulmányaihoz, olvasmányaihoz nehézségben és stílusban is illeszkedő szöveg legyen. Feltételeztük, hogy a kísérletben részt vevők gyakorlott olvasók, ezért egy nehezebb, 140 szóból álló tudományos ismeretterjesztő szöveget választottunk. A szöveg nehézségi fokának meghatározására a Gunning Fog Indexet (GFI) használtuk, melynek kiszámított értéke (15,95) alátámasztotta a szöveg nehézségével kapcsolatos elvárásainkat, vagyis a szöveg átlagon felüli nehézségű (a 12-nél magasabb érték összetettebb nyelvezetű, komplexebb és az átlagnál nehezebb szövegekre utal). A kutatás anyagául a következő szöveg szolgált:

A toszkánok nem az etruszkok leszármazottai

Több olasz egyetem közös kutatása világosan kimutatható genetikai rokonságot állapított meg a ma élő toszkánok és a középkorban ott lakó emberek között. A kutatás során etruszk és középkori, 10-15. századi csontleletekben, valamint a mai toszkán lakosoknál az anyai ágon öröklődő DNS-t vizsgálták.

Az etruszkok a Kr.e. 6. századra Közép-Itália meghatározó erejévé váltak, ám a gallok és a szirakúziaiak támadásai arra kényszerítették őket, hogy szövetségre lépjenek az épp kialakulóban lévő római állammal, amely a későbbiekben magába olvasztotta civilizációjukat.

A bevándorlás és a kikényszerített migráció rendkívül felhígította az etruszk genetikai örökséget, de a kutatók tovább folytatják vizsgálataikat. A cél kideríteni, hogy a régió némely elszigetelt településén nem él-e tovább a lakosságban az etruszkok DNS-e.

A legtöbb ismeretet az etruszkokról a régészet szolgáltatta. A római történetírók csöppet sem jóindulatú leírásai pedig falánknak és züllöttnek ábrázolták itáliai szomszédaikat.

A szöveg sokrétű információt kínál: beszámol a kutatás eredményeiről, azok feltételezett okairól, a vizsgált nép földrajzi elhelyezkedéséről, történelmi szerepéről és jellemvonásairól. A szöveg egységei változó erősségű logikai kapcsolatban állnak egymással, így próbálva mérsékelni a pszichológiából ismert megfigyelést, miszerint egy sorozat vagy jelen esetben egy szöveg elejét és végét jobban fel tudjuk idézni, mint a szöveg közepén lévő adatokat (primáciahatás, recenciahatás) (Baddeley 2001).

A kísérletben részt vevőknek a kiválasztott szöveget kellett minden előzetes felkészülés nélkül felolvasniuk. A felvétel készítése előtt felhívtuk az adatközlők figyelmét

arra, hogy különösen koncentráljanak az olvasott szöveg tartalmára. Eysenck–Keane (1997) alapján ennél több instrukciót nem adtunk, mivel az befolyásolta volna a későbbi következtetések levonását. Az olvasás után arra kértük az adatközlőket, hogy mondják el saját szavaikkal a szöveg tartalmát.

A felolvasások és a tartalom-visszamondások rögzítése csendesített helyiségben, digitális hangrögzítővel történt. A felvételeket annotáltuk, melynek során vizsgáltuk az adatközlők olvasási sebességét, valamint kategorizáltuk az előforduló megakadásokat. Megmértük a tartalom-visszamondások beszédidejét, a beszédszünetek hosszát és arányát, megállapítottuk a narratívákban jelentkező szavak számát, típusát és a jel/szünet arányt. Kigyűjtöttük az elhangzó helyes tartalmi elemeket, továbbá az olvasott szöveg tartalmát nem érintő, kiegészítő információkat is. Adatoltuk és kategorizáltuk a szóbeli összefoglalások tartalmi hibáit. Tartalmi hibának definiáltunk minden olyan elhangzott közléselemet, melynek igazságtartalma nem egyezett az olvasott szövegben foglaltakkal, továbbá idesoroltuk a szinonimákat is.

A két csoport értékeinek elemző összevetéséhez és az eredmények statisztikai alátámasztásához az SPSS 20.0.0 verziószámú szoftvert (egytényezős varianciaanalízis, khi-négyzet próba), az akusztikai fonetikai elemzésekhez a Praat 5.3.16-os verziójú (Boersma–Weenink 2012) programot használtuk. Az elemzéseket minden esetben 5%-os szignifikanciaszinten végeztük el.

3 Eredmények

3.1 Felolvasások

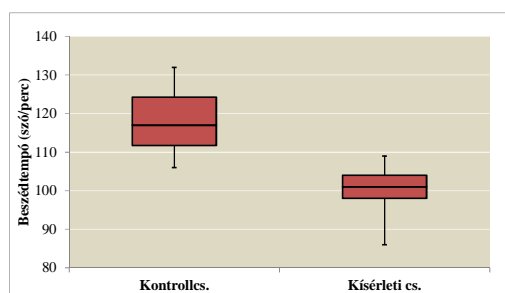
Az olvasás sebességére kapott eredményeket felhasználva megállapítottuk, hogy a kontrollcsoport tagjai gyorsabb tempóban olvasták fel a szöveget, az átlagos olvasási sebességre 118 szó/perc értéket kaptunk. A kísérleti csoport átlagértéke 100 szó volt percenként. További eltérés, hogy a kontrollcsoport eredményei jóval egységesebbek, kisebb a szórás mértéke, a fejhallgató kísérleti csoport értékei pedig nagyobb egyéni különbségeket mutatnak. A kontrollcsoportban a legmagasabb olvasási sebességnek a 132 szó/perc értéket adatoltuk, a lelassabbnak pedig a 106 szó/perc olvasási tempót mértük. A kísérleti csoportban mért legmagasabb 109 szó/perces olvasási sebesség alig haladja meg a kontrollcsoport legalacsonyabb olvasási tempóját, a lelassabb tempóérték (86 szó/perc) pedig jóval elmarad az eddig mért adatoktól. A csoportok olvasási tempóinak eloszlását mutatja be az 1. ábra, mely értékek között az egytényezős varianciaanalízis szignifikáns eltérést mutatott ki [$F(1, 28) = 46,649; p < 0,001$].

A hangfelvételek annotálása során kigyűjtöttük a felolvasásokban jelentkező megakadásokat, elkülönítettük a téves kivitelezés jelenségeit és a bizonytalanságból fakadó megakadásokat (Gósy 2002), és további alkategóriákba soroltuk őket.

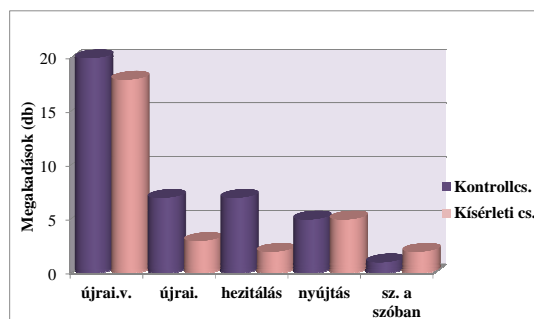
A vizsgálat során a kontrollcsoport esetében több megakadást adatoltunk, az eltérés azonban nem szignifikáns. Mindkét csoportban a hibatípusú megakadások voltak túlsúlyban (újraindítás változtatással), míg az egyszerű újraindítás és más bizonytalanságból fakadó megakadások előfordulása nem volt jelentős, ahogy azt a 2. ábra is jól szemlélteti.

A megakadásokon belüli nyelvbtlásoktól Huszár (2005) után elkülönítettük a félreolvasások kategóriáját. A nyelvbtlás ugyanis a beszédprodukcióban fellépő spon-tán beszédre jellemző megakadás, a félreolvasás azonban a percepció zavara. A félre-

olvasások előfordulásában egyaránt szerepet játszhat a grafémajegy, az írásjel, a szó és az írott szöveg összképe. Ezek a félreolvasások nemcsak a kezdő, hanem a gyakorlott olvasókat is érintik, ezért jelen kontextusban a félreolvasást „a gyakorlottan olvasó személyek alkalmi hibázaiként” (Huszár 2005) elemezzük. A félreolvasás igen periférikus jelenség, tekintve, hogy a néma olvasás során ejtett hibák jelentős hányada észrevétlen marad az olvasó előtt. Félreolvasást idézhet elő továbbá az olvasottakkal szemben támasztott előzetes beállítódás, elvárás, melynek hatására jöhetnek létre spontán beszédben a nyelvbotlások is. Bár a hangos olvasásokban megállapított megakadások előfordulásában nem volt jelentős eltérés a két csoport között, a félreolvasások tekintetében számottevő különbséget tapasztaltunk: a statisztikai számítások szignifikánsan több félreolvasást mutattak ki a kísérleti csoport felolvasásaiban [$F(1, 28) = 7,107; p = 0,013$] (3. ábra).

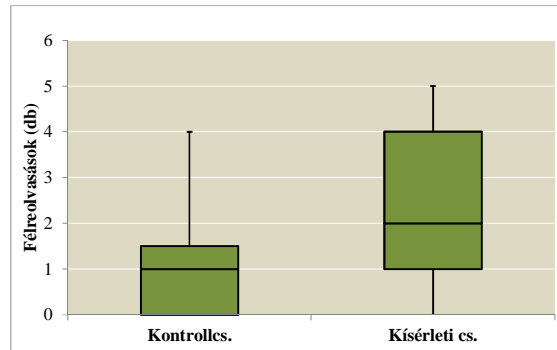


1. ábra. A felolvasások beszédtempói (medián és szórás)



2. ábra. Megakadás-típusok eloszlása a felolvasásokban

(A rövidítések feloldása: újrav.= újraindítás változtatással; újr.= újraindítás; sz. a szóban= szünet a szóban.)



3. ábra. A félreolvasások aránya a felolvasásokban (medián és szórás)

A kontrollcsoport esetében – melynek tagjai hallották önmagukat hangosan olvasni – mindössze 16 db félreolvasást számoltunk, az akusztikai visszacsatolás lehetőségétől megfosztott kísérleti csoportban mintegy kétszer annyi, 36 db félreolvasást rögzítettünk.

3.2 Tartalom-visszamondások

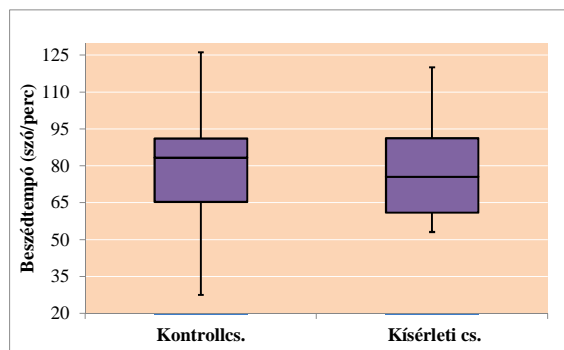
3.2.1 Tempóértékek

A felolvasások elemzése után a szövegek tartalmi összefoglalóit vizsgáltuk, melyeket minden adatközlőnél manuálisan is lejegyeztünk, jelölve a szüneteket és megakadásokat. A két csoport szöveges narratívájának összes beszédideje 26,9 perc volt, ebből a kontrollcsoport tagjai 13,4 percet, a kísérleti csoportban részt vevők pedig 13,5 percet beszéltek. A kontrollcsoport teljes beszédidejének 46%-át töltötték ki a beszéd-szünetek néma szünetek és hezitálás formájában (366,5 mp), a kísérleti csoport beszéd-szünetei valamivel kisebb arányban, a teljes beszédidő 41%-ában jelentkeztek (329,8 mp). A csoportok közötti eltérés nem szignifikáns. Mindkét csoport tartalom-visszamondásai hosszú és gyakori szüneteket tartalmaznak, így a közlések jel/szünet értékei is igen alacsonyok (vö. Gósy 2010): a kontrollcsoport jel/szünet aránya 2,5, a kísérleti csoporté pedig 2,2. A jel/szünet érték a beszéd folyamatosságát mutatja meg, és minél magasabb ez az érték, annál folyamatosabb a beszéd. Az általunk megállapított alacsony értékek tehát arra utalnak, hogy a kísérleti személyek közlései rendkívül szaggatottak, továbbá sok és hosszú beszéd-szünetet tartalmaznak.

A kontrollcsoport a 13,4 perc alatt összesen 987 szóban foglalta össze az olvasott szöveg tartalmát, melynek 49%-a (484 szó) tartalmas szó, 51%-a (503 szó) pedig funkciószó. A kísérleti csoport 1042 szó felhasználásával mondta vissza a tartalmat, melyben a tartalmas és funkciósavak 50-50%-os arányban fordultak elő. Bár a kísérleti csoportban nagyobb az egyének közötti szórás mértéke (41,7%), a kontrollcsoportban pedig kisebb a szórás (26), a különbség statisztikailag nem szignifikáns.

A tartalom-visszamondások időviszonyainak vizsgálata során elemeztük az adatközlők beszédtempóit is, melynek értékeit a 4. ábra szemlélteti.

A kontrollcsoport átlagos beszédtempója kismértékben gyorsabb (79,25 szó/perc) a kísérleti csoport 77,72 szó/perces átlag tempóértékénél, azonban mindkét csoport átlagos beszédtempója az eddigi értékeket megerősítve lassúnak mondható, a csoportok beszédtempói közti eltérés pedig nem szignifikáns.



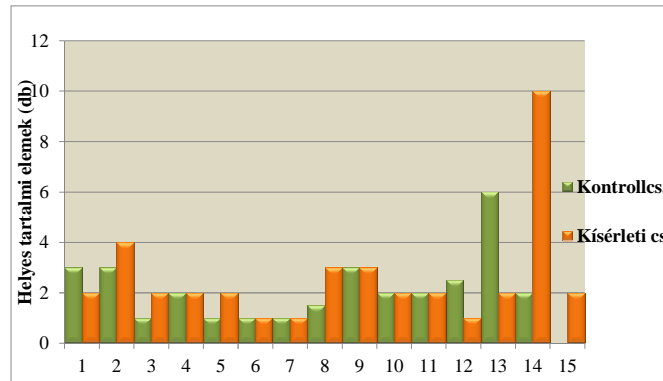
4. ábra. Tartalom-visszamondások beszédtempói (medián és szórás)

3.2.2 Tartalmi sajátosságok

A kutatás során az adatközlők szöveges narratívájának tartalmi összetételét is megvizsgáltuk. Kigyűjtöttük a tartalmi összefoglalókban elhangzott összes helyes tartalmi elemet, melyek igazságtartalma azonos volt az olvasott szövegben leírtakkal. Az elemzett kísérleti helyzet, vagyis az egyszeri felolvasás utáni tartalom-visszamondás nem tette lehetővé a helyes tartalmi elemek pontosabb kategorizálását, az esetleges fő és kiegészítő tartalmi tények mentén való besorolást. Az adatközlők narratíváinak kiértékelése után azt találtuk, hogy a kontrollcsoport tagjai átlagosan kettő, a szövegben olvasott és annak lényegi tartalmát meghatározó helyes tartalmi elemet tudtak visszaidézni. A kísérleti csoport tartalom-visszamondásaiban pedig valamivel több, átlagosan 2,6 helyes tartalmi elem hangzott el. A két csoport teljesítményét az 5. ábra mutatja be.

Mindkét csoportban egy-egy adatközlő (kontroll13; kísérleti15) teljesítménye bizonyult jelentősen jobbnak. Az adatközlők közül kísérleti2, valamint kísérleti15 járta-sak a szöveg témájában, melyről a kísérlet elvégzése során a tartalmi összefoglalókhoz fűzött személyes véleményekből értesültünk. A szöveg tartalmának ismertségi foka így befolyásolhatja az átlagnál jobb tartalmi kifejtést, de nem indokolja kontroll13 átlagnál magasabb teljesítményét. Az elemzések kimutatták, hogy a szövegben többször olvasott, ismétlődő szavak, továbbá a szöveg vázát adó alapvető tények felelevenítése volt a leghatékonyabb mindkét csoport esetében. A kontrollcsoportból 7 fő említette összefoglalójában a szöveg tárgyalt egységeit, míg a kísérleti csoportból szinte minden adatközlő (14 fő) narratívájában elhangzottak ezek az elemek.

A szöveg visszatérő egységeinek sikeres felidézését gyakoriságban a feltételezett háttérismeretekkel összefüggő adatok felelevenítése követte. A kontrollcsoportban 5 főnél, a kísérleti csoportban pedig 9 főnél volt meghatározó az előzetes háttértudás. Más, a tartalmat jelentős mértékben meghatározó elemet nem találtunk. Összességében megállapítható, hogy a kísérleti csoport tagjai több helyes tényezőre emlékeztek vissza az olvasott szövegből, az eltérés azonban nem igazolható statisztikailag.



5. ábra. Helyes tartalmi elemek aránya a visszamondásokban

A felolvasásokban jelentkező megakadások és az olvasottak feldolgozása közti összefüggés igazolására alkalmazott khi-négyzet próba alapján nem tudtunk összefüggést megállapítani a felolvasásokban adatolt megakadások és félreolvasások gyakorisága, valamint a helyes tartalmi elemek aránya között [$\chi^2(1) = 0,201$ és $p = 0,654$].

A narratívákban talált, a szöveggel azonos tartalmú, helyes elemek kiértékelése után elemeztük a szöveg felidézésében jelentkező hibákat, melyeket típushibák szerint osztályoztunk. A típushibákat részben Menyhárt (2001) tipologizálásából kiindulva soroltuk kategóriákba. A kontrollcsoport esetében négyféle típushibát állapítottunk meg, melyek gyakorisági sorrendje a következő: téves összerendezés, szinonima, túláltalánosítás és téves asszociáció. Összesen 26 db típushibát adatoltunk, ebből 11 esetben helytelen vagy épp ellenkező időrendi sorrendben párosították össze az információkat, esetleg logikailag nem volt helyes az egyes tagmondatok összerendezése. Például:

- (1) *Az etruszkok nem a toszkánok leszármazottai* (kontroll5). Helyesen: *A toszkánok nem az etruszkok leszármazottai.*

Az olvasott szavak helyett 8 alkalommal használtak valamilyen szinonimát a narratívákban:

- (2) *Az etruszkok arra voltak kényszerítve, hogy összefogjanak a rómaiakkal* (kontroll4). Helyesen: *Az etruszkok arra voltak kényszerítve, hogy szövetség-re lépjenek a rómaiakkal.*

További 5 esetben fordult elő, hogy az olvasott információt rendkívül leegyszerűsítve túláltalánosították mondandójukat:

- (3) *a különböző államviszonyok miatt* (kontroll7) Helyesen: *a bevándorlás és a kikényszerített migráció miatt*

A legkisebb mértékben (2 db) idézett fel az adatközlőkben a szöveg tartalma téves asszociációt:

- (4) *A római történetírók az etruszkokat széthúzóknak írták le* (kontroll12).
- (5) *Falánknak meg ilyen lustának írták le őket* (kontroll14). Helyesen: *A római történetírók az etruszkokat züllöttnek és falánknak írták le.*

A kísérleti csoport esetében hatféle, összesen 20 db típushiba fordult elő. Ezek közül a leggyakoribbak a már leírt téves összerendezés és szinonima (5–5db). Téves összerendezésre példa:

- (6) *A vándorlás a 10–15. századot ölelte fel* (kísérleti9) Helyesen: *10–15. századi csontleletekben vizsgálták a DNS-t.*

Szinonimára példa:

- (7) *a gallok területfoglalásai* (kísérleti1) Helyesen: *a gallok támadásai*

A téves asszociáció és téves konklúzió típushibáiból 3–3 darabot rögzítettünk. Ugyanilyen számban fordult elő a tartalom téves felidézése az olvasott szó és a felidézett szó alaki hasonlósága alapján, továbbá 1 db túláltalánosítást is adatoltunk. Téves asszociációra példa:

- (8) *A régészet szolgáltatta a legjobb eredményeket* (kísérleti 8). Helyesen: *A régészet szolgáltatta a legtöbb információt, és ezek segítettek az eredményekhez.*

Téves konklúzióra példa:

- (9) *[...] és arra jutottak, hogy van kapcsolat az olaszok és az etruszkok genetikai állománya között* (kísérleti4). Helyesen: Nincs kapcsolat köztük, a cím is erre utal, azaz a toszkánok nem az etruszkok leszármazottai.

Téves felidézés alaki hasonlóság alapján:

- (10) *csontlemezeket találtak* (kísérleti8) Helyesen: *csontleleteket találtak.*

Túláltalánosítás:

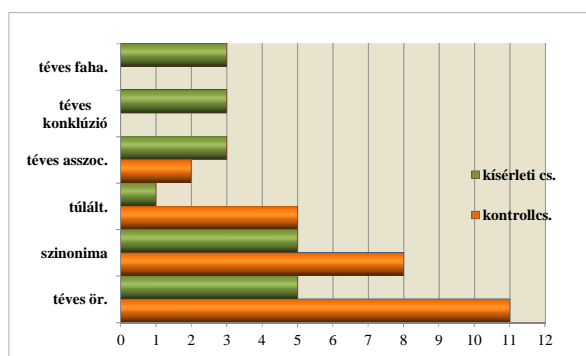
- (11) *Ez egy Olaszországgal kapcsolatos kutatás volt* (kísérleti 11).

A kontrollcsoport megfogalmazásaiban gyakrabban jelentkező típushiba volt a téves összerendezés, a szinonima és a téves asszociáció. Ugyanakkor téves konklúzióra és az alaki hasonlóságból fakadó téves felidézésre nem találtunk példát. A kísérleti csoport verbális összefoglalóiban minden az ábrán bemutatott típushibát adatoltunk. Az ábráról az is leolvasható, hogy a kontrollcsoport kevesebb típusú hibát produkált, azok viszont magasabb számban jelentek meg összefoglalóikban, a kísérleti csoportnál pedig többféle típushibát állapítottunk meg, amik kisebb számban fordultak elő a tartalom-visszamondásokban. A statisztika a típushibák előfordulási gyakoriságában nem igazolt szignifikáns különbséget a vizsgált csoportok között (6. ábra).

Végül a tartalom-visszamondások szerkezeti felépítését is megvizsgáltuk. Itt az adatközlők narratíváiban elhangzó és a szöveg tartalmától független, úgynevezett kiegészítő információkat vettük sorra. A kiegészítő információk azért fontosak, mert adalékul szolgálhatnak a beszédfeldolgozás folyamatáról, annak nehézségeiről, a kísérleti helyzet adatközlőkre gyakorolt hatásáról, és arról, hogy mennyire strukturált vagy éppen szervezetlen összefoglalókat fogalmazunk meg olvasott szövegek alapján.

Az elhangzott kiegészítő információkat osztályoztuk a narratívákban elfoglalt helyük és funkciójuk alapján, melyeket előfordulási gyakoriságuk sorrendjében tárgyaltunk. A kontrollcsoport minden tagja lezárta szóbeli narratíváját, azaz verbálisan is utalt rá, ha már nem kíván vagy nem tud több információt közölni. A kísérleti csoport tagjainál is a beszéd befejezésének jelzése volt a leggyakrabban jelentkező kiegészítő információ (87%). A kiegészítő információk többi vizsgált kategóriájára már nem ta-

láltunk szinte minden adatközlőnél előforduló példát. A kontrollcsoport 27%-a vezet-e elő a beszédtemát, hogy miről fog beszélni. Ez az arány a kísérleti csoport esetében jóval alacsonyabb, mintegy 7%.



6. ábra. Tartalmi típus hibák

(A rövidítések feloldása: téves faha. = téves felidézés alaki hasonlóság alapján; téves asszoc. = téves asszociáció; túlált. = túláltalánosítás; téves ör. = téves összerendezés.)

A mentális lexikonban való keresés folyamatának meghangosítására is kaptunk adatot: a kontrollcsoport 13%-a, a kísérleti csoport tagjainak pedig 7%-a egészítette ki ezzel az információval mondanivalóját. Azonos arányban (kontroll: 13%; kísérleti: 7%) volt tapasztalható az általunk mentegetőzésnek nevezett jelenség, vagyis amikor az olvasó valamilyen módon a sajnálatát fejezte ki, amiért nem emlékszik többre, vagy megítélése szerint rosszul szerepelt, és ezért mentegetőzik. Csupán néhány esetben minősítették az olvasott szöveg felépítését, vagy tartalmát (7–7%), és ezzel azonos mértékben (7–7%) osztották meg a felvételkészítővel olvasási tapasztalataikat is. Az olvasás körülményeinek, azaz a kísérleti szituációnak adtak a legkisebb arányban hangot. Erre csak a kísérleti csoportban találtunk adatot (7%). A csoportok összevető vizsgálata során kapott eltérések nem szignifikánsak (1. táblázat).

Kiegészítő információ típusa	Előfordulás (%)		Példa
	Kontroll	Kísérleti	
Narratíva verbális lezárása	100	87	<i>nagyjából ennyi maradt meg az imént olvasott cikk történelmi témájú volt, és arról szólt, hogy tudom, hogy két jelzőt olvastam....., valami étkezéssel kapcsolatos</i>
Bevezetés a narratíva előtt	27	7	<i>hát nem tudom sajnós; ne haragudj! ebben nem vagyok jó</i>
Mentális lexikonban való keresési folyamat verbalizálása	13	7	<i>vicces volt a szöveg</i>
Mentegetőzés	13	7	<i>ez a szöveg nekem egy kicsit könnyebbéget jelentett</i>
Olvasott szöveg minősítése	7	7	<i>a felolvasásra figyeltem és nem a tartalomra; az elején nagyon zavart a zaj</i>
Olvasási tapasztalatok megosztása	7	7	
Olvasási körülmények minősítése	0	7	

1. táblázat. Kiegészítő információk a narratívákban

4 Következtetések

Az eredmények igazolták (1) hipotézisünket, miszerint az olvasási sebesség és a felolvasás során jelentkező megakadások összefüggést mutatnak a feldolgozás mértékével. Elemzésünk alapján az a csoport tudta hatékonyabban feldolgozni az olvasottak tartalmát, amelyik szignifikánsan több félreolvasást produkált, és ezzel összefüggésben szignifikánsan lassabb sebességgel is olvasott, tehát a kísérleti csoport.

Egyértelmű bizonyítást nyert (2) hipotézisünk, vagyis az egyszeri felolvasás utáni tartalom feldolgozása rendkívül gyenge, mivel a jobban teljesítő kísérleti csoport is átlagban alig tudott visszaidézni 2–3 a szövegben olvasott helyes tartalmi elemnél többet. A tartalom-visszamondások vizsgálati eredményei pedig kimutatták, hogy a narratívák valóban tartalmazznak olyan hibákat, melyek visszatérően jelentkeznek, jól elkülöníthetők egymástól és kategorizálhatók. Így (3) hipotézisünket is alátámasztottuk: a tartalom-visszamondások típushibákkal rendelkeznek.

A kísérleti csoportnál az akusztikai visszacsatolás hiánya nem befolyásolja a feldolgozás mértékét, jelentősége a beszédprodukciónban mérhető, a megértésben nem meghatározó. A (4) hipotézisünket így nem tudtuk megerősíteni, hanem annak ellenkezője bizonyosodott be.

A kontrollcsoport tagjai hallották saját felolvasásukat, ami feltételezésünk szerint befolyással volt a felolvasás minőségére, működött az önkorrekción. Ezt a hipotézist azonban több kutatás megkérdőjelezi. Postma és Noordanus (1996) nyelvtörök segítségével igyekezett vizsgálni az önkorrekción folyamatát. Kísérletükben a résztvevők eltérő auditív környezetben (erős és normális háttérzajjal) ismételték némán és hangosan a hallott nyelvtöröket. A különféle kísérleti helyzetben született eredmények hibázási arányai között nem találtak lényeges eltérést. Mindebből arra következtettek, hogy az auditív visszacsatolás viszonylag kevés korrekciónak lehet az oka. Dilger és Bredenkamp (2000) is hasonló eredményekre jutott: a hibakeltő priming szöveg csak akkor látja el funkcióját, ha az a munkamemória információmegtartási időtartamának (2 sec) ideje alatt hangzik el. Az adatok alátámasztják a tényt, miszerint ritkán fordul elő az, amikor azután korrigál valaki, hogy hallotta saját hibás beszédprodukciónját (Baddeley 2001). Jelen kutatásban a feltételezett önkorrekción lehetőségével rendelkező kontrollcsoport szignifikánsan kevesebb félreolvasást produkált, ami így összefügg a hallott felolvasásuk ellenőrzésével. A megakadások elemzése során hipotézisünk tehát a félreolvasások esetében támasztható alá. A többi elemzett megakadás tekintetében nem volt kimutatható eltérés a két csoport között, azaz kismértékű az akusztikai visszacsatolás hatása.

Összegezve az eddigi eredményeket megállapítottuk, hogy a kísérleti csoportnál az akusztikai visszacsatolás hiánya és a zaj szignifikánsan lassabb olvasási tempót és szignifikánsan több félreolvasást eredményezett. A kísérleti csoport eredményei arra engednek következtetni, hogy az auditív önkorrekción hiánya és az alacsonyabb olvasási sebesség nem befolyásolja a meghangosított szöveg feldolgozását. A tartalom szignifikánsan hatékonyabb megértésének feltételezett magyarázata pedig egyrészt a téma ismertségében, másrészt a nehezített kísérleti körülményekben keresendő: a zavaró tényezők erősebb koncentrációra sarkallhatják az adatközlőket.

A kontrollcsoportnál adatolt szignifikánsan kevesebb félreolvasás bizonyítja az önellenőrzés működését, továbbá a felvételkedítés természetesebb körülményei (nincs fejhallgató) indokolhatják a spontán beszédben mért tempóértékeket megközelítő olvasási sebességet, valamint a nagyobb mértékű hibás tartalom-visszaadást.

Csoporttól függetlenül arra a következtetésre jutottunk, hogy a tartalmi elemek feldolgozását elsősorban a felolvasás ténye befolyásolja és nem a csoportokat elkülönítő kísérleti helyzet. A felolvasást követő narratívák produkcióiban adatolt hibák típusai a szöveg feldolgozásának nehézségeit jelzik, melynek során főként a logikai kapcsolatok felelevenítése sérül.

A tartalom-visszazárásokban mért nagyszámú és hosszú beszédsszünetek, az alacsony értékű jel/szünet arány szintén felhívják a figyelmet a szöveg megértésének nehezítettségére. Ennek következménye, hogy a beszédprodukció is kárt szenved. A típushibák és szünetek egyrészt kevésbé összefüggő narratívákat eredményeznek, másrészt feltételezhető az is, hogy az olvasott szöveg felidézésében működő kognitív folyamatok következménye a szaggatott, szünetekkel teli megfogalmazás. A tartalmas és funkciószavak aránya, továbbá a helyes tartalmi elemek vizsgálata pedig arra utal, hogy a narratívák kevés érdemi információt tartalmaznak.

Eredményeinkből megállapítható, hogy azok az adatközlők voltak sikeresebbek a tartalom visszaadásában, akik jelentős háttérismerettel rendelkeztek az adott témáról. A szöveg felidézését legnagyobb mértékben az asszociációk segítik, az olvasottak megértése alapvetően a háttértudásunk és a világról való ismereteink mentén szerveződik.

Irodalom

- Baddeley, A. 2001. *Az emberi emlékezet*. Budapest: Osiris.
- Bartlett, F. C. 1932. *Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boersma, P., Weenink, D. 2012. *Praat: Doing phonetics by computer*. (Version 5.3.16). Elérhető: <http://www.fon.hum.uva.nl/praat>. Letöltés dátuma: 2013.01.03.
- Bóna, J. 2012. Hogyan mondanak vissza hallott szövegeket a középiskolások? *Anyanyelv-pedagógia* 2012. 2. Elérhető: <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=379>. Letöltés dátuma: 2012.12.05.
- Csépe, V. 2006. *Az olvasó agy*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dilger, S., Bredenkamp, J. 2000. Arbeitsgedächtnis und Versprecher. *Sprache und Kognition*, 19: 23-30.
- Eysenck, M. W., Keane, M. T. 1997. *Kognitív pszichológia: Hallgatói kézikönyv*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gósy, M. 1996. Az olvasott és az elhangzott szöveg megértésének összefüggései. *Magyar Nyelvőr*, 120: 168–178.
- Gósy, M. 2002. A megakadásjelenségek eredete a beszédprodukció tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr*, 126: 192–204. Elérhető: <http://nyelvor.c3.hu/period/1262/126206.pdf>. Letöltés dátuma: 2012.12.05.
- Gósy, M. 2010. Szövegértés alapú narratívák. In: Bárdosi, V. (szerk.) *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 113–123.
- Huszár, Á. 2005. *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvből a tükrében*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kintsch, W. 1974. *The representation of meaning in memory*. New York: Halsted Press.
- Kintsch, W., Van Dijk, T. A. 1980. Hogyan idézzük fel és kivonatolunk történeteket? In: Pléh, Cs. (szerk.): *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Budapest: Tankönyvkiadó. 311–332.
- Menyhárt, K. 2001. Életkori tényező a szövegértésben. *Beszédkutató* 2001. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 73–90.
- Pléh, Cs. 1986. *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Postma, A., Noordanus, C. 1996. Production and detection of speech errors in silent, mouthed, noise-masked, and normal auditory feedback speech. *Language and Speech*, 39 (4): 375–392.

Ady Endre: *Párizsban járt az Ősz* című versének és angol fordításainak alakzatvizsgálata

Kiss Tímea

Selye János Egyetem, Doktori Iskola
KT567@selyeuni.sk

Kivonat: Dolgozatomban a stilisztikai alakzatrendszer elemzem Ady Endre versében. A költő életművében kiemelt szerepük van az alakzatoknak, mint jelentésképző és szövegszervező nyelvi elemeknek. A retorikai-stilisztikai alakzatok szerepének és működésének vizsgálata azért lehet célravezető Ady költői szövegeinek és fordításainak vizsgálatában, mert az alakzatokat létrehozó műveletek használatában és alkalmazásában Adynak úttörő szerepe volt saját korában. Hipotézisem, hogy Ady alakzatai nem funkció nélküli díszek, hanem kompozícióképző erejük van, s a célnyelvi szövegvariánsokban fellépő hiányuk szemantikai és pragmatikai jelentésváltozásokat okozhatnak. A vizsgálat legfontosabb eredményének tekinthető, hogy az általam vizsgált ismétléses alakzatok funkcionálisan ekvivalensek, de a lexikai és szemantikai változások hatására funkciójuk hatása és intenzitása gyengébb.

1 Bevezetés

Dolgozatomban azt kívánom bemutatni, hogy az alakzatok hogyan jelennek meg az Ady-versek angol fordításában. Munkámmal szeretnék segítséget nyújtani az alakzatok fordításszövegekben betöltött funkciójának felismeréséhez, valamint ezek tanításához is a magyar irodalom és angolórakon történő szövegelemzésekben.

Az Ady-versszövegek szembevető szervezőalakzata az ismétlés. Az ismétléses alakzatok, valamint ezekhez társulva a paralelizmus, az ellentét és más alakzatok összekapcsolódása Ady költészetének fontos összetevői. Azt vizsgálom meg, hogy a fordításokban megjelennek-e, és ha igen, milyen funkciót töltenek be ezek az alakzatok, de főképpen az ismétlések. Ady Endre egy versének elemzését kívánom bemutatni a fordításszövegen keresztül, továbbá azt, hogy a forrásnyelvi szövegekkel egyenértékű célnyelvi szöveg jön-e létre. Azt is vizsgálom, hogy a műfordító stílusa hogyan hat az eredeti mű szövegvariánsának stílusára, s az általam vizsgált alakzatokat és funkciójukat ez milyen mértékben befolyásolja.

A forrásnyelvi és célnyelvi szövegek összehasonlításához a *Párizsban járt az Ősz* című verset választottam. Választásom azért erre a szövegre esett, mert disszertáción dolgozva jelenleg Ady költészetének korai szakaszát vizsgálom. Így a *Vér és arany* című kötet verseiből választottam a mintát. Ez a vers a megértés szempontjából is problematikus lehet a fordítók számára, hisz Ady érzelmeinek ambivalenciája kerül előtérbe a szövegekben. Tanulmányomban bemutatom, hogy e verset hogyan ültették át angol, olasz és szlovák nyelvre, hogyan vívódott a *Párizsban járt az Ősz* témájával,

a versekben küzdő régi és új gondolatokkal, az elmúlás visszafordíthatatlanságával Doreen Bell, Anton N. Nyerges és Adam Makkai, George Szirtes.

Sok fordító próbálkozott, több-kevesebb sikerrel, Ady-versek fordításával. Az Ady vers hangulatát, zeneiségét és komplex jelentését pontosan átadni azonban nagyon nehéz.

Adynak az a különlegessége, hogy minden verse egy pillanat alatt megvilágít egy szituációt, és hatalmas erővel fejezi ki azt. Szimbólumai kézzel foghatóan érzékletesek, ugyanakkor a dolgokon túli világból, egyfajta mélységből jönnek, mintha a földből nőttek volna ki. Ady minden, ugyanakkor mindennek az ellentéte. Ezért olyan mitikus Ady költészete (Lukács 1977, idézi Joó 2009: 112).

2 Elméleti háttér

Az ekvivalencia kérdése, meghatározása mindig is nehézségeket vet fel a fordítástudományban. A fordításelméleti kutatók egy csoportja úgy véli, hogy a forrásnyelvi szöveg helyettesíthető a vele nyelvi és nem nyelvi szempontból egyaránt azonos célnyelvi szöveggel (Torop 1995 idézi Lőrincz 2007: 29).

Egy másik megközelítés szerint az ekvivalencia sohasem lehet teljes. Az abszolút fordítások megtagadói is két irányzatra különíthetők. A normatív irányzat követői, mint Fjodorov, Barhudarov, előírásokat követnek. A deskriptív irányzat képviselői, mint Catford, következtetések alapján írják le az ekvivalencia feltételeit. Catford 1965-ben elkülönítette egymástól a formális és szövegekvivalenciát (mely két szövegegész megfeleltetése, a későbbi popoviči kommunikatív ekvivalenciával rokon fogalom). A harmadik irányzat képviselői, mint Katharina Reiss, azt vallják, ahány szövegtípus létezik, annyiféle ekvivalencia (vö. Lőrincz 2007: 29–30).

Nida megkülönbözteti a formális és dinamikus ekvivalenciát. A formálison a formahűséget érti, az utóbbinál a fordító a befogadót tartja szem előtt, s a szöveg stílusát is figyelembe veszi. Ez az ekvivalenciatípus felel meg Venuti domesztikáló és Zsilka naturalizáló fordításelméleti terminusainak (vö. Lőrincz 2007: 30–31).

Barhudarov szerint a fordító úgy tudja a veszteségeket minimálisra csökkenteni, ha fontossági sorrendet állít fel. Meg kell állapítania, hogy a forrásnyelvi szövegben mely jelentéseket kell feltétlenül átkódolnia a célnyelvre, s melyek kevésbé fontosak. Művészi szövegek esetében a pragmatikai jelentés ugyanolyan fontos, mint a szemantikai jelentés (Barhudarov 1975 idézi Lőrincz 2007: 32).

Klaudy Kinga a kommunikatív ekvivalenciát tartja minden szövegtípusra érvényesnek, melynek alapfeltételei a referenciális, kontextuális és funkcionális ekvivalencia. Popovič is a szépirodalmi szövegek egyenértékűségét kommunikatív ekvivalenciának nevezi, s legfontosabb szempontnak a forrásnyelvi szövegek stílusának átvetelét tartja (vö. Lőrincz 2007: 32, 35).

3 Elemzés

Dolgozatomban a funkcionális stilisztika módszerével dolgozom párhuzamos szövegcsoportokkal, ahol a funkcionális ekvivalenciát tartom követendőnek, mely a kommunikatív ekvivalencia létrehozását segíti elő.

Elemzésemben a teljesség igénye nélkül a legfontosabb domináns szövegkohéziós alakzatokat és alakzattársulásokat vizsgálom a forrásnyelvi és célnyelvi szövegekben.

Ady *Párizsban járt az Ősz* című versében az adjekciós alakzatokat, valamint a szöveg angol fordításaiban megjelenő variánsait elemzem, továbbá azt is megvizsgálom, hogy a fordítók miként értelmezték újra a verset.

A *Párizsban járt az Ősz a Vér és arany* kötet első ciklusának harmadik verse. Az 1906-ban a Budapesti Naplóban megjelent szövegváltozatban azonban csak *Itt járt az Ősz* szerepelt, azaz a *Párizs* tulajdonnév helyett az *itt* mutató névmás, pontos helymeghatározás nélkül. E variánssal nem élnek a fordítók, a célnyelvi szövegek címeiben jelen van a városnév, azonban a *járt* múlt idejű ige mind a három szövegvariánsban különböző. Nyerges, Makkai és Szirtes is szinonimákkal helyettesítette az igei állítmányt. Nyerges és Makkai a *besurrant* (*slipped into*), Szirtes a *megjelent* (*appeared*) igével, míg Bell *áttra* (*passed through*) fordította.

A forrásnyelvi szöveg címe variációsan ismétlődik a kezdő verssorban, anaforikus ismétlést hozva ezzel létre. A költői én elhelyezi magát időben és térben: *Párizsba tegnap beszökött az Ősz./ Szent Mihály útján suhant nesztelen./ Kánikulában, halk lombok alatt/ S találkozott velem.* A forrásnyelvi szövegben az *én* azonban nemcsak lokalizálja magát a Szent Mihály úton, hanem az *Ősz* megszemélyesítése Szent Mihály havára is utalhat, mely felé az *Ősz* halad (Szent Mihály hava, szeptember 29-e). Az időbeli és térbeli kettősség végigvonul a versen. Az első versszak utolsó két sora elentétes az első kettővel. Az *Ősszel* szemben a *Kánikula*, a *nesztelenség*gel, észrevehetetlenséggel a találkozás folyamata antitézist hoz létre, melyet a megszemélyesítések tovább erősítenek (*halk lombok alatt*). Az egyes szám harmadik személyű múlt idejű igék gradációs fokozásként nyomatékosítják az *Ősz* jelenlétét (*beszökött, suhant, találkozott*) s a költői én névmásként a találkozás pillanatában jelenik meg a strófa végén, mely az antitézist erősíti: *S találkozott velem.*

Angol megfeleltetésük tekintetében ezen a helyen az alakzatok és más nyelvi és stíluselemek jelentősen eltérnek egymástól és a forrásnyelvi szövegtől. A költői én ugyan elhelyezi magát térben és időben, de a forrásnyelvi *járt* múlt idejű igét a három fordító mindegyike szemantikailag módosította. Makkai és Nyerges célnyelvi szövegében az *Ősz besurrant* Párizsba (*Autumn slipped into Paris*) Szirtes fordításában feltűnt (*Autumn appeared in Paris*) Bell szövegvariánsában az *Ősz áthaladt* Párizson (*Autumn passed through Paris*). Az ige módosulásával változott a helyhatározó ragja is a célnyelvi szövegekben. Makkai és Nyerges a *-ba*, *-be* ragoknak megfelelő *into* prepozíciót, Szirtes a *-ban*, *-ben* ragoknak megfelelő *in* prepozíciót, Bell pedig a múlt időt nyomatékosító *keresztül* prepozíciót választotta. A cím és a kezdő verssor ismétlése mindhárom szövegvariánsban jelen van, de míg Makkai–Nyerges és Szirtes fordításában a variációt csak a *yesterday* hozzáadása hozza létre, amely új adjekciós alakzat betoldása, Bell fordításszövegében módosul az ige és a helyhatározó ragja is: *passed through*.

A megszemélyesítés és vele együtt a Szent Mihály havára való utalás is jelen van mindhárom fordításszövegben. De míg Makkai és Nyerges meghagyja a francia eredetit (Rue Saint Michel – Szent Mihály utca), addig Bell a franciában és angolban is használatos *boulevard*-ot használja, Szirtes pedig elhagyja a köznevet, meghagyva csak a tulajdonnevet, mely a Szent Mihály havára való utalást erősíti fel: *az ősz feltűnt Párizsban, tegnap csöndben sebes haladással le a Szent Mihályon.* A célnyelvi szövegekben is megtalálható az ellentét alakzata, de lexikális jelentésüket tekintve az eredeti szöveg szavainak jelentései szűkebbek és számuk is kevesebb, mely következtében az ellentét nem fejeződik ki az eredetivel adekvát módon. Míg Szirtes és Bell fordításában megtalálható az *Ősszel* szemben megjelenő forróság. Szirtes: *In stifling heat under unmoving branches*, Bell: *In sultry heat, past boughs sullen and still.* Nyerges és Makkai fordításszövegében elmarad ez az ellentétpár, s a harmadik sorban

többletjelentés jön létre a *dél kutyája* kép betoldásával: *beneath the noonday Dog and hush of trees*. Itt is adjekciós alakzattal bővül a fordításszöveg. Szirtes és Bell fordításában ez a sor lexikai szinten tér el a forrásnyelvi szövegtől. A *kánikula* Szirtes variánsában *fojtogató forróság*, Bell célnyelvi szövegében a *tikkasztó* jelzőt társítja a *heat* főnévhez. A forrásnyelvi helyhatározós szerkezet: *halk lombok alatt* Szirtesnél *mozdulatlan lombként*, Bellnél *morcos és mozdulatlan ágakként* jelenik meg, mely a névutót (*alatt*) is elhagyja, illetve nem helyettesíti automatikusan a megfelelő célnyelvi elemmel. Nyersfordítás (Bell): *Az ősz becsusszant Párizsba tegnap / jött le csendesen a Szent Mihály bulváron, / tikkasztó hőségben elhagyva a morcos és mozdulatlan ágakat, / és találkozott velem az ő útján*. Nyersfordítás (Szirtes): *Az ősz megjelent Párizsban tegnap, / csöndben lefelé haladva a Szent Mihályon sebesen, / Fojtogató hőségben a mozdulatlan ágak alatt / Mi véletlenül találkoztunk*. Nyersfordítás (Nyerges és Makkai): *Az ősz becsusszant tegnap Párizsba / csöndesen siklott lefelé a Szent Mihály úton / a csendes fák és a dél kutyája alatt / ő találkozott velem a varázslatával*. Így a másik ellentétpár, melyet a nesztelenség és a találkozás hoz létre, jelen van mindhárom szövegvariánsban. A fokozás is megjelenik, de időbeli és szófajtani módosulásokat eredményezve a fordításokban. Nyerges: *slipped, gliding, met*. Szirtes: *appeared, advance, met*. Bell: *sliped, came, met*. Ezek a változások ugyan nyomatékosítják az *Ősz* jelenlétét, de a módosulások miatt nem az eredetivel adekvát szövegrészek jönnek létre. Ezt ellensúlyozva a költői én névmási formában való megjelenése ekvivalens mindhárom szövegvariánsban, csak annyi eltérést találhatunk, hogy míg az első és harmadik célnyelvi szövegben a *velem* személyes névmásnak megfelelő névmást találjuk (*met me*), Szirtes a többes számú személyes névmás alanyesetét, a *mit* használja, nyomatékosítva ezzel a találkozást és az *Ősz* megszemélyesíttetését. Makkai és Nyerges fordításában a megszemélyesítés hangsúlyozása elmarad, hisz az *Ősz* és *Nyár* nagybetűsítésével nem élnek a fordítók, azonban csak náluk figyelhető meg az egyes szám harmadik személyű névmás nőnemű változata, vagyis a személyre vonatkozó *she* használata, mely keretes és geminációs ismétlést is alkot a szövegvariánsban, így az eredeti alakzat és szövegbeli funkciója sem sérül. Bell is elhagyja a nagybetűsítést, de ő már a személytelen *it* névmást alkalmazza, mely által a megszemélyesítés veszít hangsúlyosságából. Szirtes az eredetivel azonos módon alkalmazza a nagybetűsített formákat (Autumn, Summer).

A vers első strófáját az *Ősz* uralja, míg a második versszakot a költői én. A két strófában a párhuzam és az antitézis alakzata is megtalálható. Az első strófa nesztelensége megjelenik a második versszak igéiben (*ballagtam, égtek, meghalok*), azonban az *Ősz* és a költői én mozgása ellentétes, az *Ősz suhan*, míg a költői én *ballag*. A két versszak két párhuzamos idősíkon mozog. A harmadik versszak első sorában érkezünk el az első strófában leírt találkozás pillanatáig: *Elért az Ősz és sűgött valamit*. A forrásnyelvi szövegben az első strófa ellentétben áll a másodikkal, de a második versszakban is ott feszül az ellentét, mely a versszakok között párhuzamos alakzatot alkot. A második strófa ellentétes alakzatát, melyet az igék időbeli és jelentésbeli ellentéte adja (*ballagtam, meghalok*) a felsorolás tovább nyomatékosítja (*füstösek, furcsák, búsak, bíborak*), melyben az alliteráció utal a dalokra, a jelzők jelentése pedig a *rőzse* és az *égés* kapcsolatára.

A három célnyelvi szöveg eltérései nem olyan jelentősek a második versszakban. Nyersfordítás (Nyerges/Makkai): *Én csatangoltam a Szajna felé; / kis aprófa dalok parázslottak a fejemben, / lila és merengő, furcsa és füstös színű; / hogy én hamarosan meghalok ők mondták*. Nyersfordítás (Szirtes): *Poroszkáltam a Szajna irányába / a lelkem felajzott volt kicsi dalok foszlányaival: / sötét dolgok, hulladék, petárdák, gyászénekek melyek sűgták / hogy a halál nem lehet messze*. Nyersfordítás (Bell):

Ahogy én sétáltam amerre a Szajna folyik, / Kis gally énekek égtek lágyan a szívemben, / füstös, furcsa, komor, lila dalok. Én gondoltam / ők sóhajtották hogy én meghalok. Ezt a szövegrészt mindhárom szövegvariáns ekvivalens módon adja át. Annyi módosulás van a szövegekben, hogy az *égtek* múlt idejű ige helyett Nyerges és Makkai fordításában a *parázslik* szinonima szerepel, mely visszafogja a dalok lobogását; Bell a forrásnyelvi szövegével azonos *égett* igét használja, Szirtes célnyelvi szövegében grammatikailag is módosul a szöveg, a fordító a költői énre teszi a hangsúlyt a passzív szerkezet alkalmazásával, ezáltal felerősíti, de módosítja is a dalok lobogását.

Az eredeti szöveg harmadik strófájában az idősíkok összeérnek (*elért az Ősz*). *Szent Mihály útja* anaforikus ismétlésként újra megjelenik: *Szent Mihály útja beleremegett*, de a strófa hangulata már ellentétes az első két versszakkal. Míg az első kettőt a lassúság, nyugodtság, halkság jellemezte (*beszökött, halk, suhant, nesztelen*), addig a harmadik strófa már intenzívebb, a *halk lombokat* felváltják a *röpködő tréfás falevelek*. A strófán belül is jelen van az antitézis alakzata. A harmadik versszak első sorában szereplő igék még az előző két strófa hangulatát idézik (*elért, sügött*), azonban abba a valamibe *Szent Mihály útja* már *beleremegett*. S így a strófán belüli antitézis a vers többi alakzatával társul, komplex alakzatot hozva létre. A paralelizmust és az antitézist a strófa közepén megjelenő gemináció (*zümm-zümm*) tovább erősíti, hisz a hangutánzó szó is a mozgalmasságot nyomatékosítja.

A célnyelvi szövegekben is megtörténik a váltás. Nyersfordítás (Makkai/Nyerges): *Aztán az ősz sügött valamit hátulról. / a Szent Mihály útja elkezdett remegni, / wish wish – a tréfás levelek keletkeztek az örvényben / végig a szeles nyomon.* Nyersfordítás (Szirtes): *Az ősz elkapott és motyogott a fülemben, / az egész bulvár megremegett az ereszekig, / ts, ts... végig az úton mintha félig tréfálkozna / repültek a fényes szemű városi levelek.* Nyersfordítás (Bell): *Az ősz odahívott maga mellé és sügött nekem, / a Szent Mihály bulvár abban a pillanatban megrázkódott. / Susogó, poros, játékos levelek megremegettek, / pördültek tovább végig az úton.* A grammatikai és lexikai módosítások mellett az anaforikus ismétlés is jelen van a szövegvariánsokban, de nem anaforikus ismétlés, hanem szimploké formájában. Nyerges és Makkai szövegében a köznévi variációsan (*Rue Saint Michel, road of saint Michel*), míg Bell fordításában változatlan formában ismétlődik (*Boulevard St Michel*), Szirtesnél is jelen van az ismétlés, de csak utalásos formában (*St Michel, the entire boulevard*). Az ellentétet létrehozó intenzitásváltozást kifejező szavak is megtalálhatóak a fordításszövegekben: *slipped, silently gliding <> jesting, gusty. Appeared, silent, ambling <> jesting, flew. Sliped, silently, walked <> playful, quivered, whirled.* Így az antitézis adekvát módon jelenik meg mindhárom fordításszövegben. Bell angol szövegében lexikai szinten nagyobb módosulás következik be, mint Szirtes, valamint Makkai/Nyerges fordításában. A forrásnyelvi szövegben megjelenő geminációs ismétlést létrehozó hangutánzó szavakat körülírással helyettesíti (*rustling*) a fordító, mely így a mozgalmasságot sem nyomatékosítja kellőképp, csökkentve a versen végigvonuló antitézis hatását. A másik két célnyelvi szövegben jelen van az ismétlése alakzat (*wish, wish, Ts, ts*), melyekben az antitézis adekvát a forrásnyelvi szöveggel (*whispered/ mumbled, shake/ trembled, swirls/ flew*). Nyerges és Makkai fordításában a hangutánzó szó többletjelentést is létrehoz, hisz a *wish* igeeként is szerepelhet, melynek jelentése (bár csak) pragmatikai jelentésmódosulást hoz létre a szövegben (ehhez társul a *wake* másodlagos jelentése, mely halottvirrasztást jelent).

A záró strófában is érződik a harmadik versszak intenzitása, s közben az elsőtől alkot szemantikai keretet. Az első strófa *Kánikulája* újra megjelenik (*a Nyár meg sem hőkölt*). A ráérős ballagást a sürgető *egy perc* váltja fel. Variációs ismétlése alakzatként *Páris* és az *Ősz* is jelen, mely reddíciót hoz létre a szövegben: *Párisba tegnap*

beszökött az Ősz, S Párisból az Ősz kacagva szaladt. A keretes variációs ismétlés közt ott feszül az ellentét is. A *nesztelen suhanást* a *kacagva szaladás* váltja fel, s míg a vers elején *Párisba* szökött az Ősz, a vers végén *Párisból szaladt*, az ellentétet a helyhatározó ragok változása is nyomatékosítja. A vers címében szereplő ige, a *járt* geminációs ismétlésként az utolsó strófában is megjelenik: *Itt járt, s hogy itt járt én tudom csupán.* A változatlan elemismétlés funkciója a reddíció erősítése és az ellentét nyomatékosítása, hisz, *hogy itt járt* az csupán a költői én tudja, bizonyítja ezt a személyes névmás hangsúlyozása az egyes szám első személyű ige előtt (*én tudom*). (Az 1906-os Budapesti Naplóban szereplő szövegváltozatban pedig az *itt járt* szerkezet változatlan ismétlése nyomatékosította ugyanezt, hisz abban a szövegváltozatban *Itt járt az Ősz szerepel* címként.) A fokozás és ellentét alakzata is végigvonul a versen, míg az első versszakban *halk lombok*, majd *tréfás falevelek*, a vers végén megszemélyesítésként a *nyögő lombok* jelzős szerkezet jelenik meg. Az első és a negyedik strófában szereplő helyhatározós szerkezet variációs ismétlésként szintén reddíciót hoz létre a szövegben (*halk lombok alatt*, *nyögő lombok alatt*), mely a versen végigvonuló antitézist és paralelizmus funkcióját is erősíti.

A negyedik strófa aktivitása a célnyelvi szövegekben is megmarad, de az elhagyások és pragmatikai jelentésmódosulások eredményeképp sérül az ekvivalencia. Makkai és Nyerges szövegében a *kánikula* hiánya az utolsó versszakban megjelenő *Nyárral* nem alkot keretet, a csatangolás és a sürgető *egy pillanat* szintagmák között ugyan felfedezhető az ellentét, de az eredeti ballagás ráérőssége, és az *egy perc* által kifejezett meghatározottság elvész a fordításból. Variációs ismétléses alakzatként pedig csak az *ősz* jelenik meg (*One moment – summer had not even blenched, / and autumn fled away with mocking ease.*), mely nyomán a reddíció gyengül a fordításszövegben. Így a köztük lévő ellentét sem fejeződik ki az eredetivel adekvát módon. A *halk siklást*, igaz, felváltja a *kacagó menekülés*, de Párizs már nem jelenik meg a célnyelvi szövegvariánsban, így az irányt jelölő előljárók (*into, away*) funkciója sérül. Szirtes és Bell variánsában jelen vannak az eredeti szöveg szavai, így a célnyelvi szövegvariánsokban létrejönnek a forrásnyelvi szöveg fent említett alakzatai, funkciójukkal együtt (*kánikula-nyár, ballagás-egy perc, nesztelen suhanás-kacagás, Párisba-Párisból*). Szirtes célnyelvi szövegéből is hiányzik a Párizs szó variációs ismétlése, mely gyengíti a reddíció és ellentét hatását egyaránt.

A reddíciót nyomatékosító gemináció egyik fordításban sem adekvát a forrásnyelvi szöveggel. Míg Nyerges és Makkai fordításában változatlan elemismétlés jön létre a *came* ismétlésével (*She came, but that she came, alone I knew / beneath the moaning trees.*), de a reddíció erősítése már elmarad, hisz a címben a *slipped* szerepel. Szirtes és Bell fordításában ez a szándék és vele együtt az ismétlés funkciója is elvész. Szirtes az *itt jártat elmentre*, Bell *itt voltra* cseréli, mely módosulásokat okoz a vers jelentésében. Nyersfordítás (Nyerges és Makkai): *Egy pillanat – a nyár vissza sem riadt, / és az ősz elmenekült kacagó könnyedséggel. / ő jött, de hogy ő jött egyedül én tudom / a nyögő fák alatt.* Nyersfordítás (Szirtes): *Egy pillanat; a nyárnak alig volt egy nyújtott lehelete / de az ősz már az ő vihogós útján volt és most / elment és az egyetlen élő szemtanú / a nyikorgó faágak alatt.* Nyersfordítás (Bell): *Egy pillanat: a nyár nem vette figyelembe: melyen, / a nevető ősz sietett el Párizsból. / Hogy itt volt én egyedül tanúskodom, / a fák alatt melyek nyögnek.* A három célnyelvi szöveg lexikai különbségei ellenére a fokozás és ellentét alakzata is ekvivalens a fordításokban. A *halk lombok, tréfás falevelek* és *nyögő lombok* Nyerges és Makkai fordításában: *hush of trees, jesting leaves, moaning trees*, Szirtesében: *unmoving branches, jesting leaves, creaking bough*, Bell variánsában körülírásként jelennek meg az eredeti kifejezések: *boughs sullen and still, playful leaves, trees that moan*. Szerkezeti eltérés csak Bell

fordításában figyelhető meg, ahol a helyhatározó ragja csak a vers végén jelenik meg, így a helyhatározós szerkezet variációs ismétlése nem szerepel a szövegben, mely gyengíti a reddíció hatását.

A vers alaphelyzete ellentétre épül, erősíti ezt a költemény időkezelése is. Egy képzelt, jövőbeli eseményről beszél múlt időben (*arról, hogy meghalok*), s a verset jelen idővel zárja a költő (*tudom*). A magára maradottságot ellensúlyozza *Páris* hangsúlyozott jelenlétével és a város két jellegzetességének kiemelésével (*Szent Mihály útja* és a *Szajna*). Mintha a verset igazzá tenné ezáltal, azonban a költemény egy másik síkján pragmatikai jelentésmódosulást hoz létre. A versen végigvonuló antitézis két halál ellentétét mutatja. A halk és lassú elmúlás és a sietős remegtető pusztulásé, amelyben az *Ősz* csak *kacag*, a *Nyár* pedig *meg sem hőköl belé*. Az elmúláshoz és pusztuláshoz köthető Szent Mihály is, az angyalok vezére, aki ott van a haldoklók mellett. Ebben az olvasatban Szent Mihály útja nem lokalizálásra, de nem is Párizs jellegzetességére utal, hanem az arkangyal eljövételére, s az útja egyrészt utal a sírra, ahova a halottat viszik Szent Mihály útján, másrészt az út maga a Tejút, így az értelmezés az univerzumig tágítható, a megjelenő ellentét és párhuzam pedig a végtelennel és elmúlással azonosítható.

4 Eredmények

Az ellentétre épülő alaphelyzet ugyan létrejön a fordításokban a lexikai és szemantikai módosulások ellenére is, de az idősíkok közül a jelen idő nincs vagy módosulva van jelen a célnyelvi szövegekben. Nyerges és Makkai szövegében múlt időre változik (*I knew*), Szirtes fordításából hiányzik az ige az egyes szám első személyű névmás mellől (*I the only living witness*), Bell pedig a *tanúskodik* igét választja a sokkal egyértelműbb és hatásosabb *tudomnál*. Így a magára maradottság nem egyértelmű a fordításszövegekben, s Párizs jellegzetességeinek jelenléte funkcióját veszti. Másodlagos olvasatuk azonban a fordításszövegekben is értelmezhető. A versen végigvonuló antitézis adekvát mindhárom variánsban. A halkságot, lassúságot, ballagást felváltó sietség, remegés, az ősz kacagása, a nyár ridegsége a fordításszövegekben is megjelenik, de az eredetihez képest csökkentett intenzitással. Nyerges és Makkai szövegében a halál eljövételét jelző *Szent Mihály útja* másodlagos jelentését fölerősíti a *dél kutyája* említésével, hisz a *noonday Dog noonday demonjára* utal, arra a mentális betegségre, amit Winston Churchill *black dognak* nevezett el. Ez a depresszió, melyet az ősz, az elmúlás hírnöke felerősít, a halál szele kavarg a Szent Mihály úton, s ezt csupán a költői én tudja. A jelen idejű *tudom* nyomatékosítja ezt, mely ebben a szövegváltozatban lexikai módosulás nélkül van jelen, változás csak az időkezelésben van, mely így az egész történetet múlt időbe helyezi, s ábrándként kezeli, hisz nincs, ami a valósághoz, a jelenhez kötné. Szirtes fordításszövegéből is kiolvasható ez a másodlagos jelentés, csak nem egyértelműsíti egy szimbólum hozzáadásával, hanem lexikai szinten próbálja érzékeltetni ugyanezt a jelentést. A *kánikulát fojtogatónak* érzi s a jelen idejű igét teljesen elhagyja, hiányos szerkezetű mondattal nyomatékosítva az én jelenlétét. Az *only living* határozó pedig a magára maradottság mellett a halál eljövételének közelségét is hivatott hangsúlyozni. Bell célnyelvi szövegéből ez a szándék, a pragmatikai jelentésmódosulások érzékeltetése elvész. A forrásnyelvi szövegben az ismétlések alkotta kereten belül a párhuzam és az ellentét alakzata is erősíti a szöveg szemantikai síkját.

A három angol fordítás már a címtől kezdve jelentős mértékben eltér egymástól. Négy strófán keresztül csak egy-két azonos szót találunk a fordításszövegekben. A szövegvariánsok közül Makkai és Nyerges variánsa törekszik a legteljesebb ekvivalenciára, a vers hangulati elemeinek átadása mellett a szerkezeti, lexikai és pragmatikai elemek megtartására is törekszik. Szirtes szövegében a jelentésmódosulás már árnyaltabb, nem egyértelműsíti a másodlagos jelentést. Bell szövegében pedig már alig találni. Az általam vizsgált ismétléses alakzatok mindhárom célnyelvi szövegben – a módosulások ellenére – többnyire jelen vannak, csak a lexikai és szemantikai változások hatására funkciójuk hatása és intenzitása gyengébb.

5 Összegzés

„A fordítás szövegek közötti mozgás, és ez a mozgás szükségszerűen változtatásokkal jár együtt, amelyek a forrásnyelvi szöveg szemantikai és pragmatikai jelentésszövetét többnyire jelentős mértékben átstrukturálják” (Lőrincz 2007: 119). Ezt láthatjuk a fent bemutatott célnyelvi szövegek vizsgálatakor is. A stilisztikai alakzatok visszaadása költői szövegek esetében nem könnyű. Ady költészetének értelmezése és újraértelmezése – ami a fordított szövegvariáns létrehozása – pedig egész embert próbáló feladat. A magyar vers zeneisége eltér a világnyelvek zeneiségétől, s ehhez társulnak még az egyes nyelvek gondolatmenetének, struktúrájának különbözőségei. Ady fordításai mintha még az Ady költészete előtti versalkotói állapotot tükröznék. „Ady sajátos nyelvezetének stílustörténeti kontextusát illetően Kosztolányi is elismeri, hogy egy stílt nem lehet szóról szóra átmenteni a másik nyelvbe, és a fordító... csak jelképezni óhajtja Ady nyelvét, melynek egészen megfelelője nincs... ha pontosan vissza akarná adni, akkor az kellene, hogy... legyen egy Csokonai, Vörösmarty és Arany – Petőfi-korszak, melyből Ady nyelve szervesen kifejlődött” (Szűcs 2007: 155). A két célnyelvi szöveg explicitebb az eredetinél, vagyis a fordító hosszabb, bonyolultabb módon jut el a gondolattól a nyelvi formáig, mint az eredeti szöveg írója. A fordító a kommunikáció elősegítése érdekében értelmez, magyaráz, hogy a célnyelvi olvasó minél gördülékenyebben dolgozhassa fel az információt (Klaudy 2007: 164). „A fordító nyíltabban, világosabban, esetleg több szóval fejez ki valamit a célnyelvi szövegben, mint ahogy azt a forrásnyelvi szöveg szerzője tette” (Klaudy 2007: 169). Egyrészt, hogy áthidalják a kultúrák közti távolságot, másrészt, hogy a szövegben megjelenő reáliákhoz háttérismeretet szolgáltatassanak. Más kérdés a fordítások hűsége, az eredeti művekkel való megfeleltetésük kérdése, az ún. ekvivalencia. A fordításszövegek és az eredeti szövegek ekvivalenciájának lehetőségéről (lehetetlenségéről) megoszlanak a vélemények a szakirodalomban, abban megegyeznek, hogy a műfordítások nem tekinthetők a forrásnyelvi szöveg másolatának. A forrásnyelvi szöveg különböző szintű és típusú módosulásai megengedettek mindaddig a fordításszövegben, míg a szövegegész szintjén létrejön az ekvivalencia (vö. Popovič 1980: 148, Lőrincz 2007: 49). De az Ady-szövegek fordításánál akár a 20. század leghangsúlyosabbá váló elgondolása, a fordítás lehetetlenségének paradoxona is szóba jöhet. Ignotus is kijelentette, hogy „fordítás tehát nincs, csak költő van és lehet, akinek egyszer ez a megcsinálni valója, egyszer más; egyszer az, hogy megírja, mennyire szerelmes, másszor az, hogy megírjon a maga nyelvén egy verset, amit más nyelven olvasott” (Ignotus, idézi Józán 2009: 161). A tartalmi és kifejezésmódbeli összetettség, a nyelv és gondolkodás összefüggése mind szerepet játszik a forrásnyelvivel adekvát célnyelvi szövegek létrehozásában. Tehát a fordító feladata, hadakozás a lehetetlennel, azaz azzal, hogy a

világ nyelvei és kultúrái közötti változatosság ellenére megkísérelje a közvetítő szerepét betölteni (Simigné Fenyő 2006: 99). Fontos a felől is vizsgálni, hogy egy fordításnak milyen szerepe, milyen funkciója valósul meg a célnyelvi kontextusban, illetve az invariáns tartalom átadásán kívül még milyen üzenetet közvetít egy-egy fordítás (Simigné Fenyő 2006: 98). Főképp olyan költő esetében, aki fordításai és művei fordíthatóságának kérdései lezáratlanok és ma is különböző diskurzusok témái.

A fordítástudomány módszereinek gazdagodása, a klasszikusok fordításának hátterbe szorulása hozzájárul ahhoz, hogy az Ady-életmű még várja a költői minőségű és teljes visszaadást.

Irodalom

- Barhudarov, L. Sz. 1975. Nyelv és fordítás. Москва: Вопросы языкознания.
- Jóó, E. 2009. Franyó Zoltán német Ady-fordításai. *Alkalmazott nyelvészeti közlemények*. 7(1): 111–119.
- Józan, I. 2009. *Mű, fordítás, történet*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Klaudy, K. 1999/2007. Az explicitáció hipotéziséről. In: Klaudy, K. *Nyelv és fordítás*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 155–169.
- Lőrincz, J. 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Eger: Líceum Kiadó.
- Lőrincz, J. 1998/2007. Az ekvivalencia kérdése a fordításban. In: Lőrincz, J. 28–35.
- Lőrincz, J. 1998/2007. A szépirodalmi szöveg és fordított szövegvariánsának egyenértékűségi viszonya. In: Lőrincz, J. 47–49.
- Lőrincz, J. 2002/2007. Magyar versek orosz és angol fordításban. In: Lőrincz, J. 101–143.
- Lukács, Gy. 1977. Új magyar líra. In: Lukács, Gy. *Iffjúkori művek (1902–1918)*. Budapest. Magvető.
- Popović, A. 1980. *A műfordítás elmélete*. Bratislava: Madách Kiadó.
- Simigné Fenyő, S. 2006. A fordítás mint kulturális transzfer. In: Simigné Fenyő, S. *A fordítás mint közvetítés*. Miskolc: STÚDIUM. 98–115.
- Szücs, T. 2007. *A magyar vers kettős nyelvi tükörben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Torop, P. 1995. *Total'nyj perevod*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus [Tartu University Press].

Források

- Ady Endre összes versei* 1998. Budapest: Osiris Kiadó
- Bell, D. *Autumn passed through Paris*. Elérhető: http://www.babelmatrix.org/works/hu/Ady-Endre/P%C3%A1rizsban_j%C3%A1rt_az_%C5%91sz/en. Letöltés dátuma: 2012.12.12.
- Nyerges, A. N., Makkai A. 2000. Autumn slipped into Paris. In: Makkai, A. (szerk.) *In quest of miracle stag*. Chicago: Atlantis-Centaur.
- Szirtes, G. 2000. Autumn appeared in Paris In: Makkai, A. (szerk.) *In quest of miracle stag*. Chicago: Atlantis-Centaur.

Függelék

Párizsban járt az Ősz

Párisba tegnap beszökött az Ősz.
Szent Mihály útján suhant nesztelen,
Kánikulában, halk lombok alatt
S találkoztam velem.

Ballagtam éppen a Szajna felé
S égtek lelkemben kis rözse-dalok:
Füstöseks, furcsák, búsak, bíborak,
Arról, hogy meghalok.

Elért az Ősz és sűgött valamit,
Szent Mihály útja beleremegett,
Züm, züm: röpködtek végig az uton
Tréfás falevelek.

Egy perc: a Nyár meg sem hőkölt belé
S Párisból az Ősz kacagva szaladt.
Itt járt, s hogy itt járt, én tudom csupán
Nyögő lombok alatt.

Autumn passed through Paris (English)

Autumn slipped into Paris yesterday,
came silently down Boulevard St Michel,
In sultry heat, past boughs sullen and still,
and met me on its way.

As I walked on to where the Seine flows by,
little twig songs burned softly in my heart,
smoky, odd, sombre, purple songs. I thought
they siged that I shall die.

Autumn drew abreast and whispered to me,
Boulevard St Michel that moment shivered.
Rustling, the dusty, playful leaves quivered,
whirled forth along the way.

One moment: summer took no heed:
whereon,
laughing, autumn sped away from Paris.
That it was here, I alone bear witness,
under the trees that moan.

Bell, Doreen

Autumn slipped into Paris

Autumn slipped into Paris yesterday
gliding silently down Rue saint Michel,
beneath the noonday Dog and hush of trees
She met me with her spell.

I had been sauntering toward the Seine,
small-fry kindling-songs smouldered in my
head;
purple and pensive, strange and smokey-hued;
that I'll soon die, they said.

Then autumn whispered something from
behind.
The road of Saint Michel began to shake.
Wish, wish—the jesting leaves arose in swirls
Along the gusty wake.

One moment—summer had not even blenched,
And autumn fled away with mocking ease.
She came, but that she came, alone I knew
Beneath the moaning trees.

Anton N. Nyerges and Adam Makkai

Autumn appeared in Paris

Autumn appeared in Paris yesterday,
Silent down St Michel its swift advance,
In stifling heat under unmoving branches
We met as if by chance.

Ambling in the direction of the Siene
My soul was bent with tiny shreds of song:
Dark things, oddments, squibs, laments,
which whispered
That the death would not be long.

Autumn caught up and mumbled in my ear,
The entire boulevard trembled to the eaves,
Ts, ts... along the street as if half jesting
Flew bright-eyed civic leaves.

A moment; Summer hardly had drawn breath
But Autumn was on its cackling way and now
Was gone and I the only living witness
Under the creaking bough.

George Szirtes

Az időzítés és a beszédritmus néhány összefüggése magyar spontán beszédben

Kohári Anna

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
koharianna@gmail.com

Kivonat: A beszédritmus egyik lehetséges megközelítése szerint a klasszikus beszédritmuscsoportok (hangsúly-időzítésű, szótag-időzítésű és a moraidőzítésű nyelvek csoportja) számszerű akusztikai paraméterek alapján elkülöníthetők. Ebben a keretben a magyar nyelv mondatfelolvasások alapján a szótag-időzítésű nyelvekéhez hasonló tulajdonságokkal rendelkezik. Feltételeztük, hogy a spontán beszédre jellemző nagyobb időtartambeli variabilitás miatt a beszédritmus-mérőszámok eltérő értékeket mutatnak a spontán beszédben és a felolvasott mondatokban. Ezen eltérés pedig eredményezheti a magyar nyelv más beszédritmuscsoportokhoz való közeledését. Eredményeink alapján a magyar nyelv a spontán beszéd alapján is a tipikusan szótag-időzítésű nyelvek közé sorolható. A spontán beszéd beszédritmusa azonban nagyobb időtartambeli variabilitást mutat, mint a felolvasásé.

1 Bevezetés

A beszédritmus sokat kutatott jelenség, melyet számtalan módon próbáltak definiálni, valamint vizsgálni. A kutatások egy része a produkció felől próbálta megközelíteni a beszédritmus fogalmát. Több akusztikai paramétert igyekeztek kapcsolatba hozni a beszédritmussal. Többek közt a beszéd időviszonyairól és az időzítésről feltételezték, hogy összefügghet a beszédritmussal (l. Gósy 2004).

Egy múlt századbéli modell szerint minden élő nyelvben a beszéd egyenlő időtartamú részekre tagolódik. De a beszédritmus alapegysége eltérő a különböző nyelveknél. Az ún. hangsúly-időzítésű nyelvek beszédritmus-alapegységei a hangsúlytól hangsúlyig terjedő beszédszakaszok, melyek az elmélet szerint közel azonos időtartamban realizálódnak. Ám az ún. szótag-időzítésű nyelvekben a szótagok időtartamáról gondolták úgy, hogy hasonló mértékűek (Pike 1945, Abercombie 1967). A harmadik beszédritmuscsoport a moraidőzítésű nyelveké, melyekben a feltételezések szerint a morák (azaz a szótag súlyát megadó fonológiai egységek) időtartama tekinthető azonosnak (Ladefoged 1975). A hangsúly-időzítésű nyelvek közé sorolták például az angolt, a hollandot, moraidőzítésűnek tartották a japán nyelvet. Szótag-időzítésűnek gondolták a franciát, a spanyolt (l. Grabe–Low 2002), és ide sorolták a magyar nyelvet is (Siptár–Törkenczy 2000, Varga 2002, 2005). Az elmélet feltételezéseit akusztikai vizsgálatokkal is próbálták igazolni, de a mérések nem támasztották alá a hipotéziseket. A hangsúlytól hangsúlyig terjedő szakaszokat nem találták hasonló nagyságúnak a hangsúly-időzítésű nyelvek esetében, és a szótagok időtartama is változatos-

nak mutatkozott a szótag-időzítésű nyelvek esetében (Roach 1982). Gósy (2000) magyar nyelven végzett vizsgálata is a szótagoknak egyfajta időtartambeli váltakozását mutatta ki. A kutatásban reppelt és normál ejtésű szöveg, valamint időmértékes vers beszédritmusát is vizsgálta. Valamennyi szövegtípus elemzése azt mutatta, hogy az egymást követő szótagok időtartama váltakozik, mely egyfajta ritmikus lüktetésként fogható fel.

Más temporális tényezőket is megpróbáltak hozzákapcsolni a már meglévő beszédritmus-csoportokhoz. Ramus és munkatársai (1999) mássalhangzó- és magánhangzó-intervallumokra osztották a hangzó beszédet. Az egymást közvetlenül követő mássalhangzók alkottak egy intervallumot. A hangsorok felépítésétől függően egy mássalhangzó-intervallum állhatott egy, kettő vagy akár több mássalhangzóból is, ha nem választotta őket szét egy magánhangzó. Ugyanilyen módon definiálták a magánhangzó-intervallumokat is. Az egyes intervallumok időtartamát a benne lévő hangzók időtartamának összege határozta meg. Minden nyelvre az intervallumot használták alapegységnek, amelyekből több különböző beszédritmus-mérőszámot hoztak létre. Eredményeik szerint a mássalhangzó-intervallumok időtartamának szórása (ΔC) szoros összefüggésben van a korábbi elmélet szerint meghatározott beszédritmussal. Ezen mérőszám magasabb értékeket mutat a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelveknél, mint a tipikusan szótag-időzítésű nyelveknél. Ugyanezen összefüggést mutatta a magánhangzó-intervallumok szórása (ΔV) is. A magánhangzó-intervallumok idejének százalékos aránya a teljes időtartamhoz képest (%V) viszont magasabb értékeket vesz fel a hagyományos szótag-időzítésűekhez sorolt nyelvekben, mint a hangsúly-időzítésűekhez sorolt nyelvekben. A mássalhangzó-intervallumok szórása (ΔC) és a magánhangzó-intervallumok idejének százalékos aránya a teljes időtartamhoz képest (%V) két olyan mérőszám, melyek alapján a mérések szerint egy-egy nyelv beszédritmusa elhelyezhető egy kontinuum mentén. A kontinuum egyik végpontját a tisztán hangsúly-időzítésű nyelvek, másik végpontját a tisztán szótag-időzítésű nyelvek alkotják (vö. Grabe–Low 2002, Mairano–Romano 2007). A beszédritmus és a mérőszámok összefüggését azzal magyarázzák, hogy a mérőszámok reagálnak a különböző nyelvek eltérő fonológiai felépítettségére és a szegmentumok időtartamát meghatározó szabályszerűségekre (vö. Ramus és munkatársai 1999, Grabe–Low 2002). A magyar nyelv például a tipikusan szótag-időzítésű nyelvekhez hasonló tulajdonságokkal rendelkezik az intervallumok időtartamára épülő mérőszámok alapján felolvasott mondatokon végzett vizsgálat alapján (White és munkatársai 2012, Kohári 2012).

Az intervallumokból számtalan más mérőszámot is létrehoztak, hogy minél jobban feltérképezhessék a beszédritmus és az időzítés kapcsolatát. Grabe és Low (2002) az egymást követő intervallumok időtartamának variabilitását vizsgálták a mássalhangzó-intervallumokra épülő rPVI-C és a magánhangzó-intervallumokra épülő nPVI-V mérőszámokkal. Az rPVI-C, és a nPVI-V mérőszámokat magasabb értékek jellemzik a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvekben, mint a tipikusan szótag-időzítésű nyelvekben. A mérőszámokat igyekeztek függetleníteni más befolyásoló tényezőktől, mint például az artikulációs tempótól. Így jöttek létre a Varco-mérőszámok (Dellwo 2009). A módszer tökéletesítése folyamatosan zajlik, mivel több problémát nem sikerült eddig megnyugtatóan megoldani.

Az egyik fő kérdés, hogy mennyire megbízhatók a különböző mérőszámok által kapott eredmények. A thai és a tamil a ΔC -%V mérőszámok alapján történő csoportosítás szerint inkább szótag-időzítésű nyelveknek tekinthetők, de a PVI mérőszámok alapján egyértelműen hangsúly-időzítésűek. A görög, a katalán és a walesi egyértelműen a hangsúly-időzítésűekhez hasonló tulajdonságokat mutat ΔC -%V szerint, míg

a PVI mérőszámok szerint inkább átmenetet képeznek a tipikusan hangsúly-időzítésű és a tipikusan szótag-időzítésű nyelvek között (Grabe–Low 2002). További problémát jelent, hogy a tipikusan szótag-időzítésű és tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvek mérőszám-értékei között nem minden esetben mutatható ki statisztikailag szignifikáns eltérés (vö. White–Mattys 2007, Arvaniti 2012). A probléma egyik lehetséges forrása, hogy a beszélők közti nagyfokú variabilitás elmosza a különbségeket az alapvetően eltérő beszédritmusú nyelvek között. Másrészt a mérőszámok érzékenyek a vizsgált anyag felépítésére, beszédmódjára is (Arvaniti 2012). A mandarin nyelven végzett vizsgálat szerint a szövegfelolvasás során mért mérőszámok többsége (ΔC , nPVI-V, rPVI-C) tendenciaszerűen alacsonyabb volt a beszélgetés során mért mérőszámoknál. A %V volt az egyetlen mérőszám, amely esetében nem találtak hasonló összefüggést (Lin–Wang 2007). Arvaniti (2012) hat nyelven (angol, német, görög, olasz, koreai, spanyol) végzett kutatásában a spontán beszéd beszédritmusa szintén eltért a felolvasásától. Mind a mondatok és mind a szövegek felolvasása során mért mérőszám-értékek magasabbak voltak a spontán beszédben mért értékeknél. Ez a tendencia azonban nem minden beszédritmus-mérőszám esetében érvényesült. Az eltérések nagysága és iránya nyelvfüggő volt (Arvaniti 2012).

Egy másik korlátja az imént tárgyalt beszédritmus-felfogásnak, hogy a beszédritmust a produkció felől közelíti meg. A beszédritmust azonban percepció élményként is értelmezhetjük (l. Arvaniti 2009, Barry és munkatársai 2009, Cumming 2011, Kohler 2009). Ezen kiindulópontból könnyen belátható, hogy a beszéd rendszerszerű ismétlődésének érzetét nemcsak az intervallumok időtartambeli változatossága okozhatja a befogadóban, hanem számtalan más akusztikai tényező is indukálhatja. Az egyik lehetséges paraméter az intenzitás, melynek összefüggését a beszédritmussal spektrogram alapján, az intervallumokon alapuló mérőszámoktól függetlenül kíséreltek meg mérni (Tilsen–Johnson 2008). Az alaphangmagasság változása szintén kapcsolatba hozható a beszédritmussal, melynek akusztikai vonatkozását a már ismertetett PVI-mérőszámokkal is vizsgálták (Cumming 2011). Magyar nyelven végzett kutatásokban sem ismeretlen a beszédritmus más tényezőkkel való megragadása. Az intenzitás, a beszéddallam vagy az ezekkel összefüggésbe hozható hangsúly és a beszédritmus kapcsolatának vizsgálata a különböző verstanokban is nagy hagyományokkal rendelkezik (l. Arany 1901, Gábor 1925, Kecskés 1984). Kecskés (1966) a versritmussal foglalkozó tanulmányában objektív hangnyomás- és hangmagasságméréseket is végzett az időtartammérések mellett. Gósy (2000) reppelt és normál ejtésű szövegekkel kapcsolatban is tárgyalja az intenzitás szerkezetet, a dallam és a beszédritmus viszonyát.

A beszédritmus percepció felőli megközelítése további kérdéseket is felvet. A beszélő produkciójának vizsgálata során objektív adatokat kaphatunk a beszédritmusról. De ez nem mutatja meg, hogy ezek a paraméterek mennyire releváns információk a hallgató számára a beszédritmus szempontjából. A különböző anyanyelvű beszélők számára más-más akusztikai tényezőknek lehet jelentősége a beszédritmus észlelésében (Barry és munkatársai 2009). Cumming (2010) azt találta, hogy svájci német beszélők esetében az időtartamnak nagyobb szerepe volt a percepció ritmusítéletekben, mint az alaphangmagasságnak. A svájci francia és a francia beszélők esetében viszont a két paraméternek hasonlóan fontos szerepe volt a percepció ítéletekben (Cumming 2010). A beszédritmus-mérőszámok mért értékei ugyan kapcsolatba hozhatók az észlelt beszédritmussal (pl. White és munkatársai 2007), de jelenleg azt még nem tudjuk megbecsülni, mekkora különbség szükséges az objektív adatokban egy adott nyelven, hogy a hallgató számára is észlelhető legyen az eltérés.

Láthatjuk, hogy a beszédritmus fonetikai megközelítései korántsem problémamentesek. Jelenleg nincs olyan elméleti keret, amelyben egyértelműen meghatározható lenne a beszéd ritmusa, annak produkciós és percepciós vonatkozásai egyaránt, nyelvtől és beszédmódtól függetlenül. A módszertani nehézségek ellenére szükséges ugyanakkor további mérések elvégzése az eddig nem vagy kevésbé vizsgált nyelveken is, hiszen ezek az eredmények mind e sokrét hangtani jelenségek pontosabb megismerését célozzák.

A jelen kutatás célja, hogy egy egyszerűsített beszédritmus-modell alapján feltárja a magyar spontán beszéd néhány alapvető, időzítésbeli jellemzőjét. Hipotézisünk szerint a beszédritmus-mérőszámok igazolni fogják, hogy a spontán beszéd beszédritmusa – hasonlóan a felolvasás beszédritmusához – a tipikusan szótag-időzítésű nyelvekéhez hasonló időtartambeli tulajdonságokkal rendelkezik. Továbbá feltételeztük, hogy magasabb beszédritmusmérésértékek jellemzik a spontán beszéd ritmusát a felolvasott mondatokéhoz képest az előbbi beszédmódra jellemző nagyobb időtartambeli variabilitás miatt.

2 Kísérleti személyek, anyag és módszer

Kutatásunkhoz 10 magyar anyanyelvi beszélő (5 nő és 5 férfi) kétperces spontán beszédét és felolvasott mondatait vizsgáltuk a BEA adatbázisból (Gósy 2008). Életkoruk 20 és 60 év között mozgott (a férfiak átlagéletkora: 37,0 év, a nőké: 37,2 év). Az adatközlők ép hallók és ép beszédűek voltak. Beszélőnként 20, egyszerű bővített, felolvasott mondatot és 20, spontán beszédből kiválasztott legalább 10 szótagú tagmondatot elemeztünk. Így szintaktikailag azonos „méretű” (tagmondatnyi) egységeket vizsgáltunk mindkét korpuszrészről. A hanganyagot hangszinten annotáltuk a magyar nyelvre is adaptált MAUS nevű automatikusan szegmentáló szoftverrel (Schiel 1999). Az így kapott hanghatárokat manuálisan ellenőriztük a Praat 5.1 szoftverben (Boersma–Weenink 2009). A magánhangzók időtartamát alapvetően a F2 kezdetéhez és végéhez igazítottuk az oscillogram, a spektrogram és auditív információk segítségével, követve a nemzetközi szakirodalomban szokásos hangelhatárolási kritériumokat (l. Grabe–Low 2002, Turk és munkatársai 2006).

A közlést kezdő és a szünet utáni zöngétlen felpattanó zárhangok zárszakaszának idejét úgy határoztuk meg, hogy ugyanazon közlés következő, ugyanolyan képzésű hangzó zárszakaszának idejét hozzáadtuk a zárhang zörejes részéhez. A hiátustöltő funkciójú *j*-realizációkat a magánhangzó részének tekintettük (hasonlóan a beszédritmusról szóló szakirodalomhoz: Grabe–Low 2002). Ily módon a torlódott magánhangzók időtartama, hiátustöltéssel együttesen adta az adott magánhangzó-intervallum időtartamát.

A magánhangzó-intervallumok és a mássalhangzó-intervallumok idejét, illetve a mérőszámok értékét egy C++ programnyelven írt script segítségével számoltuk ki. Az intervallumok átvitelték a szóhatárokon, szüneteken, de a szünetek nem képezték részét az intervallum időtartamának (hasonlóan: Grabe–Low 2002, White–Mattys 2007). A megakadásokat figyelmen kívül hagytuk az elemzéskor.

Minden egyes tagmondatra kiszámoltuk a ΔC , ΔV , %V, rPVI, nPVI, VarcoV, VarcoC mérőszámokat, melyeknek definícióját alább ismertetjük. Ahogyan azt korábban kifejtettük, azért van szükség többféle mérőszám használatára, hogy a mérési módszerek esetleges ellentmondásait megvizsgálhassuk, értékelhessük. A ΔC a mássalhangzó-intervallumok, a ΔV a magánhangzó-intervallumok időtartamának szórását

adja meg (bővebben l. Ramus és munkatársai 1999). A %V pedig a magánhangzó-intervallumok idejének százalékos arányát mutatja az összes intervallum időtartamához képest. A mássalhangzó-intervallumra építő rPVI-C (raw Pairwise Variability Index) az egymást követő mássalhangzó-intervallumok időtartamának variabilitását adja meg. Az nPVI-V (normalized Pairwise Variability Index) pedig az egymást követő magánhangzó-intervallumok időtartamának variabilitását határozza meg. Ez utóbbi mérőszám definíciószerűen független az artikulációs tempótól (Grabe–Low 2002). Szintén független az artikulációs tempótól a mássalhangzó-intervallumokra épülő VarcoC, amely a Ramus és munkatársai (1999) által kidolgozott ΔC mérőszám artikulációs tempó szerinti normalizált alakja. A VarcoV mérőszám a magánhangzó-intervallumokra értelmezett változata a VarcoC mérőszámnak, tehát a ΔV mérőszámból számolható ki, és szintén függetlennek tekinthető az artikulációs tempótól (Dellwo 2009).

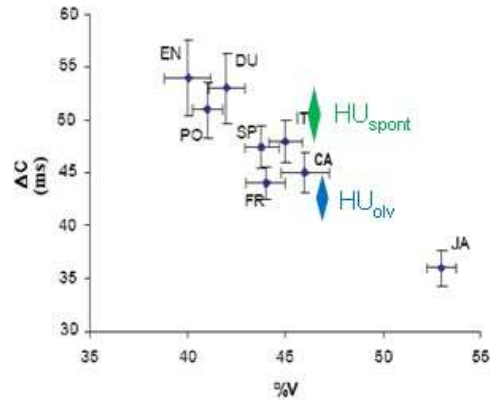
A különböző mérőszámokat egymás függvényében is vizsgáltuk, %V– ΔC , nPVI-V–rPVI-C valamint VarcoV–VarcoC koordinátarendszereket hoztunk létre. Az artikulációs tempót úgy számítottuk ki, hogy a beszédhangok számát osztottuk az artikuláció tiszta idejére eső időtartammal (Gósy 2004). A statisztikai elemzéseket (Mann–Whitney-próba) az SPSS 20.0 program segítségével végeztük.

3 Eredmények

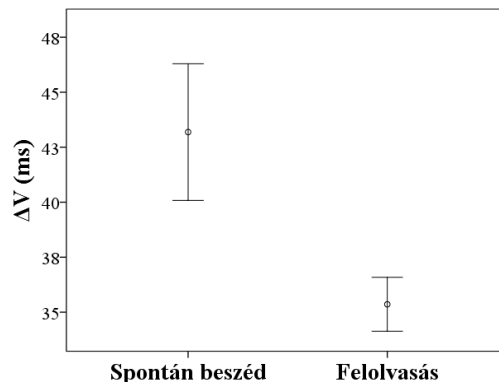
A vizsgált anyagban a magyar nyelv mind a spontán beszéd, mind a felolvasás alapján a szótag-időzítésű nyelvekéhez hasonló tulajdonságokat mutat (1. ábra). A magánhangzó-intervallumokon alapuló %V érték magasabb (felolvasás esetében: 47,2 spontán beszéd esetében: 46,5) a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvekre mért értékeknél (40,1–42,3), és alacsonyabb a tipikusan moraidőzítésű japán nyelvénél (53,1). A magyar nyelvre mért ΔC átlagos értéke (felolvasás esetében: 42,1 ms spontán beszéd esetében: 50,3 ms) szintén a szótag-időzítésű nyelvekéhez közelít (43,9–47,5 ms). A hangsúly-időzítésű nyelveknél (51,4–53,5 ms) alacsonyabb, a japán beszédritmusához (35,6 ms) képest pedig magasabb értékeket vesz föl.

Összehasonlítottuk a spontán beszéden mért mérőszámok és a mondatfelolvasás során mért mérőszámok értékeit. A %V mérőszám eltérései a két beszédmódban nem jelentősek (Mann–Whitney-próba alapján $p = 0,058$). ΔC azonban statisztikailag kimutathatóan nagyobb spontán beszédben, mint felolvasásban ($p = 0,001$). A ΔV értéke (2. ábra) szintén magasabb spontán beszédben (43,2 ms), mint felolvasásban (35,6 ms). A Mann–Whitney-próba itt is szignifikáns eltérést mutat ($p = 0,019$). A spontán beszéd beszédritmusa a ΔV mérőszám alapján is magasabb a felolvasott anyagon vizsgált szótag-időzítésű nyelvek beszédritmusához képest (33,2–40,1 ms), a hangsúly-időzítésű nyelvek beszédritmusához közelít (42,3–46,4 ms).

Felmerül a kérdés, hogy az artikulációs tempó befolyásolhatja-e a két beszédmód beszédritmusa közötti különbséget. Ezért megvizsgáltuk a beszédritmust a tempóra normalizált Varco-mérőszámokkal is. De ezek a mérőszámok is eltérést mutattak a spontán beszéd és a felolvasás beszédritmusa között. Azt találtuk, hogy a VarcoV átlaga szintén magasabb spontán beszédben (47,9), mint felolvasásban (40,3). A VarcoC is magasabb értékeket vesz föl spontán beszédben (átlag: 51,2), mint felolvasásban (43,6). Az eltérés statisztikailag is szignifikáns mindkét mérőszám esetében ($p < 0,001$).



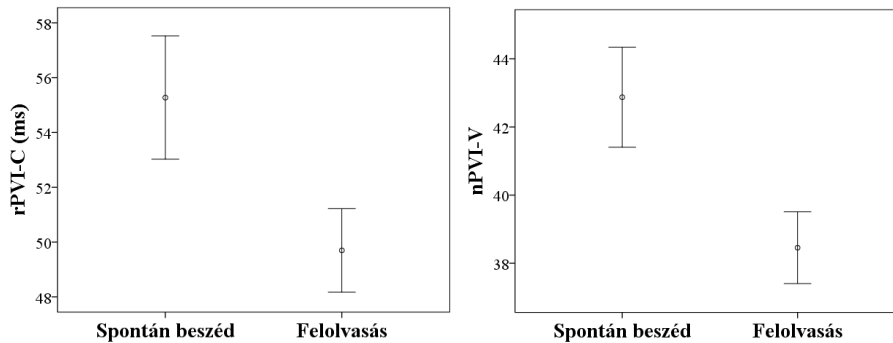
1. ábra. A szakirodalom által mért átlagos beszédritmus-mérőszámok a különböző nyelvekre olvasott beszédre (Ramus 1999) kiegészítve az általunk mért magyar adatokkal (HU_{spont} = magyar spontán beszéd, HU_{olv} = magyar felolvasás, EN = angol, DU = holland, IT = olasz, FR = francia SP = spanyol, CA = katalán, JA = japán, PO = lengyel)



2. ábra. A spontán beszéd és a felolvasás beszédritmusa közti különbség a magánhangzó-intervallumokra épülő ΔV mérőszám alapján

Elemeztük, hogy az intervallumok sorrendjét is figyelembe vevő PVI mérőszámok esetében is van-e eltérés a két beszédmód között. Mindkét mérőszámot magasabb értékek jellemzik spontán beszédben, mint felolvasásban (3. ábra). A magánhangzókra épülő nPVI-V átlagos értéke spontán beszédben 42,9, felolvasásban 35,5. A mássalhangzókra épülő rPVI-C pedig spontán beszédben átlagosan 55,2 ms, felolvasásban 49,7 ms. Az eltérések szignifikánsak a statisztikai próba alapján ($p < 0,001$). A spontán beszédre mért átlagos nPVI-V értéke (42,9) a felolvasott anyagon vizsgált szótag-időzítésű nyelvek beszédritmusához hasonló (29,7–43,5), és alacsonyabb a hangsúly-időzítésű nyelvek beszédritmusánál (42,3–46,4). Hogy az eltérés mértékéről tájékoztatást kapjunk, összehasonlítottuk adatainkat a szakirodalomban megtalálható, felolvasásra mért eredményekkel. A spontán beszédre mért átlagos nPVI-V értéke inkább a szótag-időzítésű nyelvek beszédritmusához hasonló (29,7–43,5), mint a hangsúly-

időzítésű nyelvekéhez (57,2–65,8). A spontán beszédre mért rPVI-C átlagos értéke azonban csak kevéssel alacsonyabb a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvek értékeinél (55,3–64,1 ms). Tehát az eltérő beszédmódtól függetlenül is a szótag-időzítésű nyelvekéhez hasonló beszédritmus jellemző a magyar nyelvre. (A nem magyar nyelvre mért adatok meghatározásához Grabe és Low (2002) kutatási eredményeit használtuk fel.)



3. ábra. Az intervallumok sorrendjét is figyelembe vevő rPVI-C és nPVI-V mérőszámok értékei spontán beszédben és a felolvasásban

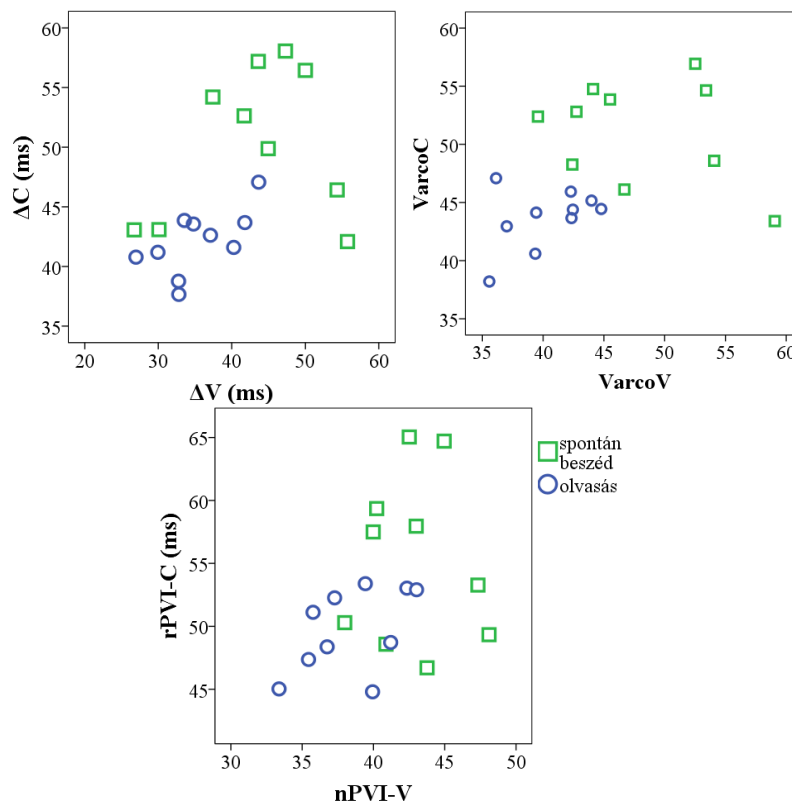
A spontán beszéd beszédritmusa tehát nagyobb időtartambeli változatosságot mutat, mint a felolvasás beszédritmusa nagy mennyiségű adat vizsgálatokor. Felmerül a kérdés, hogy vajon az egyes beszélők külön-külön mennyire következetesen valósítják meg a beszédritmust a két beszédmódban. Összehasonlítottuk egyazon beszélő spontán beszédben és ugyanazon beszélő felolvasásban kapott mérőszám-értékeit a Mann–Whitney-próba segítségével. Az eredmények alapján a beszélőnkénti átlagértékek nem feltétlen térnek el spontán beszédben és felolvasásban (1. táblázat), nagyfokú a beszélők közti variabilitás. Van olyan beszélő (B1), akinek a spontán beszédbeli beszédritmusa szinte minden mérőszám szerint eltér a felolvasáshoz képest, és van olyan (B3), akinél szinte egyetlen mérőszám sem mutat különbséget. A különböző beszélők beszédritmusában nem találtunk összefüggést aszerint, hogy magánhangzó- vagy mássalhangzó-intervallumokra épülő mérőszámról van szó. A beszélők közti egyöntetűség a %V mérőszámban realizálódik. Minden beszélő %V értéke hasonló spontán beszédben és felolvasásban is. Ez a mérőszám azt mutatja, hogy a magánhangzó- és mássalhangzó-intervallumok időtartamának aránya változatlan a két beszédmódban.

A beszédritmus-mérőszámok azonban önmagukban nem adnak teljes képet a beszédritmusról, a magánhangzó- és a mássalhangzó-intervallumokra épülő mérőszámok együttes vizsgálata több információval szolgál. Ezért a beszélőnkénti átlagos mérőszám-értékeket ábráztuk a megszokott VarcoV–VarcoC és a nPVI-V–rPVI-C tengely mentén. Mivel a %V mérőszám jellemzően nem tért el a spontán beszédben és a felolvasásban, ezért a harmadik koordináta-rendszerben a ΔC mérőszámot a ΔV függvényében ábráztuk (vö. Ramus és munkatársai 1999). A spontán beszédre kapott beszélőnkénti átlagok tendenciaszerűen elkülönülnek a felolvasásra kapott átlagoktól néhány kivételtől eltekintve (4. ábra). A beszélők a magánhangzó-intervallumokra vagy a mássalhangzó-intervallumokra épülő mérőszám esetében, vagy mindkettőben

magasabb értékeket produkálnak spontán beszédben, mint felolvasásban. Ettől csak kevés esetben látunk eltérést, amit a statisztikai próba is alátámaszt (1. táblázat).

	%V	ΔV	ΔC	VarcoV	VarcoC	nPVI-V	rPVI-C
B1	0,465	0,168	0,001	0,020	0,001	0,012	0,007
B2	0,935	0,245	0,829	0,003	0,516	0,030	0,745
B3	0,245	0,009	0,745	0,358	0,339	0,144	0,808
B4	0,176	0,035	0,001	0,037	0,005	0,083	0,105
B5	0,079	0,224	0,665	0,035	0,850	0,037	0,978
B6	0,705	0,185	0,006	0,058	0,001	0,009	0,176
B7	0,213	0,449	0,006	0,431	0,005	0,787	0,110
B8	0,516	0,160	0,002	0,137	0,001	0,123	0,008
B9	0,074	0,002	0,552	0,003	0,685	0,001	0,626
B10	0,185	0,808	0,042	0,892	0,001	0,245	0,185

1. táblázat. A Mann–Whitney-próba szignifikanciaszintjei beszélőkre lebontva, amelyeket a spontán beszédben és felolvasásban kapott mérőszám-értékek összehasonlításával kaptunk



4. ábra. Az rPVI-C mérőszám és az nPVI-V mérőszám beszélőnkénti átlagos értékei spontán beszédben (zöld négyzettel jelölve) és felolvasásban (kék karikákkal jelölve)

5 Következtetések

Egy, a beszédprodukciónak időtartamait vizsgáló beszédritmus-modell alapján vizsgáltuk meg a magyar spontán beszéd beszédritmusát. Ez a módszer (akárcsak a többi, a szakirodalomban ismertetett eljárás) csak korlátozottan alkalmas egy-egy nyelv beszédritmus-csoportba sorolására. Ugyanakkor több mérőszám, többféle beszédmód és nagyobb számú beszélő hanganyagának megvizsgálása alapján a kapott eredmények megerősítik azt a korábbi szakirodalmi megállapítást (Siptár–Törkenczy 2000, Varga 2002, 2005), hogy a magyar nyelv a tipikusan szótag-időzítésű nyelvekhez hasonló időzítésbeli tulajdonságokkal rendelkezik. A magyar spontán beszédre mért mérőszámok (ΔC , rPVI-C és nPVI-V) ugyanis átlagosan kisebbnek adódtak, mint a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvekben. Ugyanakkor a %V mérőszám – a tipikusan szótag-időzítésű nyelvekhez hasonlóan – magasabb volt a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelveknél. A magyar spontán beszédre mért ΔV mérőszám értéke a hangsúly-időzítésű nyelvek mondatfelolvasásán mért értékeihez közelített. A szakirodalomból viszont ismert, hogy a hangsúly-időzítésű nyelvek (pl. angol) spontán beszédben magasabb mérőszám-értékeket mutatnak, mint felolvasásban (Arvaniti 2012), ennél fogva ez az eltérés nem érintheti a beszédritmus-csoportba sorolást.

A magyar nyelvű felolvasás és a spontán beszéd beszédritmusa tehát egymáshoz képest hasonlóan mutatkozik más nyelvek beszédritmusához viszonyítva, de a két beszédmód beszédritmusa statisztikailag igazolhatóan eltér egymástól. Jellemzően a spontán beszédben mért mérőszám-értékek magasabbak a felolvasásban mértekénél. Az intervallumok időtartamának szórása (ΔV , ΔC) és variabilitása (rPVI-C, nPVI-V) is nagyobb a spontán beszédben, mint a felolvasásban. Az eredményeket nem befolyásolhatja a két beszédmód artikulációs tempójának esetleges eltérése vagy tagmondatonkénti változatossága, ugyanis az artikulációs tempótól függetlennek tekinthető VarcoV és VarcoC mérőszámok is magasabb értékekkel realizálódtak spontán beszédben, mint felolvasásban. Ez azonban nem zárja ki, hogy egy-egy közlésen belüli tempóváltás közre játszhat a spontán beszéd és a felolvasás beszédritmusának különbözőségében.

A két beszédmód beszédritmusbeli eltéréseinek feltehető oka, hogy a spontán beszédben a beszéd tervezése és az ily módon megfogalmazott szöveg meghangosítása egyidejűleg zajlik, míg felolvasáskor a beszélőnek csak a korábban megtervezett szöveg megszólaltatására kell koncentrálnia (Gósy 2005). A spontán beszédben lévő többlet feladat, illetve annak nehézségei pedig az időviszonyok szélsőséges ingadozásához vezetnek. Az, hogy ez az eltérés a két beszédmód között milyen mértékű, és milyen beszédritmus-paraméterekben valósul meg, erőteljesen függ a beszélőtől. Néhány beszélő spontán beszédének beszédritmusa egyenletesebb, kisebb szórású és variabilitású intervallum-időtartamok jellemzik, tehát kevésbé távolodik el a felolvasás beszédritmusától. Ugyanakkor más beszélők esetében jóval nagyobb eltérések tapasztalhatók a két beszédmód között. Viszont minden beszélő egységes abban, hogy a magánhangzó- és a mássalhangzó-intervallumok időtartamának arányára reagáló mérőszám (%V) hasonló mindkét beszédmódban. Ebből arra következtethetünk, hogy az időtartamok ugyan szélsőségesen realizálódnak, de a szélsőségek megjelenése mind a magánhangzó-, mind a mássalhangzó-intervallumok időtartamában egyaránt jelentkezik.

A spontán beszéd és a felolvasás beszédritmusának itt feltárt időzítésbeli eltéréseinek jelentőségét csak egy percepció vizsgálat tárhatná föl. Ehhez azonban elengedhe-

tetlennék tűnik a beszédritmus komplexebb definiálása és ezáltal több akusztikai paraméterhez (pl. alaphangmagasság, intenzitás) való kapcsolatának feltárása.

Irodalom

- Abercombie, D. 1967. *Elements of general phonetics*. Chicago: Aldine.
- Arany, L. 1901. Hangsúly és rhythmus. 1898. In: Gyulai, P. (szerk.) *Arany László összes művei*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Arvaniti, A. 2009. Rhythm, timing, and the timing of rhythm. *Phonetica*, 66: 46–63.
- Arvaniti, A. 2012. The usefulness of metrics in the quantification of speech rhythm. *Journal of Phonetics*, 40: 351–373.
- Barry, W. J., Andreeva B., Koreman J. 2009. Do rhythm measures reflect perceived rhythm? *Phonetica*, 66: 78–94.
- Boersma, P., Weenink, D. 2009. *Praat: Doing phonetics by computer*. Elérhető: <http://www.praat.org/>
- Cumming, R. E. 2010. The interdependence of tonal and durational cues in the perception of rhythmic groups. *Phonetica*, 67: 219–242.
- Cumming, R. E. 2011. Perceptually informed quantification of speech rhythm in pairwise variability indices. *Phonetica*, 68: 256–277.
- Dellwo, V. 2009. Choosing the right rate normalization method for measurements of speech rhythm. In: Schmid, S. et al. (szerk.) *La dimensione temporale del parlato*. Torriana, 13–32. Elérhető: http://www.zora.uzh.ch/45236/1/Dellwo_AISV2010.pdf. Letöltés dátuma: 2012.05.22.
- Gábor, I. 1925. *A magyar ritmus problémája*. Budapest: Lampel.
- Gósy, M. 2000. A beszédritmus elemzésének egy lehetséges megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 124: 273–287.
- Gósy, M. 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gósy, M. 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gósy, M. 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. *Beszédkutató 2008*, 194–207.
- Grabe, E., Low, E. L. 2002. Durational variability in speech and the rhythm class hypothesis. *Papers in Laboratory Phonology*, 7: 515–46. Elérhető: <http://email.eva.mpg.de/~grawunde/files/LondonRhWS08poster.pdf>. Letöltés dátuma: 2012.05.22.
- Kecskés, A. 1966. A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1–2: 106–140.
- Kecskés, A. 1984. *A magyar vers hangzás szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kohári, A. 2012. *A magyar nyelv beszédritmusa*. Elhangzott: 8. Félúton Konferencia. Budapest, 2012. október 12.
- Kohler, K. J. 2009. Whither speech rhythm research? *Phonetica*, 66: 5–14.
- Ladefoged, P. 1975. *A course in phonetics*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Lin, H., Wang, Q. 2007. Mandarin rhythm: An acoustic study. *Journal of Chinese Linguistics and Computing*, 17: 127–140.
- Mairano, P., Romano, A. 2007. Inter-subject agreement in rhythm evaluation for four languages (English, French, German, Italian). In: Trouvain, J. et al. (szerk.) *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences*. Saarbrücken. 1149–1152.
- Pike, K. 1945. *The intonation of American English*. Ann-Arbor: University of Michigan Press.
- Ramus, F., Nespors, M., Mehler J. 1999. Correlates of linguistic rhythm in the speech signal. *Cognition*, 72: 1–28.
- Roach, P. 1982. On the distinction between 'stress-timed' and 'syllable-timed' languages. In: Crystal, D. (szerk.) *Linguistic controversies*. London: Edward Arnold. 73–79.
- Schiel, F. 1999. Automatic phonetic transcription of non-prompted speech. In: Ohala, J. J. et al. (szerk.) *Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences*. San Francisco: University of California. 607–610.
- Siptar, P., Torkenczy, M. 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford: Oxford University Press.
- Tilsen, S., Johnson, K. 2008. Low-frequency Fourier analysis of speech rhythm. *Journal of the Acoustical Society of America*, 124(2): EL34–39.

- Turk, A., Nakai S., Sugahara M. 2006. Acoustic segment durations in prosodic research: A practical guide. In: Sudhoff, S. et al. (szerk.): *Methods in empirical prosody research*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 1–28.
- Varga, L. 2002. *Intonation and stress: Evidence from Hungarian*. New York: Palgrave Macmillan.
- Varga, L. 2005. *Metrikus fonológia és ritmikai hangsúlyváltozás*. Budapest: Tinta könyvkiadó.
- White, L., Mattys, S. L. 2007. Calibrating rhythm: First and second language studies. *Journal of Phonetics*, 35: 501–522.
- White, L., Mattys S. L., Series L., Gage S. 2007. Rhythm metrics predict rhythmic discrimination. In: Trouvain, J. et al. (szerk.) *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences*. Saarbrücken. 1009–1112.
- White, L., Mattys S. L., Wiget L. 2012. Language categorization by adults is based on sensitivity to durational cues, not rhythm class. *Journal of Memory and Language*, 66: 665–679.

Kétnyelvűség és nyelvi attitűd a magyarországi és amerikai kínai közösségben

Labancz Linda

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
linda1899@hotmail.com

Kivonat: Olcsó piacok, kínai büfék és szorgalmas munkások. Ezek a sztereotípiák élnek a kínai bevándorlókval kapcsolatban. A jelen kutatás egy szociolingvisztikai vizsgálat: a magyarországi kínaiak nyelvhasználatának, nyelvi attitűdjeinek vizsgálata generációs megkülönböztetéssel összehasonlítva az amerikai eredményekkel. A kutatás célja, hogy 1. körvonalazza a magyarországi kínai diaszpóra nyelvhasználati sajátosságait, 2. szignifikáns különbségeket mutasson fel az első és a második generáció nyelvhasználatára vonatkozóan. Az adatokat 110 kitöltött kérdőív, 20 óra hangfelvétel és 43 oldal írott szöveg alkotja. Az első nemzedék (40–80 év) adatközlőinek száma 32, a második generációé (7–40 év) 78. A hipotézisnek megfelelően a második generáció biculturális identitása mellett magyar domináns kétnyelvű, az első generáció kínai domináns kétnyelvű és monokulturális identitású. A kínai nyelv az írás és olvasás szintjén van visszaszorulóban a fiatal generáció 60%-ánál. Az eredményekből arra következtethetünk, hogy ez a folyamat legkésőbb a negyedik nemzedékre nyelvcsere eredményez, ami magyar monokulturális identitást és magyar egynyelvű állapotot von maga után.

1 Bevezetés

A migráció a Föld népesedésének két ellentétes folyamatára vezethető vissza: a világnépeség négyötödét jelentő fejlődő országok irányából indul a fejlett országok felé. A nemzetközi migrációban a világ népességének 2%-a, mintegy 100 millió fő vesz részt. Ennek a folyamatnak az eredményeként olyan multikulturális és többnyelvű közösségek alakulnak ki, amelyek nagy részében az államnyelv hegemónikus szerephez jut a kisebbségi és bevándorló nyelvekkel szemben, amelyeket fokozatosan a nyelvvesztés és a nyelvcsere fenyeget. A jelen tanulmányban az amerikai és a magyarországi kínai bevándorlókat jellemző nyelvi attitűdöket vizsgáljuk és hasonlítjuk össze. Bár az amerikai közösségben három-négy generációról beszélhetünk, szemben a magyarral, ahol csak két generáció van jelen, a második generációt érintő első jelentős nyelvcsere indukáló tényezők mindkét közösségben megtalálhatók. Továbbá, mivel az amerikai társadalomtudósok körében évtizedek óta kiemelt téma a bevándorló és letelepedő kínaiak nyelvhasználatára, a kétnyelvűség mértéke, és az ahhoz való viszonyulás, attitűd, fontos tapasztalatként szolgálhat a már meglévő eredmények beemelésébe, főleg, mivel ezek a vizsgálatok európai kontextusban szórványosabbak, hiszen az

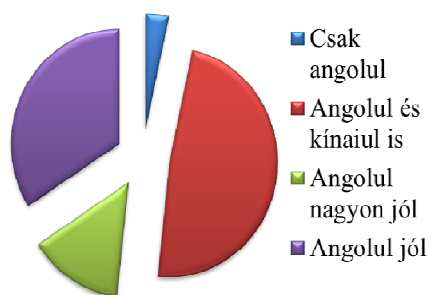
erőteljes kínai bevándorlás Európába jóval később kezdődött meg, mint Észak-Amerikába.

A kutatás célja, hogy 1. körvonalazza a magyarországi kínai diaszpóra kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdjeit, 2. összehasonlítsa az amerikai és a magyarországi kínai közösségre vonatkozó eredményeket a már meglévő amerikai szakirodalom és a jelen kutatás felhasználásával. A hipotézisek a következők: 1. a kínai nyelvhasználat generációs megoszlásában különbségek vannak, 2. a kínai nyelv visszaszorult informális nyelvhasználati színterekre a fiatal generációnál, 3. a közösség tagjai generációtól függetlenül pozitívan viszonyulnak a kétnyelvűséghez.

2 Az amerikai és a magyarországi kínai közösségről

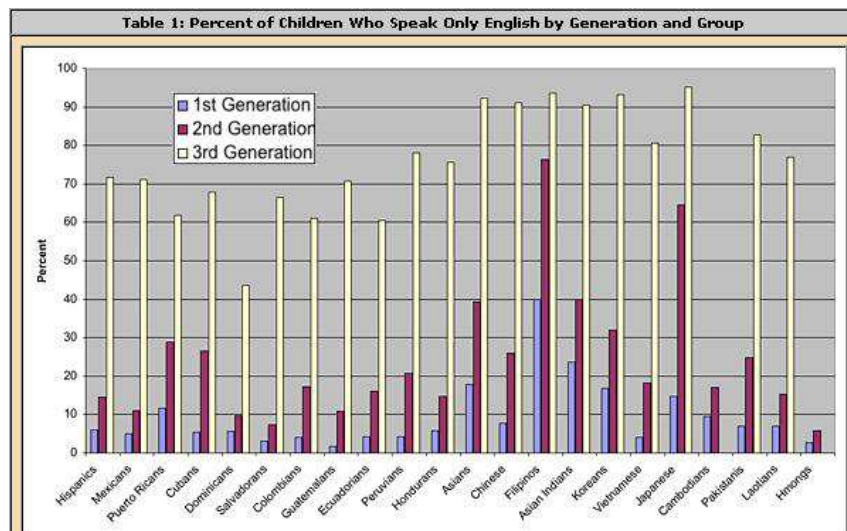
2004-es adatok szerint (Shi 2004) Kanadában 1 millió, míg az Egyesült Államokban 3 millió kínai nemzetiségű ember él. Az első kínai bevándorlók az 1780-as években érkeztek az angolszász Kanadába, és valamivel később, az 1820-as években az Egyesült Államokba. A bevándorlási hullám az 1850-es években kezdődött meg egy kétirányú, Kínából történő kifelé nyomó és egy nyugatról történő húzó hatás következményeképpen. Utóbbi a kaliforniai aranyláz, mely mintegy 40000 kínait vonzott az Egyesült Államokba, míg előbbi a Dél-Kínában kialakult politikai és gazdasági instabilitás volt, melyet az ópiumháború és a taiping-felkelés eredményezett. Az 1860-as években Kanadába és az Egyesült Államokba is több ezer kínai munkás érkezett meghatározott időre, főként a kantoni Guangdongból a transzkontinentális vasútvonalak építésére (Holland 2007). A 2000-es amerikai népszámlálás során két csoport emelkedett ki magas népességi adataival: a kínaiak 1391000 lakossal, és az indiaiak 1003000 fővel. 2006-os adatok szerint évente körülbelül 1000000 bevándorló érkezik az USA-ba, melyből 600000 megváltozott státuszú, már az Egyesült Államokban tartózkodó, állampolgárságra váró lakos.

A Migration Information Source adatai szerint 2006-ban a kínaiak alkották a harmadik legnépesebb bevándorló csoportot a mexikóiak és a fülöp-szigeteki születésűek után. Ugyanakkor a bevándorló kínaiak mintegy fele mindössze két államban telepedett le: Kaliforniában és New Yorkban. 2000 és 2006 között több mint öt államban megkétszereződött a kínai lakosság száma, 2006-ban az összes bevándorló 4,1%-át alkották. Az államnyelv ismeretének fokát az alábbi diagram szemlélteti, ahol a pirossal jelzett körcikkely 93,4%. 27,5 % a kínai mellett nagyon jól, míg 65,9% jól beszéli az angol nyelvet saját bevallása szerint (1. ábra).



1. ábra. Az amerikai kínaiak angol, illetve kínai nyelvismerete (MIS 2006)

Egy 2005-ös felmérés generációk szerint differenciálta az eredményeket (US Census Bureau 2006). Az alábbi összeállítás 22 bevándorló közösség nyelvvismeretét ábrázolja három generációra lebontva, specifikálva azokra, akik már csak az angolt beszélik, tehát nyelvcsereán keresztülment angol egynyelvűek. Egyértelműen látszik, hogy a harmadik generáció sok esetben több mint 90%-a már egynyelvű, míg az első generáció esetében ez az arány igen alacsony, a kínaiak esetében a 10%-ot sem éri el. A második generáció 25-30%-os eredményeket mutat, majd ezt követi egy erőteljes, éles váltás, ami 50-60%-os emelkedést eredményez. A táblázat x tengelyén a százalékos megoszlást láthatjuk, míg az y tengelyén a bevándorló csoportok felsorolása olvasható, ezek között 13. a kínai közösségre vonatkozó adatsor (2. ábra). Ezek az eredmények igazolják Joshua Fishman (1966) nyelvcsereére vonatkozó megállapításait, amely egy három lépcsős folyamatot ír le, ahol az első generációs beszélők még az első nyelvüket használják, a többségi nyelvet csak tanulják, a második generáció tagjainak nyelvhasználatában az anyanyelv vagy helyesebben az első nyelv (itt a kínai) visszazorul familiáris közegekbe, míg a többségi nyelv (angol/magyar) kerül domináns szerepbe, hiszen ez válik az iskolában használt nyelvvé, illetve később munkanyelvvé. Ez a folyamat vezet a harmadik generáció esetében a nyelvcserehez, hiszen ekkor már az államnyelv az egyetlen olyan nyelv, amin a beszélő fluens megnyilatkozást képes létrehozni, azzal azonosulni tud (Fishman 1966: 35–47).



2. ábra. A csak angolul beszélő amerikai bevándorlók generációs megkülönböztetéssel (Alba 2005)

Ugyanebben az évben mérték fel az iskolázottság mértékét is, ami a 25 éven felüli kínaiak között a következő: 1,2 millió felnőtt kínai 43,7%-a rendelkezik BA vagy magasabb szintű diplomával. Ez a szám a többi, 30,9 millió főnyi bevándorló között 26,7% (Ruggles et al. 2004). Láthatjuk, hogy az amerikai kínaiak majdnem fele felsőfokú végzettséggel rendelkezik, ami nemcsak az amerikaiak, de más bevándorló csoportok között is magas arány.

A multikulturalitás és a többnyelvűség ellenére az Egyesült Államokban található különböző etnikai és nyelvi közösségeket érintő angol nyelvi dominancia az egynyelvűségnek kedvez, s ezzel nyelvvesztéshez, nyelvcserehez vezet. Krashen megfogalmazása szerint, bár az amerikaiak azt gondolják, hogy a bevándorlók beszélik és preferálják első nyelvüket, s támogatják azokat nyelvmegőrzési törekvéseikkel, a valóság éppen az ellenkezője: „*az örökségnyelvek jellemzően nem támogatottak, és csak ritkán fejlődnek*”¹ (Krashen 1998: 3 alapján Wu 2005: 2385).

Hasonló a többségi társadalom megítélése a magyarországi kínai közösséggel kapcsolatban is, bár bevándorlástörténeti és szociológiai szempontból is számos olyan különbséget ismerünk, amely befolyásolja a közösség nyelvhasználatát, nyelvi attitűdjét. Megállapítható, hogy az amerikai kínai közösség magas lélekszáma miatt a magyarhoz képest jóval tudatosabb, jelentősebb kisebbségnek számít. A Chinatown-ok egy-egy területileg is elszeparált gyakorlóközösségnek adnak kiváló teret a kultúra és nyelv megőrzéséhez, nem kevésbé jelentősek gazdasági, turisztikai szempontból. Ugyanakkor a közösség olyan heterogén (életkor, családi háttér, nyelvváltozat, lakhely, foglalkozás, iskolázottság mértéke stb. szerint), hogy a Chinatown-okkal szembeni negatív attitűdök sem ritkák amerikai kínaiak körében (Choi 2006). Takaki megállapítása szerint, az amerikai kínai közösség kétfelé látszik válni: az egyik csoportot a szakmunkások, alacsony iskolázott emberek alkotják, míg a másikat a vállalkozói rétegbe tartozó középosztálybeliek, akik menedzseri és technikai, mérnöki és pénzügyi pozíciókat látnak el (Takaki 1998). Hasonlóképpen elválnak a Chinatownok is: bár a külvárosokban egyre több ilyen közösség alakul (pl. a kaliforniai Monterey Park), az újonnan érkező bevándorlók mégis a régiókban telepednek le és vállalnak kétféle munkát éttermekben, boltokban alacsony fizetésért (Choi 2006).

Magyarországon a kínai piacok töltenek be hasonlóan fontos szerepet, hiszen általában ezek köré szerveződik a magyarországi kínai diaszpóra. Bevándorlástörténeti szempontból azonban jelentős különbségek vannak a két közösség között. Magyarországon „1988-ban feloldották a kínai turistákra vonatkozó vízumkényszert. A Belügyminisztérium adatai szerint a Magyarországra belépő kínai állampolgárok száma a nyolcvanas évek közepén regisztrált szinte zérusról 1990-ben 11 621-re, 1991-ben pedig 27 330-ra ugrott. Oroszországból és Magyarországról aztán a kínai kereskedők egész Kelet-Európában szétszóródtak” (Nyíri 2002: 163). A vízumkényszert 1992-ben állították vissza, azóta a bevándorlás mértéke jóval kisebb lett, és egyre csökken a vízumkérelmek száma. Magyarország ugyanis „többször befagyasztotta az ideiglenes tartózkodási engedélyek kiadását és meghosszabbítását, és razziákat tartott az érvényes tartózkodási engedély nélküli kínaiak elfogása céljából” (Nyíri 2002: 163). Ami a magyarországi kínai népesség mai számát illeti, a BM Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal adatai szerint hosszabb jelenlétet feltételező módon (ide sorolva a bevándorlási, letelepedési és tartózkodási engedélyek mindenféle változatát) körülbelül 9-10000 kínai élhet ma Magyarországon. Itt érdemes megjegyezni, hogy ezek a hivatalos adatok, a becsült szám ennél jóval magasabb lehet. Jelentős különbség továbbá, hogy a Magyarországra érkező kínaiak nagyobb része transznacionális, ingázó migráns, olyan, aki Magyarországot tranzitországgként azonosítja ellentétben az Egyesült Államokkal, Ausztráliával vagy Kanadával. „A nyugati országokat ugyanis úgy tekintik, mint ahol majd megpihenhetnek, élvezhetik visszavonulásuk éveit, és ahol taníthatják gyermekeiket, akik majd jó és színvonalas állásokat fognak kapni.” „Ami a gazdasági, társadalmi és kulturális részvételt illeti, ezek a migránsok – és különösképp-

¹Az idézeteket a továbbiakban saját fordításomban közlöm.

pen a gyermekeik – egészen más, sokkal aktívabb szerepet vállalnak ezekben a végcélnek tekintett és letelepedésre kiszemelt országokban („az élet színterei”), mint az üzleti élet helyszínéül felfogott tranzitországokban („a jövedelemszerzés színterei”). Az utóbbi típusú helyeken felhalmozott gazdasági és kulturális tőkét az első kategóriába sorolt helyeken költik el és fektetik be” (Nyíri 2002: 177). Jelentős különbség mutatkozik tehát a két közösség nagyságában, migrációs stratégiáiban, bevándorlástörténetében (korábban más okból), generációs megoszlásában (három generáció-két generáció). Ugyanakkor nyelvi helyzetében (domináns államnyelv, központilag nem támogatott kisebbségi nyelv), anyanyelv-változatában (dél-kínai változatok, főleg kantoni és min), iskolázottságában feltűnő hasonlóságok mutathatók ki. A jelen kutatásban a két csoport nyelvi attitűdjeit hasonlítom össze, hogy megvizsgáljam azok közös és eltérő vonásait.

2.1 Az amerikai kínaiak kétnyelvűsége, nyelvi attitűdjei

A Columbia Egyetem CMLL központja 2006-ban végzett szociolingvisztikai kutatást öt new yorki közösségben helyi terepmunkások bevonásával. A new yorki kantoni közösségben a nyelvmegőrzésről, nyelvi attitűdökről készítettek interjúkat adatközlővel. Megállapítható, hogy bár a kínai negyedekben a kantoni nyelvváltozat a domináns, a mandarin és a min dialektusok egyre inkább kiszorítani látszanak a kantonit. A kutatásban négy, a nyelvmegőrzés szempontjából fontos tényezőt vizsgáltak: beszélnek-e kantoniuul otthon, elküldik-e a szülők a gyermekeket hétvégi kínai iskolába, támogatják-e a szülők a kantoni nyelvi környezet kialakítását például a populáris kultúra és a média beemelésével, csatlakoznak-e egy területileg jól körülírható kantoni nyelvi közösséghez (Choi 2006). Az eredmények egybevágóak a Chien-Huei Wu által végzett amerikai kétnyelvűségi vizsgálattal, amelyet az arizonai Phoenix városában, 15 családban készített (Wu 2005: 2385–2394). Kutatásának alanyai azok a kínaiak, akik már az Egyesült Államokban születtek, azaz másodgenerációs bevándorlók, vagy másképpen „ABC kids” (= American Born Chinese), de a „banana” szleng terminus is őket hivatott jelölni, mivel velejükben, gondolkodásukban már amerikai mintát követnek, a bőrük színe azonban sárga, illetve az ő szüleik, az elsőgenerációs bevándorlók. Wu a családi háttér, a nyelvi szocializáció, a szülők kétnyelvűséghez való hozzáállásának és magatartásának fontosságát hangsúlyozza: „Amikor a gyermekek szoros kapcsolatot ápolnak a szüleikkel, akkor azokra mint nyelvi modellekre is tekintenek” (Wu 2005: 2389). Kutatásai alapján három kategóriát állít fel, melyek hatással vannak a kisebbségi nyelv helyzetére és megítélésére. Ezek a következők: *family life* (családi élet), *social life* (szociális élet), *children’s characteristics* (gyermekek jellemvonásai).

Az első kategória a családi élet. Ide tartozik az otthon használt nyelv kérdése, a közvetlen környezet műveltségi szintje, a szülők két nyelvhez való attitűdje, a két különböző nyelv tanulásának időbelisége, a születési sorrend, az életkor, a testvérek száma, a nagyszülőkkel való érintkezés mértéke, az anyaországba való látogatottság gyakorisága. Az alábbi kérdéskörökre adott válaszokból idézek:

Otthon használt nyelv kérdésköréből:

Szerintem fontos, hogy a gyermekeim megőrizték a kínai nyelvtudásukat. Ezért megpróbálom ösztönözni őket, hogy olyan sokat használják a kínait, amennyit csak tudják. Ha vacsora közben angolul beszélnek, kiállítom őket a garázsba egy időre.

A nagyszülők jelenléte:

A nagymamájuk nemrég jött ide, hogy velünk éljen, tehát ő nem ért angolul. Így aztán a két gyereknek kínaiul kell beszélni vele.

Pozitív szülői attitűd:

Kínaiul és angolul egyaránt tudni beszélni, ami később még egy ázsiai piacon való munkavállalásban hasznos lesz. Ez amolyan plusz szakértelem. Emellett ők mégiscsak kínaiak, kínainak is néznek ki. Szóval azt szeretném, ha a gyermekeim két nyelvet tanulnának meg.” Környezet műveltsége: “Számos gyermekkönyvünk, képregényünk, verseskötetünk, videónk és kazettánk van kínaiul. Még akkor vettem ezeket, amikor visszautaztam Taiwanra, vagy a családuknak küldte őket otthonról. Mostanában klasszikus szappanoperákat is kölcsönzünk, amelyeket az egész család szeret nézni. Érdekesek is és elősegítik a gyerekek motivációját, hogy gyakorolják a kínait. Sőt, a fiatalabb kislányom már néhány nyelvi fordulatot és betétdalt is megtanult a programokból. Szerinte ez sokkal szórakoztatóbb, mint az iskolai tankönyvek (Wu 2005: 2391).

A válaszokból láthatjuk, hogy a nyelvmegőrzés elsődleges fontosságú kérdés a kínai szülők között. Az angol nyelvhez való viszonyulás már kérdésesebb dolog, sokan fontosnak tartják egyszerű hasznosság miatt, mások elutasítják, mivel a kínai nyelv ellensúlyozóját látják benne. Mindenesetre megállapítható, hogy a fentebb felsorolt tényezők elősegítik az anyanyelv megőrzését, amely a legtöbb családban nagy jelentőséget kap.

A második kategória a szociális vagy másképpen társadalmi élet színtere, amely a családi hatókörön kívül esik. Ebben a körben az angol a meghatározó, hiszen az már csak az iskolai oktatás során is napi nyolc órát jelent. Ez eredményezi, hogy a gyermekek angol nyelvű kompetenciái sokkal jobbak, mint a kínai nyelvűek, hiszen utóbbi iskolai keretekben történő oktatására sok esetben csak a hétvégi két órás kurzus áll rendelkezésre. A legtöbb kínai iskola is általában csak bérlő helyiségeket tanterem céljából, önálló épülettel nem rendelkeznek. Így a tanárok nem dekorálhatják ki a környezetet, nem teremthetnek kínai hangulatot, ami talán ösztönözné a gyerekeket a kínai nyelv alapos elsajátítására. Ezek a tényezők arra a következtetésre juttatják a gyerekeket, hogy a kínai nem fontos és nem nagy nyelv, amelyet érdemes megtanulni, hiszen az angol sokkal könnyebben elérhető a számukra, elsajátítása nem jelent annyi nehézséget, mint a bonyolult írás-, és tónusrendszerrel rendelkező kínai. Ugyanakkor a barátok, ismerősök is befolyásolják a nyelvekhez való hozzáállásukat:

“A gyermekeimnek már így is túl sok feladatuk van az állami iskolában, mint a művészeti vagy a tudományos kutatások. Nem marad túl sok idejük kínaiul tanulni, vagy megírni a házi feladatot. Gyakran szombat délután kellrohamban megírniuk a kínai házit a vasárnapi iskola előtt. És ezt valóban nem szeretik csinálni.”

Kit érdekel, hogy beszélsz-e kínaiul, vagy sem? Itt, ebben a nagy társadalomban a többség angolul beszél, és én azt szeretném, hogy a gyermekem tanuljon meg angolul, hogy képes legyen kommunikálni ezzel a többséggel.

Jó néhány amerikai barátom van az iskolában. Ők nem beszélnek kínaiul, ezért nekem kell angolul beszélnem hozzájuk (Wu 2005: 2391).

Látható, hogy még pozitív szülői hozzáállás esetén is fennáll az esélye a nyelvcsere-nek. Elmondható, hogy az erős társadalmi nyomás, és az angol nyelvű oktatás ellensúlyozzák a szülői törekvéseket, hiszen a fiatalok idejük nagy részében rá vannak kényszerítve arra, hogy az államnyelvet használják, hiszen az adott országban ez az elfogadott, hivatalos, magas beszélőszámú és presztízzsel rendelkező nyelv, melynek

magas szintű ismerete elengedhetetlen a szociális és gazdasági tekintetben vett érvényesüléshez. Ugyanakkor a fiatalok egyéni hozzáállása is döntő fontosságú nyelvi és az ehhez szorosan kapcsolódó identitásbeli kérdésekben. Az életkor meghatározó tényező ebben a kérdésben is. A legjelentősebb általában a 3-4 éves kor, hiszen az Egyesült Államokban ekkor kezdik meg a gyermekek az óvodát, majd az iskolai előkészítőt, ahol természetesen erőteljes angol hatás éri őket. Ez később az iskolai szint emelkedésével egyenes arányosan nő, így a kínai visszaszorul a közvetlen, családi környezetben használt nyelvvé. Az ebben a kategóriákban adott reakciókból:

Többet koncentrálok az angolra, mert az fontosabb az iskolai előmenetelben. Most már az Egyesült Államokban élek, és itt is maradok, szóval angolul kell tanulnom.

A második fiam rosszabbul tud kínaiul, mint az első. Jó néhány angol szót eltanult a bátyjától még mielőtt óvodába ment volna. Megtanult olyan szavakat angolul mint tűzoltó, katona, amikor együtt játszottak a bátyjával.

Mindezek hatására az amerikai kínai fiatalok többsége már átesett a nyelvcsere folyamatán, ami általában a harmadik generációt érinti először. A szülők nagy része számos okból nem tud, vagy nem akar a gyermekétől számára lehetetlennek tűnő feladatot teljesíttetni, hiszen az amerikai társadalomba – a magas számú kínai népességtől függetlenül is – beilleszkedni és az eltérő kultúrához igazodni csakis az angol nyelvvel lehet. Ez pedig igénye mind a szülőknek, mind pedig a gyermekeknek. A szülők elvárásai tehát csökkennek, így a nyelvmegőrzés iránti motiváció is redukálódik:

Amíg a fiam le tudja írni a nevét, és néhány fontosabb kínai karaktert, illetve tudja, hogy az ősei kínaiak, akkor én elégedett vagyok. Nem várom el tőle, hogy bonyolult szerkezeteket jól olvasson el, és írjon le (Wu 2005: 2392).

Az amerikai közösségre vonatkozóan tehát összefoglalóan elmondható, hogy a második generációs beszélők még az anyanyelv-változatot és az angolt is használják otthoni környezetben, míg az azon kívül eső területeken jórészt csak az angolt használják. A nyelvi attitűdöket és a nyelvmegőrzési törekvéseket, továbbá az egyes nyelvi kompetenciákat befolyásolják a szülők és esetlegesen együtt élő más családtagok (pl. nagyszülők) angol nyelvi kompetenciája, amely általában kedvez a nyelvmegőrzésnek, a testvérek száma és életkoruk (a fiatalabbak jobban tudnak angolul, rosszabbul kínaiul), az ún. language brokering (Tse 2001), amely mindkét nyelven fejleszti a kompetenciákat, a hétvégi kínai iskolák, amelyek általánosságban negatív benyomásokat keltenek a fiatalokban és demotiváló hatásokról számolnak be, a kínai kultúrához kapcsolódó rendezvények, közösségek látogatása, a hazalátogatás gyakorisága az anyaországba, a kapcsolati háló összetétele és nyelvi attitűdjei, a foglalkozás és az iskolázottság. Megállapítható, hogy mivel a közösség rendkívül diverz, általánosan annyit lehet kimutatni, hogy a kétnyelvűség és a kínai változat felé pozitív attitűdökkel rendelkeznek, a második generáció még bikulturális identitású, ugyanakkor a kínai nyelvi kompetenciák az írás és olvasás területén jóval gyengébbek, mint az angol esetében. A második generáció a harmadik, legfiatalabb nemzedék szüleiként az első generációtól tanult mintákat érvényesíti, ugyanakkor mivel a nyelvi kompetenciáik a szüleikéhez képest rosszabbak, és számos nyelvmegőrzést elősegítő elem használata irrelevánssá válik (mint pl. a language brokering), mások viszont előtérbe kerülnek (mint pl. az angol nyelvi dominancia, iskolázás), ezért a harmadik generáció már angol egynyelvűként, legjobb esetben angol domináns kétnyelvűként nő fel, ahol az írás és az olvasás kompetenciák kínai nyelven már mint egy idegennyelv-tanulási folya-

mat részeként jelennek meg. A harmadik nemzedék anyanyelveként az angolt határozza meg, azzal azonosul, azt használja a legtöbbet, azt ismeri a legjobban.

3 Anyag, módszer

A minél természetesebb helyzetekhez kötött elrendezésekben történő vizsgálati anyag összegyűjtése érdekében elsődleges módszerem a beépüléssel részt vevő megfigyelés volt. A kutatás elsődleges helyszínei a magyarországi kínai diaszpóra központjai voltak: piacok, nyelvi intézetek, áruházak, iskolák, éttermek. A kutatás során két módszerrel dolgoztam: interjúval és kérdőívvel. Előbbi esetében irányított beszélgetés zajlott az adatközlőkkel. A kérdőívet hasonlóképpen szóban kérdeztem ki, a kérdések száma 12, a kérdőívek nyelve: angol, magyar és kínai voltak.

Az adatközlő-kiválasztásnál fontosnak tartottam a generációk szerinti szétválasztást:

1. generáció: Azok a kínaiak, akik már 15-20 éve itt élnek és még a rendszerváltás idején érkeztek, a korhatár 40 év és fölötté. Általában családosok, legtöbbször két gyermekkel.
2. generáció: Az első generáció gyermekei, felnövő iskoláskorú kínaiak, illetve fiatal felnőttek, akik Magyarországon szocializálódtak. A korhatár 40 év és alatta.

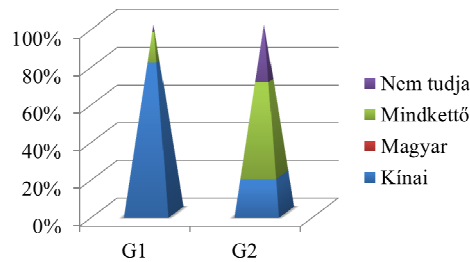
Az adatokat 110 kitöltött kérdőív és 18 óra hangfelvétel alkotja. Az adatközlők közül 66 nő, 44 férfi. 32-en első generációs kínaiak, 78-an pedig a fiatal nemzedék tagjai.

4 Eredmények

Az amerikai eredményekkel némileg egybevágnak a hazai tapasztalatok, bár az eltérő migrációs stratégiák és az angoltól eltérő, kínaiak körében alacsonyabb presztízsű magyar nyelv miatt a magyarországi második generációs kínaiak körében az államnyelvi dominancia kevésbé jelentős, bár bikulturális identitásuk és kétnyelvűségük megállapítható az eredmények alapján. Az interjúkból nyert kvalitatív adatok nagy hasonlóságot mutatnak az amerikai eredményekkel. Magyarországon is jellemző a language brokering, a hétvégi kínai iskolák, ugyanakkor a hazai első generáció esetében gyakori az otthoni direkt tanítás is, a szülők magyar nyelvi kompetenciája hasonlóan gyenge, mint az amerikai első generációé, nyelvmegőrzési törekvéseik kulturális eseményekben, klubokban valósulnak meg, illetve azzal, hogy gyermekeiket a Kínai–Magyar Két Tanítási Nyelvű Általános Iskolába adják.

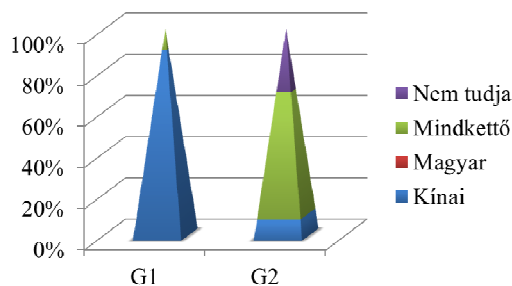
Magyarországon azonban nemcsak az államnyelv befolyásolja a migránsokat nyelvmegtartási szándékukban, hanem az angol is, mely a nemzetközi gazdaság, kommunikáció és tudomány nyelve. A magyarországi diaszpóra elválik iskoláztatás szerint háromfelé: az első csoportba tartoznak azok, akik a kínai–magyar iskolába járatják gyermeküket, a másodikba azok, akik angol kétnyelvű vagy angol nyelvű magániskolába, a harmadikba pedig a magyar egynyelvű iskolák tartoznak. Mindhárom esetben kétnyelvűségről beszélünk: magyar–kínai vagy angol–kínai keretben. Ez jelentősen befolyásolja nyelvhasználati szokásaikat és nyelvi attitűdjeiket. Megállapít-

ható, hogy a kínai nyelv felé mutatott pozitív attitűd jelentősebb Magyarországon, mint az Egyesült Államokban, gazdasági haszna és kulturális értéke jobban kirajzolódik hazai kontextusban. A diákok nincsenek olyan mértékben kitéve stigmatizációnak, mint amerikai keretben, ahol az F.O.B. (fresh off the boat) jelző gyakori megkülönböztetés az olyan migránsokra vonatkozóan, akik nem beszélnek elég jól angolul (Choi 2006). A magyarországi fiatalok önbevallásos alapon jobbnak ítélték kínai nyelvtudásukat is, mint ugyanilyen vizsgálatban az amerikaiak, ugyanakkor az írás és olvasáskompetenciákban mutatkozó gyengeségek Magyarországon is kimutathatók elsősorban a kínai nyelvű iskoláztatás hiánya miatt. A kérdőíves és az azt alátámasztó interjú adatokból arra következtethetünk, hogy a magyarországi kínai diaszpóra tagjai szebbnek tartják a kínai nyelvet, mint a magyart, főleg az első nemzedék. A második generáció bikulturális identitása miatt vagy mindkettőt szépségnek tartja (a válaszadók 50%-a), vagy a kínait tartja szebbnek. Több kínai adatközlő elmondta, hogy a magyar nyelv túl nyers és durva, a kínai sokkal lágyabb és dallamosabb, ami tonális voltából ered. A magyart egyedülként egyetlen válaszadó sem jelölte meg (3. ábra).



3. ábra. Ön szerint melyik a szebb nyelv?
[n=110 (G1= első generáció, G2= második generáció)]

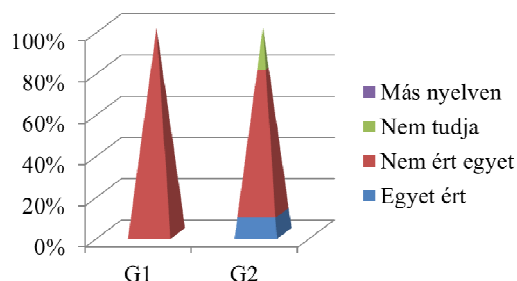
Az, hogy melyik nyelvet szeretjük jobban (4. ábra), hasonló kérdés, mint hogy melyiket tartjuk szebbnek. Ebben az esetben is az anyanyelvhez való ragaszkodás érhető tetten, hiszen generációs különbség nélkül a kínai benne volt minden válaszban. Az idősebbek egyértelműen a kínait választották, a fiatalok 60%-a mindkettőt megjelölte. Olyan azonban ebben az esetben sem akadt, aki a magyart jobban szereti, mint a kínait.



4. ábra. Ön melyik nyelvet szereti jobban?
(n=110)

Az anyanyelvhez, a kínai kultúrához és hagyományokhoz való kötődés egyik jelzője lehet a következő kérdés: Ön szerint meg kell őrizni a kínai nyelvet Magyarországon is? Korcsoporttól, nemtől, foglalkozástól, iskolai végzettségtől függetlenül minden válaszadó pozitívan reagált, az adatközlők 100%-a tartotta fontosnak a kínai nyelv megőrzését kisebbségi környezetben is.

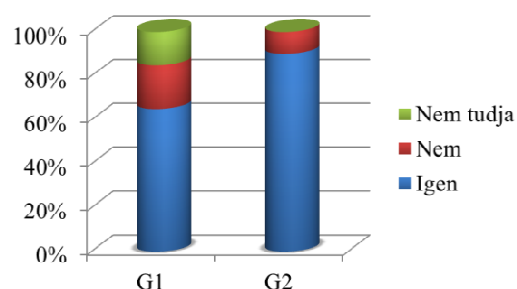
A nyelv minden esetben közösséghez tartozást is feltételez. De kérdés az, hogy nyelvismeret nélkül is tartozhat-e valaki egy közösségbe pusztán származás alapján. Erre a kérdésre vonatkozik a következő diagram, amely jól szemlélteti, hogy a magyarországi kínaiak szerint a kínai nyelvet ismerni kell ahhoz, hogy valaki a közösséghez tartozónak érezhesse magát. Elenyésző volt azok száma, akik ezt nem tartották feltételnek, és 30% volt azok aránya, akik nem tudtak válaszolni a fiatalok közül (5. ábra).



5. ábra. Ahhoz, hogy valaki kínainak tartsa magát nem kell, hogy beszéljen kínaiul (n=110)

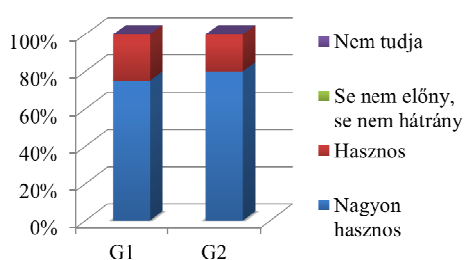
A megkérdezettek igen nagy százaléka kétnyelvűnek vallotta magát, az arányok itt magasabbak a fiatalabb generációnál, de tekintélyes az első nemzedék azon 65%-a is, aki kétnyelvűnek tartja magát. Azok, akik nemmel válaszoltak, vagy nem tudták eldönteni a kérdést, olyan beszélők, akik bár kétnyelvűek, de valamelyik nyelvet érzésük szerint rosszul beszélnek, ezekben az esetekben tehát erősen domináns kétnyelvűségről beszélhetünk. A bilingvizmusról pedig az általános sztereotípiának megfelelő kép élte bennük: két nyelv anyanyelvi szintű ismerete.

A kétnyelvű állapotot egyetlen adatközlő sem tartotta hátránynak, szintén generációtól függetlenül mindenki nagyon hasznosnak, vagy hasznosnak vélte (6-7. ábra).



6. ábra. Érzése szerint Ön kétnyelvű? n=110

A korábbi kérdésekre adott válaszokból azt láthatjuk tehát, hogy a kínaiak ragaszkodnak a nyelvhez, a kultúrához és a hagyományokhoz. Gyakran látogatnak vissza Kínába, fontos számukra a család és a munka. Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a kínaiak identitástudata magas. A következő kérdés arra vonatkozott, hogyan látják ezt a kínaiak maguk. Magas azok aránya, akik az előzőekhez méltóan úgy tartják, hogy magas identitástudattal rendelkeznek a magyarországi kínaiak, volt olyan is, aki ezzel nem ért egyet, de ők a fiatal generáció tagjai, akik saját korcsoportjukat ismerve választották ezt az opciót. Minden válaszadó a saját környezete és tapasztalatai alapján döntött, voltak, akik negatív élményeket éltek át a kínai fiatalokkal kapcsolatban (nem beszélnek kínaiul, nem esznek kínai ételt, nem ismerik a kínai kultúrát...), ezért nem értettek egyet a megállapítással, számuk azonban elenyésző.



7. ábra. Ön hogyan viszonyul a kétnyelvűséghez?
(n=110)

5 Következtetések

Megállapítható, hogy mind az amerikai, mind a magyar kínai közösségben jelentős különbségek vannak a generációk nyelvhasználata és nyelvi attitűdjei között. A kutatás a hipotéziseket igazolta, hiszen kétnyelvűségük is eltérő, az első generáció kínai domináns kétnyelvű, míg a második generáció jellemzően angol/magyar domináns kétnyelvű és bikulturális identitású. Generációtól függetlenül hasznosnak tartják a bilingvizmust, pozitív attitűdjüket fejezik ki mind a kétnyelvűség, mind pedig a kínai nyelv megőrzése felé. Elmondható, hogy a második nemzedék kevésbé kötődik a gyökereihez, mint az első, ami a kínai nyelv visszaszorulásában mutatkozik meg, főleg az írásbeliség szintjén, a nyelvhasználat a családi környezetre korlátozódik. Ugyanakkor a fiatalok többsége bikulturális identitású, a nyelvcsere ezt a korcsoportot még nem érinti olyan jelentősen, mint az amerikai kínai közösség második generációját, amely jelentősebb többségi nyelvi dominanciának és stigmatizációnak van kitéve, ami tovább motiválja a fiatal nemzedéket az angol nyelv elsajátítására, amely általában a kínaival szemben, és nem amellet történik. Ez, a Fishman által leírt fokozatos nyelvcsere eredményezi, ami nyelvi attitűdjei és kétnyelvűsége alapján az amerikai közösség esetében a harmadik generációra tehető. A magyarországi kínai közösség esetében a kérdés jóval komplexebb eltérő migrációs stratégiáik (transznacionális bevándorlók), attitűdjeik és nyelvhasználati szokásaik miatt, amelyet befolyásol többek között a többségi társadalom kezdetben diszkriminatív attitűdje, majd a Kínai Népköztársaság gazdasági fellendülésének következtében a kínai nyelv presztízsének növekedése is.

Irodalom

- Alba, R. 2005. *Bilingualism persists but English still dominates*. Migration Information Source. Elérhető: <http://www.migrationinformation.org/USfocus/display.cfm?ID=282>. Letöltés dátuma: 2013. 01. 21.
- Choi, C. 2006. *Language maintenance and the role of the family amongst immigrant groups in the United States: Persian-speaking Bahá'ís, Cantonese, Urdu, Spanish, and Japanese. An exploratory study*. Columbia University (CMLL Center). 25–47. Elérhető: <http://www.tc.columbia.edu/centers/cml/publish/PDFs/LangMaintFamily.pdf>. Letöltés dátuma: 2013. 01. 21.
- Fishman, J. 1966. *Language loyalty in the United States*. Hague, the Netherlands: Mouton de Gruyter.
- Holland, K. M. 2007. A history of Chinese immigration in the United States and Canada. *American Review of Canadian Studies*, 37(2): 150–160.
- Krashen, S. 1998. Heritage language development: Some practical arguments. In: Krashen, S. et al. (szerk.) *Heritage language development*. Culver City, CA: Language Education Associates. 3–13.
- Migration Information Source. Elérhető: <http://www.migrationinformation.org/>. Letöltés dátuma: 2013. 01. 21.
- Migration Policy Institute. Elérhető: <http://www.migrationpolicy.org/>. Letöltés dátuma: 2013. 01. 21.
- Nyíri, P. 2002. „Párhuzamos globalizáció: Kínaiak Magyarországon”. In: Kovács, J. M. (szerk.) *A zárva várt Nyugat: Kulturális globalizáció Magyarországon*. Budapest: Sik Kiadó. 138–166.
- Ruggles, S., Sobek M., Trent A. 2004. *American community survey: Integrated public use microdata series: Version 3.0*. Minneapolis, MN: Minnesota Population Center.
- Shi, Y. 2004. The impact of Canada's New Immigration Act on Chinese independent immigrants. *Canadian Journal of Urban Research*, 13(1): 155–169.
- Takaki, R. 1998. *Strangers from a different shore: A history of Asian Americans*. New York: Little Brown and Company.
- Tse, L. 2001. Heritage language literacy: A study of US biliterates. *Language, Culture and Curriculum*, 14 (3): 256–268.
- Wu, C-H. 2005. Attitude and behavior toward bilingualism for Chinese parents and children. In: Cohen, J., et al. (szerk.) *Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism*. Somerville, MA: Cascadilla Press. 2385–2394.

Különírás-egybeírás – automatikusan

Ludányi Zsófia^{1,2}, Miháltz Márton², Hussami Péter³

¹ ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola,

² MTA Nyelvtudományi Intézet, Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Osztály,

³ Alkalmazott Logikai Laboratórium

^{1,2} {ludanyi.zsofia, mihaltz.marton}@nytud.mta.hu,

³ hussami@all.hu

Kivonat: A jelen tanulmány a helyesiras.mta.hu automatikus helyesírási tanácsadó rendszer külön- vagy egybeírással foglalkozó webes alkalmazását mutatja be. A modul attribútum-érték struktúrák környezetfüggetlen nyelvtani elemzésen alapszik. Az elemzés morfológiai és szemantikai tulajdonságokra támaszkodik. A rendszer általános működésének, illetve a nyelvtani elemző felépítésének és működésének ismertetése után a rendszer egyik fontos alappilléret képező formális nyelvtan részletes bemutatása következik. Végezetül néhány bonyolultabb helyesírási probléma nyelvtechnológiai megoldását ismertetjük példákkal illusztrálva (mozgószabályok, szótagszámlálási szabály stb.).

1 Bevezetés

Az MTA Nyelvtudományi Intézete 2009 óta dolgozik egy olyan szakértői rendszeren, amely nyelvtechnológiai eszközök segítségével kísérel meg a felhasználók helyesírási kérdéseire automatikus választ adni (Miháltz et al. 2012, Pintér et al. 2009). A helyesiras.mta.hu névre keresztelt készülő tanácsadó portál hét különböző helyesírási területen próbál interaktív segítséget nyújtani: külön- és egybeírás, helyesírás-ajánló, elválasztás, tulajdonnevek írása, számnevek helyesírása, keltezés, betűrendbe sorolás. A felhasználónak a nyitóoldalon felkínált menüből kell kiválasztania, hogy milyen típusú helyesírási kérdésre szeretne választ kapni (1. ábra).

A jelen tanulmány célja a helyesiras.mta.hu projekt külön- és egybeírással foglalkozó moduljának bemutatása.



1. ábra. A helyesiras.mta.hu nyitóoldala

1.1 A külön- és egybeírás problémája

A magyar helyesírás egyik legproblematisabb kérdésköre a különírás és az egybeírás. A szabályok megfelelő alkalmazása némi grammatikai alaptudást igényel, mivel a helyesírás rendszerszerűségét a magyar nyelvtan szabályai alakították ki. Különbséget kell tudni tehát tenni a szó szerkezetek, illetve szóösszetételek között. Ez sok esetben problémás, mivel a két nyelvtani kategória között sokszor nem éles a határ, gyakran fordulnak elő nem egyértelmű, többféleképpen megítélhető esetek (Laczkó-Mártonfi 2004).

Az összetétellé válás oka sok esetben például a jelentésváltozás. Olyan esetekben, amikor az adott kifejezés konkrét és elvont jelentésben is szerepel (s a megfelelő írásmódot éppen ez dönti el), emberi beavatkozás nélkül nem adható egyértelmű megoldási javaslat. A különírás-egybeírás sok egyéb területére is jellemző ez. Kimondható, hogy jelenleg nem lehetséges olyan helyesírás-ellenőrző, helyesírási tanácsadó alkalmazás kifejlesztése, amely teljesen önállóan, az ember anyanyelvi kompetenciáját segítségül hívó beavatkozás nélkül képes a külön- és egybeírás minden területét hatékonyan kezelni (Pintér et al. 2009).

1.2 A helyesiras.mta.hu újszerűsége

A létező online helyesírási tanácsadók egyszerű szójegyzéken alapulnak, és csak akkor adnak kielégítő eredményt, ha a beírt szó eleve helyesen van leírva, és megtalálható a rendszer mögött álló szótárban (Pintér et al. 2009). Léteznek olyan szójegyzék alapú online tanácsadók, amelyek bizonyos hiányos bemeneteket is elfogadnak (pl. a www.magyar.helyesiras.mta.hu online szótár elfogadja a *j-ly* cserével keletkezett hibás bemeneteket, ékezet nélküli alakokat), de a pusztán szótár alapú megközelítés nem elég hatékony.

A helyesiras.mta.hu külön- és egybeíró modulja mögött ezzel szemben egy formális nyelvtan áll, amelyet felhasználva a kifejlesztett nyelvtani elemző létrehozza a megadott bemenetből generálható lehetséges jó megoldásokat.

2 A különírás-egybeírás webalkalmazás felépítése

2.1 Általános felépítés

A rendszer felhasználókkal történő interakcióját szemlélteti a 2. ábra, a 3. ábra pedig moduljainak kapcsolatát.

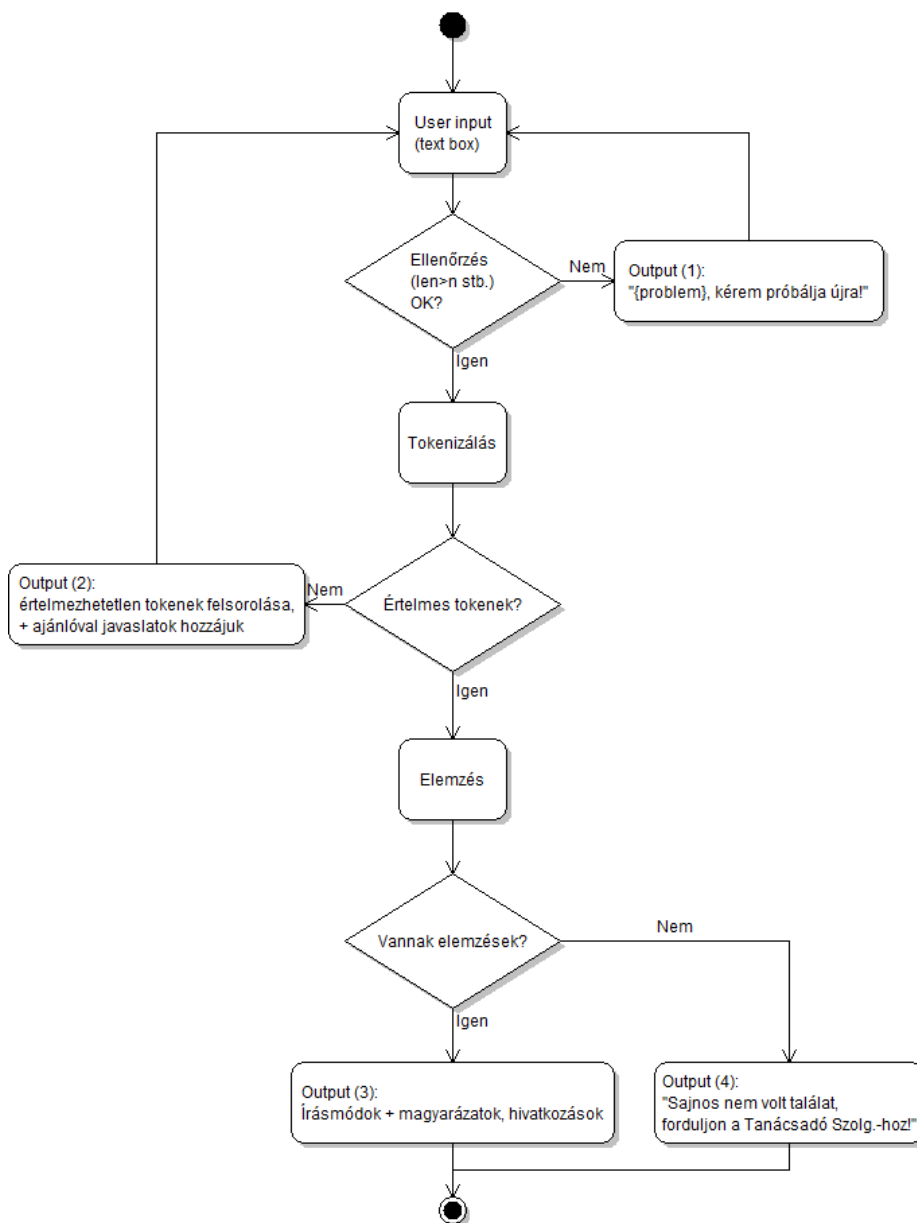
A felhasználói bemenetet néhány egyszerűbb ellenőrzésnek vetjük alá. A beírt szöveg hossza legfeljebb 70 karakter lehet; amennyiben ennél hosszabb bemenetet kapunk, a rendszer hibaüzenettel válaszol. Ha a karakterhossz megfelelő, következik a tokenizálás: a rendszer megkísérli tokenekre bontani a bemenetet.

A tokenizáló modul eltávolítja a felhasználó által megadott kötőjeleket (ha vannak), azokat szóközre cseréli, és az így kapott elemeket próbálja atomi szintű tokenekre bontani, illetve a HUMor morfológiai elemzővel (Novák–Pintér 2009) értelmezni (szófaji, morfológiai információkkal ellátni). Ha a tokenizálás sikertelen (nem sikerült minden tokent a morfológiai elemzővel azonosítani, illetve továbbbontani), a rendszer megkéri a felhasználót, hogy újból adja meg a kívánt bemenetet, az összes lehetséges helyen szóközzel elválasztva. Sikeresen értelmezés esetén következik az elemzés, ellenkező esetben újabb hibaüzenetet kapunk, illetve az oldal átirányítja a felhasználót a *Helyes-e így?* és a *Névkereső* modulokhoz.

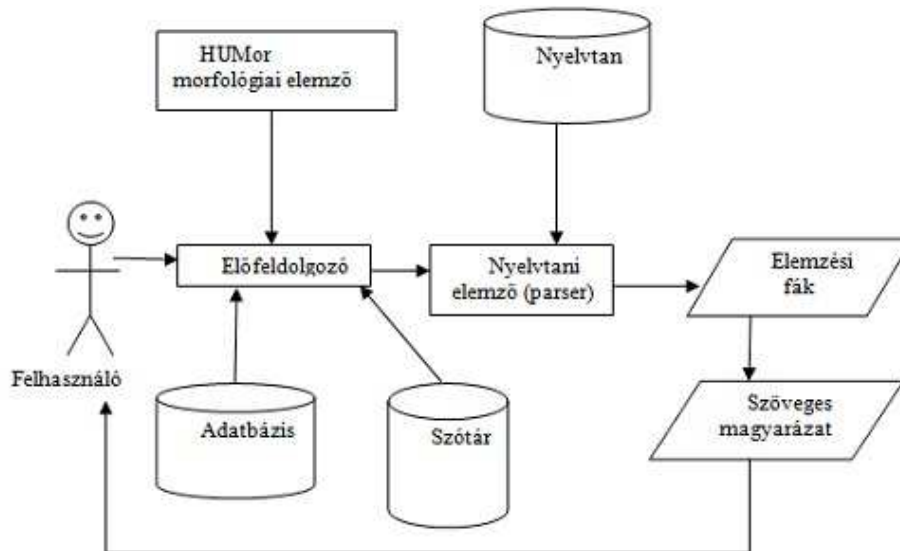
Amennyiben a tokenizálás sikeres volt, és megtörtént a bemenet morfológiai elemzése (szófaji, morfológiai, szótagszámra és összetételi tagok számára vonatkozó információkkal történő ellátása), az adatbázisban eltárolt szemantikai kategóriákat is hozzárendeljük a tokenekhez (ha vannak). Ilyen szemantikai kategóriák pl. a színnevek, foglalkozások és rangok, számnevek, földrajzi jellegű jelzők és köznevek, közterületek nevei, keresztnevek, népek és nyelvek nevei, rövidítések, közszoói betűszók, önálló szóként nem használatos előtagok, a helyesírási szabályzatban az egyes szabályokban hivatkozott további kategóriák és különösen az egyes kivételek listája, melyeknek száma jelenleg 2100 körülire tehető.

A morfológiai, szemantikai tulajdonságokkal felruházott tokenek képezik az elemző modul bemenetét. Az elemző a mögöttes nyelvtanban található, speciális formális nyelven megfogalmazott helyesírási szabályokat próbálja alkalmazni a bemeneti tokenekre. Sikeres elemzés esetén megkapjuk a lehetséges megoldásokat a hozzájuk tartozó magyarázatokkal és az érvényben lévő akadémiai helyesírási szabályzat (AkH.), esetleg az Osiris Helyesírás (OH.)-beli hivatkozásokkal együtt. Ha az elem-

zés sikertelen, azaz a megadott helyesírási szabályok egyike sem alkalmazható a be-
menetre, a rendszer felajánlja a humán szakértői segítséget: a Nyelvtudományi Intézet
Közönségszolgálatának telefonos vagy e-mailes igénybevételét (Miháltz et al. 2012).



2. ábra. A rendszer általános felépítése



3. ábra. Az elemző felépítése

2.2 Az elemző felépítése és működése

Az elemző modul bemenetét az előző részben említett szegmentált, morfológiai és szemantikai jegyekkel ellátott tokenek képezik.

A szabályok illesztésére használt algoritmus lényegében egy „felülről lefelé” modell szerint működő elemző.

A célja az, hogy előállítsa az összes olyan szintaktikai fát, amely a bizonytalanságokat is tartalmazó bemeneti adatokból a rendelkezésre álló szabályok sorozatos alkalmazásával létrejöhet. A bemeneti tokenek fölé exponenciálisan sok fát lehet építeni, az algoritmus gyakorlati megvalósítása ezt optimalizálja. Az optimalizáláshoz felhasználunk egy ún. „kiértékelési lánc” konstrukciót. Az ilyen lánc nem más, mint egy hipotézis a szabályalkalmazási sorozatra, nevezetesen, hogy melyik szabályt hol alkalmaztuk. Egy n argumentumú szabály alkalmazása helyettesíti a lánc n csomópontját egy eredménycsomóponttal. Egy láncon általánosságban több szabály is alkalmazható, így a lánc utódjai többben is lehetnek. Ha egy láncon nem alkalmazható több szabály, de a kilépési kritériumnak még nem felel meg, akkor az a lánc lekerül a jelöltek listájáról.

Kezdetben a lánc maga a tokenlánc. Kilépési kritériumnak azt választottuk, hogy a lánc egyelemű legyen, azaz egy teljes fát reprezentáljon. A láncok evolúciójának alapművelete a helyi szabályalkalmazás: az algoritmus a lánc összes csomópontján begyűjti, milyen szabályokat tudna ott alkalmazni. Ahhoz, hogy egy lánc k -adik elemén alkalmazhassuk az n argumentumú X szabályt, arra van szükség, hogy a lánc k -adik, $k+1$ -edik, ..., $k+n-1$ -ik eleme megfeleljen X első, második, ... n -edik elemének. A megfelelés szükséges és elégséges feltétele, hogy az adott csúcsok morfológiai címkei egybeessenek, és a bemenet attribútumai megfeleljenek a szabályban megkövetelt feltételeknek.

2.3 A nyelvtan

A modul alapját képező környezetfüggetlen, jegystruktúrárs nyelvtan formális leírása független a modul programkódjától, így könnyen karbantartható, fejleszthető.

A nyelvtan jelenleg mintegy 230 darab szabályt tartalmaz. Egy szabály felépítését az alábbi példán keresztül mutatjuk be:

```
id: M_EK_ANYAGNEV_1_2_1

rule: N(sem="Material", ncomparts>=2, type!="Qualificative")
+ N(ncomparts=1) == N(sep=' ', hasnesep="1")

comment: Ha az anyagnévi jelzős kapcsolatnak valamelyik vagy
mindkét tagja össze tett szó, az anyagnevet különírjuk jel-
zett szavától.

refs: AKH-115, OH-117

ex: műbőr + kabát = műbőr kabát, nyersselyem + ing = nyers-
selyem ing

kill: M_EK_JELOLETLEN_BIRTOKOS
```

A kettőspontra végződő mezők jelentése a következő:

Az **id** mező a szabály egyedi azonosítóját tartalmazza.

A **rule** mezőben található maga az újraíró szabály (ennek kifejtését lásd alább).

A **comment** mező tartalmazza a szabálynak a szöveggel történő megfogalmazását.

A **refs** mezőben találjuk az AkH. megfelelő szabálypontjaira és/vagy az Osiris Helyesírás releváns témaköreire történő hivatkozásokat (az AkH. esetében szabálypontot, az OH. esetében oldalszámot).

Az **ex** mezőben példákat találunk. Ezekre a szabályok automatizált tesztelésénél van szükség.

A **kill** mezőbe (opcionális) azoknak a szabályoknak az egyedi azonosítóit tüntetjük fel, amelyek a szabályalkalmazó algoritmus futtatásakor konkurensnek lehetnek az adott szabályra nézve. Ilyenkor a kill mezőben megadott címkéjű szabályt letiltjuk, így szűkíthető a lehetséges jó megoldások halmaza (illetve az esetlegesen illeszkedő, de valójában nem jó megoldások is eltávolíthatók a kimenetről).

A **rule** mezőben található újraíró szabályok felépítése a következő:

$$X(a=v, \dots) + \dots == Y(a=v, \dots),$$

ahol X a bal oldali, Y a jobb oldali szimbólumot jelenti; a az attribútum nevét, v pedig annak értékét jelöli. A bal oldali szimbólumokban az attribútumok és az értékek közötti operátorok értékvizsgálatot, a jobb oldalon értékadást jelentenek.

A leíró nyelvtan szimbólumai az angol szófaji kategóriák kezdőbetűi vagy –betű-csoportjai: N (főnév), A (melléknév), V (ige), Adv (határozószó), Num (számnév).

A szabályok bal oldalán a következő attribútumok állhatnak:

sem: A token szemantikai tulajdonságait tartalmazza (egyszerre több értéke is lehet). Szemantikai tulajdonság például: színnév, anyagnév, foglalkozásnév

stb. A példában szereplő *sem*=”Material” attribútum-érték páros jelentése: a bemenetnek olyan tokennek kell rendelkeznie, amely rendelkezik a „Material”, azaz anyagnév szemantikai jeggyel.

match: Értéke egy reguláris kifejezés, amely illeszkedik a morfológiai elemző által előállított címkesorozatra. Ha például azt szeretnénk, hogy a folyamatos melléknévi igenevekre illeszkedjen a szabály, úgy tudjuk beállítani, hogy a *match* attribútumnak megadjuk a következő értéket:

`match~"IGE, _OKEP",`

amelynek jelentése: egy ige és egy -ó/-ő képző. A *match* után szereplő ~ egy speciális operátor, amely reguláris kifejezések illeszkedését vizsgálja (az operátorokról lásd később).

wordform: A bemenet felszíni alakja.

stem: A felszíni alak töve.

ncomparts: Értéke egy egész szám. Megadja, hogy hány összetételei tagból áll az adott szimbólumnak megfelelő token(rész)sorozat. Igazodva a szótagszámlálási szabály (AKH. 138.) előírásához, a két vagy több szótagból álló igeekötők összetételei tagnak számítanak (pl. *ellen-*, *elő-*), míg az egy szótagos igeekötők nem. Így például az *előadás* token *ncomparts* értéke 1, míg az azonos felépítésű *beadás*-é csupán 1 (azaz egyszerű – nem összetett – szó).

nsylls: Értéke egy egész szám. Megadja, hogy hány szótagból áll az adott token. Az *ncomparts* jegyhez hasonlóan a szótagszámlálási szabály előírásainak megfelelően számolódik ki az értéke: az összetett szó jel és rag nélküli alakjának szótagszámát értjük alatta. Így pl. mind a *kerékpárjavítás*, mind a *kerékpárjavításnak* tokenek *nsylls* értéke 6. A képzők viszont már beleszámítanak a szótagszámba: a *kerékpár-javítási* alak *nsylls* értéke 7 az *-i* képző miatt.

ntoks: A bemenetben megadott tokenek száma. Ha egy vagy több token összetett szó, a tokenek és az összetételei tagok száma eltérő lehet (*ncomparts* és *ntoks* értéke nem mindig egyenlő).

join1, join2, join3: Ezen attribútumok a kivételes (nem formalizálható) írásmódú összetételek kezelésére szolgálnak. Az előfeldolgozás során, ha a tokenek felszíni alakjai valamilyen kombinációban szerepeltek a kivételszótarban, megkapják értékül a kivétel kategóriáját (pl. *Jelentessurito*), így az adott kivételeket kezelő szabályok érvényesek lesznek rájuk.

type: Bizonyos speciális típusú főnévi csoportok megjelölésére szolgáló attribútum.

sep: Ez az attribútum kötelezően szerepel egy értékadásban minden szabály jobb oldalán, ahol a bemeneti tokenek közé kerülő szeparátort (üres sztring, szóköz, kötőjel stb.) jelöli.

ortho: az adott elemzési lépésben, a *sep* attribútum segítségével kiszámított helyesen írt alak.

hasnesep: Értéke egész szám. Azt jelzi, hogy a generált alak hány darab nem egybeírást jelző szeparátort tartalmaz (azaz hány szóközt, kis- vagy nagyköző-

jelet). Ha nem tartalmaz egyiket sem a felsoroltak közül, értéke 0. A szótag-számlálási szabályoknál van rá szükség: ezek a szabályok csak akkor hajthatók végre, ha a generált alak egyáltalán nem tartalmaz kötőjelet vagy szóközt, vagyis egybeírt alakok esetén.

63exception: Értéke 'YES' lehet. A 6:3-as szabály alól kivételt jelentő írásmódú szavak megjelölésére szolgál. A 6:3-as szabályok csak akkor hajthatók végre, ha a 63exception attribútum értéke nem 'YES' (azaz nem kivételes írásmódú szavakról van szó).

3idcons: Ha új összetétel keletkezésekor három azonos mássalhangzó kerül egymás mellé, speciális szabályt kell alkalmazunk, ezen esetek megjelölésére szolgál ez a jegy. (Bővebben l. 3.5, 3.6 pontokban.)

A szabályok jobb oldalán az alábbi attribútumok állhatnak:

sep: Az attribútum értéke a bemeneti szóelemek közé kerülő elválasztó karaktert kódolja. Értékei lehetnek:

- '' (üres sztring), amely egybeírást jelöl;
- ' ' (szóköz), amely különírást jelöl;
- '-' , kötőjellel írást jelöl;
- '--' (kötőjel-kötőjel), nagyköötőjellel írást jelöl;
- '@ ' (kukac-szóköz), amely az anyagnévi mozgósabály speciális szeparátora; a különírt anyagnévi jelzős szókapcsolatot alkalmilag egybeírja („összserántja”), és a jelzett szót különírva kapcsolja hozzá;
- '@-' (kukac-kötőjel), amely a második mozgósabály speciális szeparátora; a különírt minőségjelzős szókapcsolatot alkalmilag egybeírja („összserántja”), és az új összetételi utótagot kötőjellel kapcsolja hozzá;
- '-@' (kötőjel-kukac), amely a második mozgósabály speciális szeparátora; a különírt minőségjelzős szókapcsolatot alkalmilag egybeírja („összserántja”), és az új összetételi előtagot kötőjellel kapcsolja hozzá;
- '-1', '-2', ..., -6, -n, amely egy többszörös összetétel 1., 2., ..., 6. szava mögé kötőjelet szúr be (-n esetén az utolsó tag elé) – a 6:3-as szabályok használják;
- '#', amelyet azon speciális szabályok használnak, amelyek az (állandó vagy alkalmi) összetételek keletkezésekor egymás mellé kerülő három azonos mássalhangzó esetét hivatottak kezelni: a '#'-jel kódolt szeparátor egy eredetileg már egybeírt összetételt „igazít ki” kötőjellel;
- '\$', amely egybeírást jelöl, de csak azon speciális esetekben használandó, amikor egy -sz-re végződő szóhoz járul a -szerű ún. képzőszerű utótag, ilyenkor ugyanis a jelenlegi szabályozás szerint egyszerűsítést alkalmazunk (AkH. 94.): szsz helyett ssz-t írunk (*ész + szerű > ésszerű*), ezt az *szsz > ssz* cserét hajtja végre tulajdonképpen a '\$' szeparátor.

Az attribútumok és értékeik között a szabályok bal oldalán többféle operátor szerepelhet. Ezek a következők:

- = : Karakterláncok (stringek) közti egyenlőséget vizsgál.
- != : Karakterláncok közti nemegyenlőséget vizsgál.
- ~ : Az operátor jobb oldalán reguláris kifejezésnek kell állnia. Az *a~v* jelentése: az *a* attribútumnak illeszkednie kell a *v* reguláris kifejezésre. A ~

operátort legtöbbször a match attribútum használatakor alkalmazzuk (a match csak ily módon kaphat értéket, l. a match attribútum leírását); ritkábban más-hol is előfordulhat. Például azoknál a szabályoknál, ahol a szóösszetételi ha-táron előforduló három azonos mássalhangzó meglétét vizsgáljuk, szintén a ~ operátort alkalmazzuk (az ortho jegyre):

```
ortho~.*([bcdfghjklmnpqrstvwxy])\1\1.*
```

- <=: A bal oldali egész szám kisebb vagy egyenlő, mint a jobb oldali.
- >=: Egész számok közti nagyobb vagy egyenlő, mint a jobb oldali.
- < : A bal oldali egész szám kisebb, mint a jobb oldali.
- > : A bal oldali egész szám nagyobb, mint a jobb oldali.

3 Néhány bonyolultabb szabály formális leírása

3.1 Anyagnévi mozgószabály

Az AkH. 1984. nem szól azoknak a szerkezeteknek az írásmódjáról, amikor egy eredetileg különírt szószerkezet (pl. *valódi bőr*) tölti be az anyagnévi jelző szerepét. Az ilyen esetekre vezette be az Osiris Helyesírás az ún. anyagnévi mozgószabályt, amely a következőt javasolja: az eredetileg különírt szerkezetet az anyagnévi mozgószabálynak megfelelően egybeírjuk, az alkalmi összetétellel váló jelző és a jelzett szó azonban különírandó (Laczkó–Mártonfi 2004: 134). Pl.: *valódi bőr + kabát > valódibőr kabát*.

A *valódi + bőr + kabát* bemenetek megadásakor első lépésben az első két token összevonódik egy különírt minőségjelzős szerkezetté. A szabály jobb oldalán beállítjuk, hogy a *type* attribútum értéke „Qualificative” legyen; ezzel azt jelezzük, hogy a további szabályok bemenetét képező *valódi bőr* főnévi csoport egy különírt (szóközt tartalmazó) szerkezet.

```
A() + N(sem="Material") == N(sep=' ', hasnesep="1",
type="Qualificative")
```

A bal oldalon szükséges egy olyan megszorítást tennünk a második bemenetre, hogy az anyagnév legyen; ezt a *sem* attribútum megfelelő értékadásával állítjuk be.

Mivel nyelvtanunkban – megállapodás szerint – a fej (a jobb oldalon az utolsó szimbólum) bizonyos jegyeit automatikusan megőröklí a szabály jobb oldalán álló szimbólum, ha értékük specifikálva van (Miháltz et al. 2012), ezért jelen esetben a szabály által generált *valódi bőr* szimbólum is megőrzi a „Material” (anyagnév) szemantikai jegyet. Éppen ezért az anyagnévi mozgószabály bal oldalán az egyik feltétel – hogy az első bemenet anyagnév legyen – teljesülni fog. A szabály a következőképpen néz ki:

```
N(sem="Material1", type="Qualificative") + N() == N(sep='@ ',
hasnesep="1")
```

A szabály jobb oldalán a *sep* attribútum értéke a '@' szeparátor lesz, amely az eredetileg különírt szókapcsolatot összerántja (egybeírja), és az utótagot szóközzel elválasztva kapcsolja hozzá. A *hasnesep* attribútum értékét 1-re állítjuk, ami azt jelzi, hogy a generált szimbólum nem egybeírt szó, hanem tartalmaz legalább egy szóközt vagy kötőjelet.

Megemlítenéd, hogy az ilyen típusú bemenetekre (*valódi + bőr + kabát*) az említett anyagnévi mozgószabályos alakulatok mellett egyéb szabályok legenerálják a *valódi bőrkabát* alakokat is (ahol a *valódi* jelző nem a *bőrre*, hanem a *kabát* szóra vonatkozik). Ez néha értelmes, néha kevésbé értelmes szókapcsolatot eredményez (pl. *edzett + acél + szerszám > edzett acélszerszám* [?]); ilyenkor a felhasználónak kell kiválasztania a kapott megoldások közül – a részletes magyarázatok segítségével –, hogy melyik forma áll közelebb az ő elgondolásához.

3.2 Anyagnévi jelzős szerkezetek, ahol az anyagnév jelzője melléknévképzővel ellátott földrajzi név

Az előbb ismertetett szabálynak előfordulnak olyan speciális esetei, amikor a különírt anyagnévi jelző nem vonható össze az anyagnévi mozgószabály végrehajtásával. Ez az eset akkor áll fenn, ha az anyagnév jelzője melléknévképzővel ellátott földrajzi név: *carrarai márvány*, *herendi porcelán*. Ilyenkor nem hajtható végre az anyagnévi mozgószabály, tehát nem írhatjuk: **carraraimárvány szobor*, **herendiporcelán ét-készlet*, hanem teljes különírást alkalmazunk: *carrarai márvány szobor*, *herendi porcelán ét-készlet* (Laczkó–Mártonfi 2004: 134).

Ebből következően szükség van egy olyan szabályra, amely az *-i* képzős földrajzi névből és az anyagnévből legenerálja azt a jelzős szerkezetet, amely együtt alkotja majd az anyagnévi szabály első bemenetét. A *match* attribútum értékét megszorítjuk, hogy *-i* képzős szóalakot fogadjon el, a *sem* értéke pedig „ProperGeo”, azaz földrajzi név lesz. A második bemenetet az eddigiekhez hasonlóan anyagnév. A szabály jobb oldalán újdonság a *type* attribútum „ProperGeo” értéke. Ez azt jelzi, hogy olyan főnévi csoportról van szó, amelynek alaptagja (feje) anyagnév, bővítménye *-i* képzős földrajzi név (pl. *carrarai márvány*).

```
A(match~".*_IKEP,NOM", sem="ProperGeo") +
N(sem="Material") == N(sep=' ', hasnesep="1",
type="ProperGeo")
```

Ezután már alkalmazhatjuk a következő szabályt a *carrarai márvány + szobor* bemenetekre:

```
N(type="ProperGeo") + N() == N(sep=' ', hasnesep="1")
```

Vagyis az első bemenetet megszorítjuk, hogy csakis olyan főnévi csoportokat fogadjon el, amelyek *type*-értéke „ProperGeo”, azaz különírt földrajzi névi jelzős szerkezet. A jobb oldalon a *sep* attribútumnak ' ' -t (szóközt) adunk értékül, ezzel jelezvén a különírást.

Hasonlóan az előzőekhez, itt is előállnak az említett írásmódú formák mellett a *carrarai márványszobor* stb. típusú alakulatok. Ugyanígy, ha például a *velencei + arany + pénz* szavakat kapja bemenetül az elemző, legenerálja mind a *velencei arany pénz*, mind a *velencei aranypénz* alakulatokat. Noha valószínűsíthető, hogy a felhasználó a második esetre gondolt (a *pénz* jelzője az *arany*), az elemző felkínálja azt az eshetőséget is, hogy a *velencei arany* lehet egyfajta speciális anyagnév (mint a *carrarai márvány*), holott ilyen anyag nem létezik, de ha létezne, az említett módon – mindent külön szóba – kellene írni az anyagnévi jelzős alakulatot.

3.3 Második mozgószabály

Az AkH. 139. b) szabálya a következőképpen szól: ha egy különírt szókapcsolat (pl. hajlított bútor) olyan utótagot kap (pl. gyár), amely az egészhez járul, az egyébként különírandó előrészt az új alakulatban egybeírjuk, és ehhez az utótagot kötőjellel kapcsoljuk: *hajlítottbútor-gyár*.

A *hajlított + bútor + gyár* bemenetek megadásakor a következő történik: a minőségjelzős szerkezetekért felelős szabály összefűzi az első két tokent egy különírt szó szerkezetté: *hajlított + bútor > hajlított bútor*. A *hajlított bútor + gyár* tokenek lesznek a második mozgószabály bemenetei.

Azt, hogy az első bemenet egy különírt szó szerkezet, valamilyen módon meg kell jelölnünk. Ehhez a *type* attribútumot használtuk fel. A minőségjelzős szerkezetek helyesírásáért felelő szabályok jobb oldalára felvettük a *type="Qualificative"* attribútum-érték párt.

```
A(match~".*",NOM", type!="Acronym") + N() == N(sep=' ',
  hasnesep="1", type="Qualificative")
```

A minőségjelzős szerkezetekért felelős szabályok beállítják a *type* attribútumok értékét a megfelelő módon, innentől kezdve a további szabályok tudni fogják, hogy különírt szó szerkezetről van szó.

A második mozgószabály formális leírása a következőképpen szól:

```
N(type="Qualificative", sem!="Material1") + N() ==
N(sep='@-', hasnesep="1")
```

Vagyis a jobb oldalon álló főnévi csoport egy különírt (minőségjelzős) szerkezet. A *sem* attribútum értékét azért kell figyelni, hogy ne legyen anyagnév, mert ha nem tennék ezt a korlátozást, azokra a bemenetekre is végrehajtná (párhuzamosan) a második mozgószabály, amelyekre az anyagnévi mozgószabályt kell alkalmazni. Például a *nyers + selyem + ing* bemenetre az egyébként helyes *nyersselyem ing* megoldás mellett megkapnánk a második mozgószabály alkalmazásával a *nyersselyem-ing* írásmódot, amely helytelen.

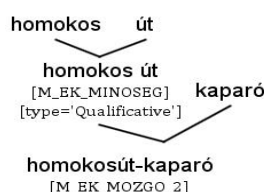
A szabály jobb oldalán a *sep* attribútum értéke a '@-' szeparátor lesz, amely az eredetileg különírt szókapcsolatot összerántja (egybeírja), és az utótagot kötőjellel kapcsolja hozzá. A jobb oldalon a *hasnesep* attribútum értékét egyúttal 1-re állítjuk jelző, hogy a szabály által generált szóalak egy darab kötőjelet tartalmaz.

A második mozgószabály „fordítva” is működik: a különírt szókapcsolat egészéhez nem utó-, hanem előtag járul. Ilyenkor az előtagot kapcsoljuk kötőjellel az alkalmilag egybeírt szerkezethez: *történelem + házi feladat > történelem-házifeladat*. Az ilyen típusú bemenetek feldolgozása az előzőekhez hasonlóan történik, a mozgószabályt leképező újíró szabály jobb oldalán '@-' operátor helyett az ellenkező irányban működő '-@' attribútumot alkalmazva, amely a különírt utótagot „rántja össze”.

Hasonlóan az anyagnévi mozgószabályhoz, az itt említett eseteknek is létezik másféle értelmezése s ezáltal írásmódja, pl. *érettségi + követelmény + rendszer > érettségi követelményrendszer* (a mozgószabályos *érettségikövetelmény-rendszer* mellett). Ez esetben a mozgószabály végrehajtása nélküli alakulat jelentése alig különbözik a mozgószabályosétól; az Osiris Helyesírás ilyen esetekben ezt az írásmódot is elfogadja (Laczkó–Mártonfi 2004: 132). Van, hogy a mozgószabály nélküli írásmód egészen mást jelent, olykor pedig egészen komikus-bizarr formákat eredményez: *csuklós + autóbusz + vezető > csuklós autóbuszvezető*, *homokos + út + kaparó > homokos útkapa-*

ró, ortopéd + cipő + készítő > ortopéd cipőkészítő. Ismét hangsúlyozzuk, hogy a rendszer az összes lehetséges írásmódot felkínálja megoldásnak (nem törődve az értelmezéssel); a megfelelő alak kiválasztása a felhasználó feladata.

A kétféle kimenetet szemléltetendő láthatjuk alább a kétféle értelmezés elemzési fáját (a végrehajtott szabályokat). A 4. ábra, illetve az alatta található egyszerűsített attribútum-érték páros leírás a kötőjeles, mozgószabályos megoldást, a 5. ábra és az azt követő leírás egy másik értelmezést demonstrál. A leírásokban egy-egy sor egy facsomópontnak felel meg, az első sor a fa gyökere. A csomópont szimbólum és attribútum-érték párijának felsorolása után kettősponttal elválasztva a elemzési létrehozó szabály azonosítója.



4. ábra. A *homokosút-kaparó* megoldás elemzési fája

```
N(ortho="homokosút-kaparó", sep=['@-'], ntoks="3",
  hasnesep="1") : M_EK_MOZGO_2_1

  N(ortho="homokos út", sep=[' '], ntoks="2",
    type="Qualificative", hasnesep="1") : M_EK_MINOSEG_1_1_1

    A(A(wordform="homokos", match="MN,NOM", ntoks="1") :
      0.

      N(wordform="út", match="FN,NOM") : 1.

      N(wordform="kaparó", stem="kaparó", match="FN,NOM",
        ntoks="1") : 2.
```



5. ábra. A *homokos útkaparó* megoldás elemzési fája

```
N(ortho="homokos útkaparó", sep=[' '], ntoks="3",
  type="Qualificative", hasnesep="1") : M_EK_MINOSEG_1_1_1

  A(wordform="homokos", match="MN,NOM", ntoks="1") : 0.

  N(ortho="útkaparó", sep=[' '], ntoks="2") :
  M_EK_JELOLETLEN_TARGYAS_1_2_1

    N(wordform="út", match="FN,NOM", ntoks="1") : 1.

    A(wordform="kaparó", match="IGE,_OKEP,NOM", ntoks="1")
    : 2.
```


3.4 Szótagszámlálási szabály (6:3-as szabály)

Az AkH. 138. pontja szerint a legalább három tagból álló többszörös összetételeket kötőjellel tagoljuk a fő összetételi határon, amennyiben a szótagszám meghaladja a hatot. A szótagszámba nem számítanak bele a ragok és a jelek, de a képzők igen. Külön összetételi tagnak számítanak a legalább két szótagból álló igekötők (pl. *ellen-, elő-*).

Ezen helyesírási szabály formalizálásához az *ncomparts*, illetve *nsylls* attribútumok értékeit kell vizsgálnunk. A 6:3-as szabálynak megfelelő újraíró szabály legtöbbször utolsóként hajtódik végre, miután egyéb (pl. birtokos jelzői alárendeléseket egybeíró) szabályok legenerálták a többszörös összetételt. Jelen esetben tehát egyargumentumú szabályról van szó, amelynek bal oldalán az említett attribútumok értékeinek kell megfelelniük a 6:3-as szabály feltételeinek. A szabály jobb oldalán a -1, -2, ..., -n operátorokat használjuk az eredetileg már egybeírt szó kötőjellel való tagolására, illetve a *hasnesep* értékét 1-re állítjuk.

Léteznek bizonyos kivételes alakok, amelyek egybeírandók annak ellenére, hogy megfelelnek a 6:3-as kritériumoknak. Azt, hogy egy adott szó kivétel-e, a *63exceptions* jegy értékének vizsgálatával ellenőrizzük.

3.5 Három azonos mássalhangzó egymás mellett szóösszetételi határon

Előfordulnak olyan esetek, amikor a szóösszetételi határon három azonos mássalhangzó szerepelne egymás mellett az egybeírás eredményeként (**spicccipő*), ilyenkor kötőjellel tagoljuk az összetételt (AkH. 262. b). Ilyen esetekben a szabályok reguláris kifejezéssel írják le az egymás melletti három azonos mássalhangzót:

```
A(ortho~".*([bcdfghjklmnpqrstvwxy])\1\1.*", sep="",
  3idcons!='YES') == A(sep='-#', hasnesep="1", 3idcons='YES')
```

Ugyanígy, amikor a duplázott kétjegyű mássalhangzó az első tag végén, illetve ugyanaz a mássalhangzó a második tag kezdetén szerepel, külön-külön reguláris kifejezéssel vizsgáljuk az összes lehetséges kétjegyűbetű-kombinációt (a példában az *ssz* + *sz* egymás mellé kerülését).

```
N(ortho~".*sszsz.*", sep="", 3idcons!='YES') ==
N(sep='-#', hasnesep="1", 3idcons='YES')
```

Ezek az egyargumentumú szabályok egy – egyéb szabályok által létrehozott – összetételt korigálnak. Például a *hossz + számítás* esetében a birtokos jelzős alárendeléseket kezelő szabály létrehozza az egybeírt alakot (*hosszszámítás*), majd a 10-es példa szabálya ellenőrzi, van-e a reguláris kifejezésnek megfelelő illeszkedés az előző szabály által létrehozott írásmódban (*ortho* jegy értékében). Amennyiben igen, végrehajtja a szabályt. A jobb oldalon szereplő '-#' operátor szűri be a kötőjelet az eredetileg egybeírt alakba, egyúttal beállítjuk a *3idcons* értékét 'YES'-re, amellyel azt jelezzük, hogy jelen esetben három azonos mássalhangzó került egymás mellé. A bal oldalon a *3idcons* értékvizsgálatával a szabály többszörös végrehajtását tiltjuk le.

3.6 Három azonos mássalhangzó egymás mellé kerül a második mozgószabály alkalmazása során

Mi történik olyankor, amikor egy különírt szószerkezet első tagjának dupla mássalhangzója, illetve a szószerkezet egészéhez kapcsolandó utótag első betűje megegyezik? Például: *barokk kép + restaurálás, festett tapéta + bolt*. A második mozgószabályt kellene alkalmazni, de annak végrehajtása (az eredetileg különírt szószerkezet „összerántása”) három egymás melletti azonos mássalhangzót eredményezne (**barokkkép-restaurálás, *festetttapéta-bolt*). Ilyen esetekben – az előzőkhez hasonlóan – a mozgószabály eredményezte alkalmi összetételben kötőjellel oldjuk fel a három azonos mássalhangzó egymás mellé kerülését, azaz összesen két kötőjelet írunk (Laczkó–Mártonfi 2004: 133). Helyesen: *barokk-kép-restaurálás, festett-tapéta-bolt*.

Hogyan modellezi le ezt a rendszer? A korábban ismertetett módon ilyenkor is végrehajtja a második mozgószabályt, és az így keletkezett, három egymás melletti azonos magánhangzót tartalmazó alkalmi összetételeket „igazítja ki” a következőképpen:

```
N(ortho~".*([bcdfghjklmnpqrstvwxy])\1\1.*", sep="@-",
  3idcons!='YES') == N(sep='-#', hasnesep="1",
  3idcons='YES')
```

Ez a szabály majdnem megegyezik az előző pont 9-es példájával, a különbség csupán a bal oldali *sep* attribútum értékében van. Míg ott a *sep* értéke üres sztring, ami azt jelzi, hogy korábban egybeírás történt, itt a '@-' szeparátor szerepel a bal oldalon, jelezvén, hogy mozgószabály megkövetelte alkalmi egybeírás történt (nem pedig „sima” egybeírás).

3.7 Sz-re végződő szavak és képzőszerű utótagok alkotta összetételek

Az AkH. 11. kiadásának 94. pontja kimondja, hogy a *-szerű* ún. képzőszerű utótagot – helyesírásunk egyszerűsítő elvét érvényesítve – csonkítva (toldalék módjára) kapcsoljuk az *sz* végű szavakhoz: *ésszerű, mésszerű* stb. Az AkH. készülő 12. kiadásában ez változni fog: a képzőszerű utótag mint kategória meg fog szűnni, és a *-szerű* is szabályos utótagnak számít ezentúl: „Nem egyszerűsítjük [...] az összetett szavak tagjainak határán található azonos kétjegyű betűket: *kulcsosomó, jegygyűrű, nagygyűlés, fénynyaláb, díszszázad, mésszerű* stb.” (MTA Magyar Nyelvi Bizottság 2010–2011: 26). Mindezek ellenére jelenleg még az egyszerűsítő írásmód van érvényben, ezért tanácsadó rendszerünkben is ezt kell követnünk.

Szükség van tehát egy olyan operátorra, amely *-sz* végű szavak és a *-szerű* utótag kapcsolásakor elvégzi az egyszerűsítést. Ez az operátor a már említett '\$', amely az összetételi határon keletkező *szsz > ssz* egyszerűsítést végzi. A szabály első operandusa wordform attribútumának értékét kell figyelni, hogy (pontosan egy) *sz*-re végződik-e. Ezt reguláris kifejezéssel tehetjük meg.

```
N(match~".*,NOM", type='Qualificative',
  wordform~".*[^sz]sz$") + A(match~"MN", stem="szerű",
  type='SuffixComPart') == A(sep='$', type='SuffixComPart')
```

Természetesen a dupla *sz*-re végződő szavakra nem vonatkozik ez az előírás, ott kötőjellel kapcsoljuk az utótagot: *dzsessz-szerű*. Ezek írásmódjáról külön szabály gondoskodik.

4 Összegzés

Tanulmányunkban bemutattuk a helyesírás.mta.hu automatikus helyesírási tanácsadó rendszer külön- vagy egybeírással foglalkozó webes alkalmazását. A modul attribútum-érték struktúrára környezetfüggetlen nyelvtani elemzést alkalmaz, morfológiai és szemantikai tulajdonságokra támaszkodva. Mivel a magyar helyesírási szabályzat vonatkozó rendelkezései igen összetettek, bizonyos esetekben nehezen algoritmizálhatóak, a rendszer megalkotása során számos kihívással szembesültünk. Igyekeztünk több példán keresztül bemutatni megoldásainkat az egyes jelenségek kezelésére. Noha egy ilyen automatizált rendszer sosem lehet teljes és helyes, javításokra, kiegészítésekre, új jellemzők implementációjára szükség lesz a jövőben is, rendszerünk mostani formájában is jóval többet nyújt, mint a jelenleg létező hasonló megoldásuk, így reményeink szerint hatékony segítséget nyújthat a magyar nyelvet használók közösségének.

Irodalom

- AkH. = Pomázi, Gy. (szerk.) 2000. *A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás, 12. (példaanyagában átdolgozott) lenyomat. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Miháltz, M., Hussami P., Ludányi Zs., Mittelholcz I., Nagy Á., Oravecz Cs., Pintér T., Takács D. 2012. Helyesírás.hu – Nyelvtechnológiai megoldások automatikus helyesírási tanácsadó rendszerben. In: Tanács, A., Vincze, V. (szerk.) *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: JATEPress, 135–147.
- MTA Magyar Nyelvi Bizottság 2010–2011. *A magyar helyesírás szabályai*. 12. kiadás. Kézirat.
- Novák, A., M. Pintér, T. 2006. Milyen a még jobb Humor? In: Alexin, Z., Csendes, D. (szerk.) *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 60–69.
- OH. = Laczkó, K., Mártonfi, A. 2004. *Helyesírás*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pintér, T., Oravecz Cs., Mártonfi A. 2009. Online helyesírási szótár és megvalósítási nehézségei. In: Tanács, A., et al. (szerk.) *VI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: JATEPress, 172–182.

Metafora és kollokáció

Majoros Krisztián

DE BTK Nyelvtudományok Doktori Iskola
makriszt@gmail.com

Kivonat: A jelen tanulmány a metaforikus nyelvi kifejezések korpuszalapú vizsgálatának komplex problematikájával foglalkozik, és megoldási javaslatokat kíván nyújtani ennek bizonyos részproblémáira. A tölcser módszer egy német nyelvű tudományos ismeretterjesztő szövegekből álló korpuszon kidolgozott és tesztelt eljárás, mely a metaforák különböző típusú, korpuszalapú elemzéseinek egyes vonásait ötvözi. Célja, hogy átfogó képet adjon egy bizonyos terület metaforikájáról egy konkrét korpuszban úgy, hogy az adatfeldolgozás egyes lépéseiben megpróbálja a lehető legnagyobb mértékben kiküszöbölni az intuíción és az introspekción szerepét. Segítségével megállapítható, hogy a vizsgált tudományos ismeretterjesztő korpuszban elsősorban technikai, ipari és információ-technológiai metaforák játszanak kiemelt szerepet a sejtbiológiai ismeretek közvetítésében, a gyakorisági adatokból pedig egyértelmű hangsúlyeltolódás olvasható ki a számítógépes metaforika irányába. Tudomány módszertani szempontból a tölcser módszer alkalmazása során arra a következtetésre juthatunk, hogy az eljárás, melynek végeredményben számolnia kell az intuíción kiküszöbölhetetlenségével az adatok megítélésénél, egy köztes álláspontot foglal el a manuális intuitív vagy automatizált korpuszalapú módszertani vitában, ugyanakkor korpuszokra alkalmazható félig automatizált hibrid módszerként jellemezhető.

1 Problémafelvetés és elméleti háttér

A metaforikus nyelvi kifejezések korpuszalapú vizsgálata egyre elterjedtebb módszer a kognitív szemantikában (vö. Baldauf 1997, Deignan 1998, Goschler 2008, Stefanowitsch 2006a, Stefanowitsch 2006b). A szabadon hozzáférhető elektronikus szövegtörzsek ugyanis a nyelvészeti kutatás olyan adatforrásai, amelyek segítségével statisztikailag reprezentatív eredményekhez juthatunk. Ugyanakkor a digitális korpuszalapú módszerek használata ellen szól, hogy az elemzés alapjául szolgáló automatikusan generált konkordanciák kvalitatív szempontból nem mindig kielégítőek, mert a manuális korpuszelemzéssel ellentétben a számítógép bizonyos nyelvi adatokat figyelmen kívül hagyhat. A manuális módszer ellenben soha nem teszi lehetővé a talált adatok kvantitatív kiértékelését, mivel szükségszerűen együtt jár a vizsgált korpusz méretének radikális lecsökkentésével.

Különösen problematikus az elektronikus szövegtörzsek automatizált elemzése, ha metaforikus nyelvi kifejezések után kutatunk és a vizsgálódások elméleti keretét Lakoff és Johnson fogalmi metaforaelmélete adja (Lakoff–Johnson 1980), ahol a me-

tafora nem elsősorban nyelvi, hanem fogalmi műveletként definiált jelenség. A standard fogalmi metaforaelmélet abból a feltevésből indul ki, hogy hétköznapi (és tudományos) gondolkodásunk, valamint nyelvhasználatunk is metaforák által meghatározott, vagyis a nyelv és a gondolkodás ugyanazon a konceptuális rendszeren belül értelmezhető. Következésképpen ez a konceptuális rendszer a nyelven keresztül is tanulmányozható.ⁱ A fogalmi metafora Lakoff és Johnson alapelmélete szerint két fogalmi tartományt (domain-t) köt össze (az ún. céltartományt és a forrástartományt) úgy, hogy a céltartomány a forrástartományból származó fogalmak, illetve kifejezések segítségével érthető meg. Ezt a két tartományt összekötő folyamatot, (metaforikus) „átvitelnek”, „projekciónak” vagy „mappingnek” nevezzük. A nyelvi szinten az érvelés háború fogalmi metafora például hasonló mondatokban realizálódik: „*Ha ezt a stratégiát követed, meg fogod semmisíteni (téged a vitában).*”

A sokat kritizált elméletet – mely kritika középpontjában többek között a körben forgó érvelés vádja állt (vö. Kertész–Rákosi 2009) – alapul véve tehát meg kell különböztetnünk az ún. *fogalmi metaforát a metaforikus nyelvi kifejezéstől*, mely előbbi nyelvi megvalósulásának tekintendő, így elvileg szövegkorpuszban vizsgálható. Egy-egy fogalmi metafora azonban többféleképpen realizálódhat a nyelvi szinten, a metaforikus nyelvi kifejezések pedig gyakran önmagukban is komplexek. Ez nagymértékben megnehezíti az „automatikus” elemzést, ahogy azt Stefanowitsch is kiemeli:

The principal way in which corpora are accessed is via word forms (more precisely, orthographic strings), and since metaphorical mappings are not generally associated with particular word forms (or particular linguistic items in general), they cannot easily be retrieved automatically (Stefanowitsch 2006b: 64)ⁱⁱ.

A metaforikus nyelvi kifejezések azonosításánál és elemzésénél ezért elengedhetetlen a (tágabb) kontextus (vagyis nem kizárólag a közvetlen grammatikai környezet, hanem nagyobb szövegösszefüggés) figyelembe vétele.

Az elemzést az objektív kiértékelést az is tovább nehezíti, hogy az általános gyakorlatban az elméletalkotáshoz és az elméletek verifikálásához szükséges empirikus adatokban hiány mutatkozik, holott ma már a nyelvészetben is általános elvárásnak tekinthető az intuíció, ill. az introspekció háttérbe szorítása az adatfeldolgozásban, mint ahogy arra Csatár is utal:

Nicht nur generative Linguisten, sondern auch viele Vertreter der konzeptuellen Metapherntheorie sehen sich mit der Kritik konfrontiert, ihre Datensammlungstechnik, die introspektiv-intuitive Methode, sei keine zuverlässige Vorgehensweise, weil sie subjektiv und durch viele Faktoren beeinflussbar sei (Csatár 2008: 109).ⁱⁱⁱ

ⁱ Itt szeretném megjegyezni, hogy a fent említett fogalmi metaforaelméletet kizárólag klaszifikációs keretként használtam és használok, anélkül, hogy elfogadnám, vagy éppen tagadnám annak a fogalmi metaforák mentális reprezentációjáról szóló alapvető feltevéseit.

ⁱⁱ A korpuszokhoz alapvetően szóformákon keresztül (pontosabban karakterláncokon keresztül) férünk hozzá, azonban mivel a metaforikus leképezések általában nem köthetőek meghatározott szóformákhoz (vagy meghatározott nyelvi egységekhez), nem könnyű őket a korpuszból automatikusan kinyerni. (Fordítás: Majoros Krisztián)

ⁱⁱⁱ Nem csak a generatív nyelvészek, hanem a fogalmi metaforaelmélet képviselői is szembe találják magukat azzal a kritikával, hogy adatgyűjtési technikájuk, az introspektív-intuitív módszer nem megbízható, mert szubjektív és sok faktor által befolyásolt eljárás. (Fordítás: Majoros Krisztián)

2 Módszer és korpusz

A jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja, és megoldási javaslatot nyújtson a fent említett összetett módszertani problémára, ill. annak bizonyos részproblémáira.

Az ún. tölcsermódszer egy a német nyelvű IDS - korpuszon tesztelt és a Cosmas II keresőszintaxisán, valamint egyéb opcióin alapuló félig automatizált eljárás, melynek segítségével egy bizonyos terület metaforikájának átfogóbb bemutatására törekszem.

Egy korpuszalapú kutatás talán egyik legfontosabb lépése az adatgyűjtés. Esetünkben olyan metaforikus nyelvi kifejezések szisztematikus gyűjtése a feladat, melyek alapján különböző következtetéseket vonhatunk le bizonyos fogalmi metaforák előfordulására. A jelen tanulmányban ismertetésre kerülő módszer segítségével sejtbiológiai témájú tudományos ismeretterjesztő cikkekben vizsgálom az ismeretek közvetítését segítő, ún. tudástranszfer-metaforákat úgy, hogy az adatgyűjtés nem introspektív módon összeállított metaforikus nyelvi kifejezések listája vagy szótári szócikkek alapján történik, hanem a keresőkérdeések megfogalmazásához szükséges lexémák forrása maga a korpusz. Az eljárás egyes tudományterületek metaforikájának felderítése, valamint korábbi, kvalitatív elemzések kvantitatív felülvizsgálata mellett alkalmas arra, hogy bizonyos mindennapi tapasztalati területeken rendszerszerűen felderítsük a metaforák használatát, melyeket azután például a nyelvtanításban lehet hasznosítani. A módszer alkalmazásával csökkenthető a kutatás metodológiájának introspektív jellege is. Az eljárás egy „hibrid” technikának tekinthető, amely több eddig ismert eljárás különböző vonásait vegyesen hordozza. Ezekről talán Stefanowitsch adja a legátfogóbb áttekintést.

2.1 A metaforák korpuszalapú adatolása Stefanowitsch (2006a) nyomán

Stefanowitsch (2006a) a korpuszalapú adatgyűjtés következő típusait különbözteti meg a metaforakutatás területén:

[1] *A metaforák „manuális” gyűjtése* esetén a nyelvész egyszerűen végigolvassa az általa kiválasztott vagy összeállított szövegtörzset, és minden olyan kifejezést megjelöl, amit metaforikusnak ítél meg. Az eljárás legnagyobb hátránya, hogy az a szövegmennyiség, amit a kutató ilyen módon kezelni képes, relatíve kicsi.

[2] *A forrástartományhoz tartozó metaforikus nyelvi kifejezések keresése* már egy automatizálható, digitális korpuszon alapuló módszer, hiszen a metaforikus nyelvi kifejezések mindig tartalmazzák a forrástartományhoz köthető, „onnan származó” elemeket, ún. *source domain* itemeket, (a továbbiakban SD item).

[3] *A céltartományhoz tartozó kifejezések vizsgálata*, olyan lexikai elemek keresésével kezdődik, amelyek a nyelvi szinten a céltartományt reprezentálják. A második lépésben kiválasztják azokat az előfordulásokat, ahol ezek a lexémák metaforikus nyelvi kifejezésbe vannak beágyazva. A *source domain* itemekkel ellentétben az ún. *target domain* itemek (a továbbiakban TD item) azonban gyakran nem manifesztálódnak nyelvi szinten, ebből kifolyólag a metaforikus nyelvi kifejezések közül ezzel az eljárással csak azok nyerhetők ki a korpuszból, amelyek céltartományi elemet is tartalmaznak.

2.1.1 Példák TD itemeket tartalmazó és nem tartalmazó metaforikus nyelvi kifejezésekre Stefanowitsch (2006b) és Lakoff nyomán

ARGUMENT IS WAR (Lakoff–Johnson 1980: 4)
 SD WAR
 TD ARGUMENT (i. e. DISCUSSION)
 Your *claims* are *indefensible*. ‘~ Az állításai tarthatatlanok.’
 (Stefanowitsch 2006b: 65)

LOVE IS WAR (Lakoff–Johnson 1980: 49)
 SD WAR
 TD LOVE
 He is known for his many rapid *conquests*. ‘~ A számtalan villámhódításáról híres.’
 (Stefanowitsch 2006b: 66)

Stefanowitsch. megemlíti még három másik eljárást, de azok technikai okokból jelenleg kevésbé elterjedtek és az itt ismertetett módszer sem támaszkodik rájuk, ezért ezekre itt nem térek ki részletesen.

2.2 A tölcsérmódszer

Az általam javasolt tölcsérmódszer egy „hibrid” eljárás, amelynek az egyes lépései az első három említett stratégiával mutatnak hasonlóságot, de több ponton el is térnek azoktól. Lényeges különbség az egész eljárásra nézve, és ebben a tekintetben a tölcsérmódszer túl is lép az alternatív technikákon, hogy itt az adatgyűjtés nem introspektív módon összeállított metaforikus nyelvi kifejezések listája vagy szótári szócikkek alapján történik, hanem a keresőkérdések megfogalmazásához szükséges lexémák forrása maga a korpusz.

Első lépésben lehetőségünk van azonnal egy automatikus kereséssel indítani, ha megfogalmazzunk egy keresőkérdést, ami egy vagy akár több TD itemet tartalmaz.

A lépés amellelt, hogy leszűkíti a korpuszt a releváns szöveg(hely)ekre, lehetővé teszi a TD itemek közvetlen kontextusának vizsgálatát is, ami pedig a jellemző SD itemek potenciális gyűjtőhelye. Ez a lépés (iii)-mal mutat rokonságot, azzal a különbséggel, hogy itt nem csupán a metaforikus nyelvi kifejezésekbe ágyazott TD itemek megkeresése a cél. Az adatfeldolgozás egy (vagy több) TD item keresésével indul és a végeredménye nem csupán a TD itemek kollokációinak (többszöri együttes előfordulásuk egy vagy több másik lexémával) listája, hanem egy saját, relatíve sokkal kisebb korpusz, ami a TD itemeket tartalmazó tágabb kontextusrészletekből áll össze. Az így exportálható korpusz természetesen egészében nem összefüggő szöveg többé, hanem gyakorlatilag a találatok listája a saját közvetlen szöveggörnyezetébe ágyazva, melynek nagysága előre definiálható. Az introspektív módon összeállított kifejezéslisták helyett ezt követően az ily módon exportált kontextusdarabok szolgálnak a jellegzetes SD itemek forrásaként.

A **második lépésben** az exportált kontextusdarabok manuális átvizsgálása történik a bennük fellelhető metaforikus nyelvi kifejezések kigyűjtése céljából. Más szóval SD itemeket keresünk. Ez a fázis tehát technikailag nem tér el (i)-től, csak egyetlen, de annál fontosabb különbségről beszélhetünk. (i)-gyel ellentétben itt a nyelvész nem összefüggő szövegeket olvas el és elemez, hanem csak a releváns kontextusszeleteket, ami pedig jelentős mértékben meggyorsítja az adatfeldolgozás manuális részét. Így

természetesen nem minden metaforikus nyelvi kifejezés szűrhető ki a korpuszból, de összeállítható egy olyan, az adott TD item szempontjából reprezentatívnak tekinthető SD item lista, ami alapjául szolgálhat a következő lépésnek.

A **harmadik lépés**, ahol a talált lexémák keresése történik az egész korpuszban vagy akár más korpuszokban. Ez a lépés (ii)-höz hasonlítható azzal a lényeges különbséggel, hogy itt nincs szükség előfeltevésekre a konkrét forrástartományokat illetően, mert a keresést csak a már megtalált, kontextusreleváns SD itemekre futtatjuk le, és amelyek esetében itt még nem mondható meg, mely forrástartomány(ok)hoz sorolhatók. A második keresés alapját tehát kizárólag az előző lépés végén nyert (nyelvi) adatok adják. Az SD itemek kollokációinak vizsgálata esetlegesen új figuratív elemek megtalálásához vezethet, és így új forrástartományok meglétére is következtethetünk.

A talált kollokációk manuális ellenőrzésére itt is szükség van, mivel ez készíti elő a **negyedik lépést**, ami nem más, mint az adatok számszerűsítése. Itt az egyes SD itemek abszolút és függő gyakoriságát is figyelembe vesszük, mely számok alapján megállapítható, melyik metaforikus nyelvi kifejezés milyen súlyozottsággal található meg az adott korpuszban.

Az adatfeldolgozás azonban nem egyenlő az adatok értelmezésével, ezért szükség van egy **ötödik, befejező lépésre** is, melyben az adatok interpretációja kap helyet. A gyakorisági adatokból következtetni lehet arra, hogy mely metaforák játszanak kiemelten fontos szerepet a konceptualizációban, valamint ezek alapján kijelentéseket tehetünk a vizsgált szövegtípus vagy tematikus korpusz metaforikus strukturáltságát illetően.

A fent vázolt alternatív módszer úgymond tölcserjelleget mutat, mivel az alkalmazás során a vizsgált nyelvi anyag lépésről lépésre leszűkül, végül pedig már csak számadatokkal dolgozunk. Az első keresőkérdést az egész korpuszon futtatjuk le, míg a második lépésben csak a relevánsnak tekintett kontextusrészleteket vesszük figyelembe. A harmadik lépés csak a talált SD itemekre koncentrál, majd ezt követi a gyakorisági adatok prezentálása, utolsó lépésként pedig ezek kiértékelése.

2.3 A korpusz

A több mint hatmillió szavas szövegtörzs, amin a tölcserjelleget teszteltem, a mannheimi IDS-korpusz egy része, ami egy online tudományos ismeretterjesztő magazin 15 évfolyamát öleli fel (1997–2011). A korpusz így statisztikailag reprezentatívnak tekinthető, az 1–100 millió szavas korpuszokat ugyanis a szakirodalom már a reprezentatív szövegtörzsek közé sorolja (Stefanowitsch 2005: 114). A Cosmas II segítségével a következő számadatokat exportálhatjuk a használt részkorpuszra vonatkozóan (1. táblázat).

A cikkek szerzői elsősorban újságírók, tehát a szövegek egyértelműen nem a szűkebb értelemben vett tudományos szakszövegek, hanem a tudományos ismeretterjesztést szolgálják.

Texte	Wörter		Dokument	
162	80.849	SPK/J97	spektrumdirekt	Jahrgang 1997
736	360.706	SPK/J98	spektrumdirekt	Jahrgang 1998
676	325.148	SPK/J99	spektrumdirekt	Jahrgang 1999
823	419.011	SPK/J00	spektrumdirekt	Jahrgang 2000
224	48.993	SPK/J01	spektrumdirekt	Jahrgang 2001
797	213.981	SPK/J02	spektrumdirekt	Jahrgang 2002
1.659	551.828	SPK/J03	spektrumdirekt	Jahrgang 2003
1.509	565.928	SPK/J04	spektrumdirekt	Jahrgang 2004
1.616	717.645	SPK/J05	spektrumdirekt	Jahrgang 2005
1.440	650.082	SPK/J06	spektrumdirekt	Jahrgang 2006
1.276	620.505	SPK/J07	spektrumdirekt	Jahrgang 2007
1.092	528.719	SPK/J08	spektrumdirekt,	Jahrgang 2008
926	466.685	SPK/J09	spektrumdirekt	Jahrgang 2009
897	427.369	SPK/J10	spektrumdirekt	Jahrgang 2010
498	301.882	SPK/J11	spektrumdirekt	Jahrgang 2011
14.331	6.279.331	15		

1. táblázat. A részkorpusz számosított jellemzése (a Cosmas II exportálás-funkciójával előállítva)

3 A módszer alkalmazása és eredmények

Az **első lépésben** egy jól választott keresőkérdés – jelen esetben ez a Cosmas II keresőszintaxisának megfelelően &Zelle UND &Protein volt – megfogalmazásával ilyen, és ehhez hasonló kontextusrészleteket exportálhatunk és az ezekből összeállított mintakorpuszban manuálisan keressük meg a **második lépésben** a metaforikus nyelvi kifejezéseket:

Damals kannte man bereits die Boten-RNA (mRNA) - eine Art **Stempelabdruck der DNA-Sequenzen**, der lebenswichtig für die Zelle ist, um **Proteine herzustellen**. Denn erst, wenn **Enzyme Gene in mRNA umgeschrieben haben**, können Ribosomen daraus **Proteine übersetzen**. Die microRNAs waren dagegen etwas völlig anderes: **Kodiert** von "Junk"-DNA, **kontrollieren** sie ihrerseits fast ein Drittel unserer Gene und **entscheiden** etwa nach Bedarf, wie viel mRNA **in Proteine umgeschrieben** wird. Eine besonders wichtige Rolle der microRNAs ist **das Ausschalten von Genen**, das Gen-Silencing. Der microRNA-Einzelstrang **sucht sich** dabei eine passende mRNA und heftet sich an sie, **wie eine an die andere Hälfte eines Reißverschlusses**. Eine andere **Strategie** der microRNA ist es, an die Ribosomen direkt zu binden, um die **Proteinherstellung** zu blockieren. Über diese **Mechanismen** beeinflussen die kleinen RNAs die Entwicklung, Zellteilung und Krankheiten wie etwa Krebs, Diabetes und Virusinfektionen.

SPK/J08.00284.spektrumdirekt, 28.03.2008; Gene und RNA stillen

[1'] Akkor már ismert volt a hírvivő RNS (mRNS) - a DNS-szekvenciák egyfajta **bélyeglenyomata**, ami a sejt számára **a fehérjék előállításához** létfontosságú, mivel a riboszómák csak akkor tudják **lefordítani a géneket fehérje nyelvre**, mikor már az **enzimek átírták** azokat az mRNS-be. Ezzel szemben a mikroRNS-ek teljesen mások voltak. Ezek a „Junk” –DNS által **kódolt** nukleinsavak génjeink

SPK	zerstört. Die Folge davon ist, daß in der	Zelle
	keine Proteine mehr produziert werden und	
SPK	DNA in das Genom des Wirtes ein, damit die	Zellen
	diejenigen Proteine produzieren, welche das	
SPK	produzieren Proteine, welche HIV-infizierte	Zellen
	zerstören. Diese Immunzellen sind schon	
SPK	produzierten etwa sechs Prozent der	Zellen
	Proteine, die für Blutgefäßzellen typisch	

Két másik, gyakran explicit módon is megjelenő fogalmi metafora a Das Mitochondrium ist ein Kraftwerk, vagyis 'a mitokondrium erőmű' [3], ill. a Ribosomen sind Proteinfabriken, vagyis a riboszómák fehérjegyárak [4].

[3]

SPK	in den Mitochondrien, den 'Kraftwerken' der	Zelle,
	die ihre eigene	
SPK	Mitochondrien als 'Kraftwerke' unserer	Zellen
	sind für den	
SPK	der Mitochondrien, den Kraftwerken der	Zelle.
	Hier wird vor allem	
SPK	aus den Mitochondrien, den Kraftwerken der	Zellen,
	die über eine	
SPK	in den Mitochondrien, den Kraftwerken der	Zelle,
	sich wesentlich.	
SPK	Die Mitochondrien, die Kraftwerke der	Zelle,
	waren bei den	
SPK	in den Mitochondrien, den 'Kraftwerken' der	Zelle,
	die ihre eigene	
SPK	Mitochondrien als 'Kraftwerke' unserer sind für	Zellen
	den	
SPK	der Mitochondrien, den Kraftwerken der	Zelle.
	Hier wird vor allem	
SPK	aus den Mitochondrien, den Kraftwerken der	Zellen,
	die über eine	

[4]

SPK	Dabei erfüllen Ribosomen als	Proteinfabriken
	eine der wichtigsten	
SPK	Hochaufgelöste Bilder der	Proteinfabrik
	in der Zelle offenbaren	
SPK	verhindert, dass diese von den	Eiweißfabriken
	der Zelle abgelesen und	
SPK	transportiert sie zur nächsten	Proteinfabrik
	in der Zelle. Tamura und	
SPK	wider: die Ribosomen etwa, die	Proteinfabriken,
	oder das Proteasom	
SPK	herauszuschneiden - weshalb die	Proteinfabriken
	der Zelle nur das	
SPK	oder das Ribosom, die zelluläre	Eiweißfabrik.
	Aber solche dicken	
SPK	dann setzen die körpereigenen	Proteinfabriken,
	die Ribosomen, den	
SPK	dazu an Teile der ribosomalen	Proteinfabriken
	und verhindern so den	
SPK	welche dann anderswo von	Eiweißbaufabriken
	abgelesen und	
SPK	die Mama Die Montage zellulärer	Eiweißfabriken
	ist ausschließlich	

SPK	eines Proteins zu den	Eiweißfabriken
	transportieren. Die	
SPK	in den ribosomalen	Eiweißfabriken
	abgelesen. Die Hunderte	
SPK	Frau haben die Struktur dieser	Proteinfabriken
	aufgeklärt. Am Anfang	
SPK	1964. Doch die Struktur der	Eiweißfabriken
	erwies sich als hoch	
SPK	der zellulären	Eiweißfabriken.

Az IT metaforika talán legszemléletesebb képviselője a nyelvi szinten a programozige, ill. ennek főnévi változatai:

[5]

SPK	daß entweder die genetische	Neuprogrammierung
	der bereits	
SPK	DNA in die Zelle hinein. Hier	programmiert das
	Phagengenom den	
SPK	ein Eiweiß ins Visier, das die	Endothelzellen in
	den programmierten	
SPK	Offensichtlich lassen sich die	Zellen aber trotzdem
	"reprogrammieren"	
SPK	Freie Fettsäuren lösen in	Leberzellen program-
	mierten Zelltod	
SPK	um die Frage, was bei der	Umprogrammierung von
	Körper- zu	
SPK	Molekül Interferon-gamma kann	Mastzellen so
	umprogrammieren , dass	
SPK	der Beweis erbracht, dass der	neuprogrammierte
	Zelltyp "alles kann,	
SPK	des Runxl-Transkriptionsfaktor-	umprogrammierte
	Blutstammzellen	
SPK	möglich, weil die entstandenen	Zellen im Zuge des
	Umprogrammierens	
SPK	an Methoden, die Technik der	Umprogrammierung von
	Körperzellen zu	
SPK	recht kleiner Prozentsatz aller	Zellen tatsächlich
	umprogrammierbar	
SPK	vielleicht doch wirklich alle	Zellen umprogram-
	miert werden - aber	
SPK	in den erfolgreich einer	Umprogrammierung
	unterzogenen Zellen	
SPK	Zusätzlich steht bei	reprogrammierten Zel-
	len das Problem im	
SPK	2009 zudem gezeigt, dass aus	rückprogrammierten
	Körperzellen einer	
SPK	Bindegewebszellen in Neurone	umzuprogrammieren ,
	ohne dabei zuerst	
SPK	ist unklar, wie eine gelungene	Reprogrammierung der
	Zelle im Detail	
SPK	Transkriptionsaktivität in der	umprogrammierten Zel-
	le dürfte dann am	

Az 3. és 4. táblázat a **negyedik lépés** eredményeit foglalja össze.

Lexéma	Gyakoriság	Lexéma	Relatív gyakoriság
<i>herstellen</i> 'előállít'	2331	<i>produzieren</i> 'termel'	47
<i>produzieren</i> 'termel'	2064	<i>herstellen</i> 'előállít'	42
<i>Maschine</i> 'gép'	674	<i>Kraftwerk</i> 'erőmű'	42
<i>Baustein</i> 'építőelem'	607	<i>Baustein</i> 'építőelem'	33
<i>Kraftwerk</i> 'erőmű'	477	<i>Apparat</i> 'készülék'	25
<i>Apparat</i> 'készülék'	343	<i>Maschinerie</i> 'gépezet'	19
<i>Fabrik</i> 'gyár'	159	<i>Bauanleitung</i> 'összeszerelési útmutató'	17
<i>Bauanleitung</i> 'összeszerelési útmutató'	150	<i>Bauplan</i> 'terv(rajz)'	15
<i>Bauplan</i> 'terv(rajz)'	118	<i>Fabrik</i> 'gyár'	13
<i>Maschinerie</i> 'gépezet'	94	<i>Maschine</i> 'gépezet'	10

3. táblázat. Az ipari, ill. technikai metaforát reprezentáló 10 lexémametafora gyakorisága és relatív gyakorisága az spk-korpuszban

Lexéma	Gyakoriság	Lexéma	Relatív gyakoriság
<i>Programm</i> 'program'	1056	<i>programmieren</i> 'programoz'	75
<i>Kopie</i> 'másolat'	445	<i>Kopie</i> 'másolat'	50
<i>ablesen</i> 'leolvas'	420	<i>ablesen</i> 'leolvas'	42
<i>programmieren</i> 'programoz'	371	<i>kodieren</i> 'kódol'	34
<i>kodieren</i> 'kódol'	343	<i>Programm</i> 'kódol'	26
<i>übersetzen</i> 'fordít'	230	<i>übersetzen</i> 'fordít'	10
<i>Code</i> 'kód'	124	<i>Kode</i> 'kód'	5
<i>Kode</i> 'kód'	95	<i>Code</i> 'kód'	3
<i>umschreiben</i> 'átír'	79	<i>abschreiben</i> 'leír'	3
<i>abschreiben</i> 'leír'	34	<i>umschreiben</i> 'átír'	2

4. táblázat. Az IT - metaforát reprezentáló 10 lexémametafora gyakorisága és relatív gyakorisága az spk-korpuszban

4 Összegzés

4.1 Az eredmények értelmezése

A tölcser módszer utolsó, **ötödik lépés**eként a kapott eredményeket értelmezésére kerül sor. A 2. táblázatból az olvasható le, hogy a *termel* és *előállít* igeformák mind az abszolút, mind a relatív gyakoriságukat illetően a lista elején állnak. Emellett elsősorban az *erőmű*, *építőelem*, *készülék* és *gépezet* főnevek gyakorisága volt magas, ami az ipari, ill. technikai metafora meglétét támasztja alá a korpuszban. Igazolást nyert az is, hogy az IT-metaforát elsősorban a *programoz* ige különböző alakjai reprezentálják a korpuszban és ennek relatív gyakorisága jelentős mértékben meghaladja bármely más vizsgált lexémametafora relatív gyakorisági értékét. Megállapítható tehát, hogy a vizsgált tudományos ismeretterjesztő korpuszban elsősorban technikai, ipari és információ-technológiai metaforák játszanak kiemelt szerepet a sejtbiológiai ismeretek közvetítésében, míg más fogalmi metaforákra utaló metaforikus nyelvi kifejezések szórványosabban fordulnak elő. A gyakorisági adatokból pedig egyértelmű hangsúlyeltolódás olvasható ki a számítógépes metaforika irányába.

4.2 Tudomány módszertani megjegyzések

Bár a tölcser módszer egy bizonyos fogalom köré épülő metaforika átfogó bemutatása mellett az intuíció, az introspekció háttérbe szorítására törekedett az adatfeldolgozás során, mégis találunk ilyen elemeket az egyes lépések alkalmazásának tüzetesebb megvizsgálásakor.

Az első lépésben a TD itemek kiválasztása és beépítése az első keresőkérdésbe intuitív. A második lépésben a metaforák manuális kigyűjtése és a kérdésfeltevés szempontjából releváns példák kiválasztása is a professzionális intuíción alapszik, amit természetesen befolyásol a használt metaforaelmélet (és az elméleti terminológia). Ugyanez érvényes a konkordanciák manuális ellenőrzésére is a következő lépésben. A talált metaforikus nyelvi kifejezések csoportosítása és ezek fogalmi tartományokhoz történő rendelése, valamint a különböző fogalmi metaforák megnevezése is intuitív-introspektív módon történik. A professzionális intuíció így nagy szerepet játszik az interpretációs fázisban is.

Módszertani szempontból tehát az alkalmazott eljárás kapcsán kétféle következtést lehet megfogalmazni.

1. Az adatok alapján generálható egy általános leírás arról, hogy milyen metaforák szövik át a sejtbiológiai szövegeket, és hogy ezek között találunk egy vezérmetaforát, amelynek az időbeli változásait is fel lehetett deríteni (vö. Majoros–Csatár 2011).

2. Módszertani következtetés: a manuális intuitív vagy automatizált korpuszalapú módszertani vitában egy köztes álláspontot foglal el a módszer, mely számol az intuíció kiküszöbölhetetlenségével az adatok megítélésénél, ugyanakkor korpuszokra alkalmazható félig automatizált hibrid módszerként jellemezhető.

Irodalom

Baldauf, Ch. 1997. *Metapher und Kognition: Grundlagen einer neuen Theorie der Alltagsmetapher*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Csatár, P. 2008. Die introspektiv-intuitive Datensammlung und ihre Alternativen in der konzeptuellen Metaphertheorie. In: Kertész, A., Rákosi, Cs. (szerk.): *New approaches to linguistic evidence: Pilot studies*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 109–149.
- Deignan, A. 1998. *A corpus-based study of some linguistic features of metaphor*. PhD Dissertation, University of Birmingham, UK.
- Goschler, J. 2008. *Metaphern für das Gehirn: Eine kognitiv-linguistische Untersuchung*. Berlin: Frank & Timme.
- Kertész, A., Rákosi, Cs. 2009. Cyclic vs. circular argumentation in the conceptual metaphor theory. *Cognitive Linguistics*, 20: 703–732.
- Lakoff, G., Johnson, M. 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Majoros, K., Csatár, P. 2011. Leitmetaphern in der modernen Zellbiologie. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, 21(2): 133–157.
- Stefanowitsch, A. 2005. Quantitative Korpuslinguistik und sprachliche Wirklichkeit. In: Solte-Gresser, Ch. et al. (szerk.) *Von der Wirklichkeit zur Wissenschaft: Aktuelle Forschungsmethoden in den Sprach-, Literatur- und Kulturwissenschaften*. Hamburg: LIT-Verlag. 141–155.
- Stefanowitsch, A. 2006a. Corpus-based approaches to metaphor and metonymy. In: Stefanowitsch, A., Gries, S. Th. *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Stefanowitsch, A. 2006b. Words and their metaphors: A corpus-based approach. In: Stefanowitsch, A., Gries, S. Th. *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 63–70.

Fogalmak fontossága a definíciós gráf vizsgálatával

Makrai Márton

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
makrai@budling.hu

Kivonat: A cikkben egy számítógépes szövegértéshez szolgáló erőforrás, a 4lang fogalmi szótár segítségével vizsgálom, hogy az egyes fogalmak mennyire fontosak a mondatmegértésben. Ezt úgy teszem, hogy a szavak jelentését reprezentáló definíciókat egy irányított gráffá alakítom, melynek csúcsai a fogalmak. A cikkben leírt definíciós gráfra a számítástudományban Page Rank néven ismert módszert alkalmazva az egyes csúcsokhoz rendelt értékek éppen a megfelelő fogalomnak a más szavak és frázisok megértésben való fontosságaként értelmezhetők.

1 Bevezetés

A számítógépes szövegértés egyre inkább átszövi a mindennapokat. Az okostelefonok természetes nyelvű kérdésekre válaszolnak, az ingyenes statisztikai alapú gépi fordítók segítségével megtudhatjuk, hogy egy átlatunk egyáltalán nem beszélt nyelven írt szöveg nagyjából miről szól, és a technika mostanában kezdi kielégíteni azt az igényt, hogy a gépeknek ugyanazokkal a szavakkal adhassunk feladatot, mint egy személyi titkárnak. Többek közt ebben a kutatási irányban dolgozik az MTA Számítástudományi és Automatizálási Kutatóintézetének Nyelvtechnológiai Kutatócsoportja. A cikkben a kutatócsoport szemantikaprojektjének lexikonát, a 4lang fogalmi szótárát vizsgálom abból a szempontból, hogy az egyes fogalmak mennyire fontosak a megértésben. A Page Rank módszerét használok, amit eredetileg honlapok relevanciájának mérésére találtak ki.

A cikk felépítése a következő. A második szakaszban bemutatom a 4lang fogalmi szótárát, kitérve a szókincs összeállítására és a definíciók megírásának alapelveire. A harmadik szakaszban felvázolom a szavak jelentését megragadó definíciókban használt elemeket és szintaxist. A negyedik szakaszban bemutatom a definíciós gráfot, az ötödikben pedig az egyes fogalmak súlyának kiszámítására használt módszert, a Page Ranket. Végül az ötödik szakaszban közlöm a számszerű eredményeket.

2 A 4lang fogalmi szótár

A kutatáshoz a 4lang fogalmi szótár szolgál adatként. Ez egy gépi szövegértéshez készült erőforrás, olvasója tehát egy másik számítógépes modul. A szótárát részletesen bemutattuk a IX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencián (Kornai–Makrai 2012), így itt csak átismétlem a szókincs összeállítását és a definíciók elkészítésének legfontosabb alapelveit. További információt a fenti konferenciakötetben talál az ol-

vasó. Azt, hogy az itt leírt alapelvek megvalósíthatók-e, természetesen a szótárt használó rendszer intelligenciája fogja mutatni. A hagyományos lexikográfiai előzményekkel és a számítógépes nyelvészeti ontológiákkal való kapcsolatáról, valamint a kutatócsoport szemantika projektjének elméleti háttéréről lásd bővebben Kornai (2010)-et.

A 4lang gerincét (1942 darab definiált szót és kötött morfémát) a Longman Defining Vocabulary adja. A Longman szótárnak az a változata, ami rendelkezésünkre állt (Bullon 2003) ezen kívüli elemeket is használ., ezért tovább bővítettük a szókincset 197 egyszerű szóval (pl. *dimension, two, communicate, conform, mammal, item, artefact*), 188 tulajdonnévvel, melyek definíciója lényegében csak egy hivatkozás az enciklopédia megfelelő elemére (pl. *Greenland, Greenwich, Guy Fawkes*) és 147 összetett szóval (*bell-shaped, bitter-tasting, blue-black*). Utóbbiak az itteni eredmények szempontjából érdektelenek.

A 4lang definíciói emberi munkával készültek, többnyire felhasználva klasszikus szótárakat is, leginkább a Longman szótárt. A definíciók megírásának legnagyobb újdonsága alighanem a radikális monoszémia. Ez azt jelenti, hogy a szótár a szavak *absztrakt jelentését* igyekszik megragadni, amiből a konkrét használatok levezethetők. Kornai–Makrai (2012)-ban idéztük a *Webster's Third* (Merriam 1961) *potash* 'hamuzsír, kálisó' tételét annak bemutatására, hogy a hagyományos lexikológiában hogyan szoktak egyértelműsíteni poliszémnek tartott szavakat. Náluk a *potash* szónak négy jelentése van. Az Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencián egy számítógépes erőforrásból, az angol WordNet-ből (Miller 1995) hoztam hasonló példát a *stomach* 'has' szó hat jelentésével.

Noun

- ▲ S: (n) **stomach**, tummy, tum, breadbasket (an enlarged and muscular saclike organ of the alimentary canal; the principal organ of digestion)
- ▲ S: (n) abdomen, venter, **stomach**, belly (the region of the body of a vertebrate between the thorax and the pelvis)
- ▲ S: (n) **stomach** (an inclination or liking for things involving conflict or difficulty or unpleasantness) "*he had no stomach for a fight*"
- ▲ S: (n) **stomach** (an appetite for food) "*exercise gave him a good stomach for dinner*"

Verb

- 2 S: (v) **stomach** (bear to eat) "*He cannot stomach raw fish*"
- 3 S: (v) digest, endure, stick out, **stomach**, bear, stand, tolerate, support, brook, abide, suffer, put up (put up with something or somebody unpleasant) "*I cannot bear his constant criticism*"; "*The new secretary had to endure a lot of unprofessional remarks*"; "*he learned to tolerate the heat*"; "*She stuck out two years in a miserable marriage*"

A 4lang alapelvei szerint mindkét szó monoszém (egyjelentésű). Egyértelműsítés csak tiszta homonímia esetén történik, pl. az angol *state* szóalaknak külön tétel felel meg az 'állam' és az 'állapot' jelentésben. Kezdeti munkamódszernek azt választjuk, hogy egy szóalak egyes használatait mindaddig ugyanahhoz a jelentéshez soroljuk, amíg nem ütközünk egy olyan nyelvbe, amely a két esetben más szót alkalmaz. A monoszémiához tartozik, hogy mivel a 4lang a fogalmi jelentést írja le, egy fogalom-

hoz sorol két olyan szót, ami csak szófajában különbözik, pl. az igéket a belőlük képzett *nomen actionisszal* (*lát, látás*).

Az absztrakció után azt emelem ki, hogy a 4lang szótár nyelvfüggetlen törekszik lenni. A szavak definiálásakor igyekeztünk több nyelvet is figyelembe venni, és a fogalmak szóalakját magyarul, angolul, latinul és lengyelül is feltüntettük. A kutatócsoportban folyamatban van a szótár negyven nyelvre való kibővítése.

Végül megjegyezzük, hogy a definíciók elkészítésekor arra törekedtünk, hogy csak nyelvi tudást, úgymond analitikus igazságokat rögzítsünk. Az 'éj' 4langbeli definíciójában (lásd a következő szakaszban) szerepel, hogy nincsen nap. Ezzel azt is mondjuk, hogy ha éjszaka (mondjuk éjfélkor) feljönne a nap, azt már nem is neveznénk éjszakának.

3 A definíciók szintaxisa

A későbbiek megértéséhez szükséges, hogy szóljunk egy pár szót a definíciók szintaxisáról. Először a következő három példán keresztül bemutatom a 4lang tételeinek felépítését.

1474 lány N girl puella dziewczyna: female, child

112 acél N steel chalybs stal: metal, hard, strong

500 éj N night nox noc: period, FOLLOW sunset, sunrise FOLLOW, dark, lack(sun), <sleep AT>

Látható, hogy a tételek azonosítóval (sorszámmal) kezdődnek, majd a magyar alak, egy szófaji címke (a korábban elmondottak miatt ez csak kiegészítő információ), az angol, a latin és a lengyel alak, végül pedig, kettősponttal elválasztva maga a definíció szerepel.

A kisbetűs predikátumok magukért beszélnek, az első példában azt látjuk, hogy aki lány, az nő és gyerek.

A következő két definícióban kétváltozós predikátumok is szerepelnek. Ezeket csupa NAGYBETŰVEL, infix jelöléssel (az argumentumok közé) írjuk. A `\redu{szürkével}` írt szavak nem részei az erőforrásnak, hanem egy redundanciaszabály gondoskodik arról, hogy a ki nem töltött argumentumok szerepét a definiálandó szó (az első példában tehát a 'mell') töltsse ki.

1656 mell N breast mamma pier\':s: two, organ, breast ON chest, woman HAS breast

1233 kard N sword gladius miecz: weapon, sword HAS blade[<long>,pointed], sword HAS edge

Ebben a cikkben szószinten dolgozunk, mégis fontos beszélni a szavak (tipikusan az igék és relációs főnevek) vonzatairól. A kompozicionalitás elvének speciális eseteként megköveteljük, hogy egy régensből és annak vonzataiból álló szerkezet jelentésének reprezentációja a régens és a vonzatok jelentésreprezentációjából álljon össze. Ehhez a régensnek definíciójában jelölni kell, hogy hova kerül a vegyes vonzatok reprezentációja. Ezt a vonzatok mélyesetére (Fillmore 1968) hivatkozva tesszük meg. A mélyesetek elnevezése jelenleg magyar felszíni eseteket rövidít, így pl. NOM} jelöli az alanyt, ACC a tárgyat, DAT a datívuszi vonzatot és OBL az oblikvuszit. Kutatócsoportunkban folyamatban van egy elméletileg megalapozottabb (a Fillmore-i elképzeléssel

is könnyebben összevethető és alternációkat is megragadó) mélyesetrendszer kidolgozása. A példákban az is látszik, hogy a szintaxisban ditranzitív (esetleg még több argumentumú) igék jelentéséről hogyan adunk számot legfeljebb kétváltozós predikátumok segítségével. Erről részletesen ír Kornai (2012).

4 A definíciós gráf

Ebben a szakaszban először bemutatom, hogy hogyan alakítottuk át a 4lang szótárat egy irányított gráffá, melynek segítségével jellemezni tudtuk a fogalmak szemantikai fontosságát, utána pedig bemutatom a gráfot.

A definíciós gráf csúcsai a szótárban szereplő fogalmak, és ha pl. az 'acél' szó definíciójában szerepel a 'fém' szó, akkor a gráfban egy irányított él mutat az előbbinek megfelelő csúcsból az utóbbinak megfelelőbe. A gráfnak 2 897 csúcsa és 7816 éle van (tehát viszonylag ritkán vannak élek két csúcs között).



1. ábra A definíciós gráf

A későbbiekben fontos lesz az erős összefüggőség fogalma. Két csúcsot *erősen összefüggőnek* hívunk, ha vezet belőlük út (élsorozat) egymásba. Ez a reláció ekvivalenciareláció, a csúcsokat osztályokba sorolja, ezek az *erősen összefüggő komponensek*. A 4lang gráfjának erősen összefüggő komponensei önmagukban is érdekesek, és intuíciót adnak a gráfról, ezért ezeket röviden bemutatom.

A későbbiekben fontos lesz az erős összefüggőség fogalma. Két csúcsot *erősen összefüggőnek* hívunk, ha vezet belőlük út (élsorozat) egymásba. Ez a reláció ekvivalenciareláció, a csúcsokat osztályokba sorolja, ezek az *erősen összefüggő komponensek*. A 4lang gráfjának erősen összefüggő komponensei önmagukban is érdekesek, és intuíciót adnak a gráfról, ezért ezeket röviden bemutatom.

Ahogy a táblázatban is látszik, a legnagyobb erősen összefüggő komponensben meglehetősen vegyesen találunk szavakat. A következő legnagyobb erősen összefüggő komponenseket olyan ciklusok adják, mint a hónapok vagy a hét napjai. Ezeket úgy definiáljuk, hogy pl. minden hónapnál feltüntetjük azt, hogy ő egy hónap, valamint az előző és a következő hónapot. A következő legnagyobb erősen összefüggő komponensek valamilyen fogalomhoz kapcsolódnak értelmesen, például a bútorok és

maga a *bútor* szó egy erősen összefüggő komponenst alkotnak, ugyanis a bútorok definíciójában szerepel a bútor szó, a 'bútor'-éban pedig néhány bútor példaként. Végül a legtöbb fogalom egyedül alkot erősen összefüggő komponenst.

méret	db	
662	1	{yellow, four, sleep, under, lack, month. . . }
12	1	{január, február, . . . , december}
7	1	{hétfő, kedd, . . . , vasárnap}
5	1	{furniture, chair, table, bed, cupboard}
4	3	{queen, royal, monarch, king}, {cereal, our, . . . }, . . .
3	8	{male, sex, female}, {calm, disturb, upset}, . . .
2	26	{exist, real}, {reason, cause}, {child, parent}, . . .
1	2302	{PART_OF}, {other}, {IS_A}, {number}, . . .

1. táblázat. A 4lang erősen összefüggő komponensei

5 A fogalmak súlya

A fogalmak egymás definiálásában játszott fontosságát jellemeztük. Az ehhez használt matematikai módszerre úgy érdemes gondolni, hogy véletlen bolyongást végzünk a definíciós gráfban. A sétát egy véletlenszerűen választott fogalomban indítjuk (hogymilyen eloszlás szerint, az, mint látni fogjuk, mindegy). A séta lépései során véletlenszerűen veszünk egyet az aktuális fogalmat definiáló fogalmak közül egyenletes eloszlással (pontosabban a multiplicitást is figyelembe véve, vagyis hogy az egyes fogalmak hányszor szerepelnek az adott definícióban). A véletlen séta határeloszlásán azt értjük, hogy hosszú idő után mekkora valószínűséggel leszünk az egyes fogalmakban (csúcsokban). Ez éppen azt fejezi ki, hogy az adott fogalom mennyire fontos az összes fogalom definiálásában, figyelembe véve azok fontosságát is.

A határeloszlás pontosan akkor egyértelmű (vagyis független a kiindulási eloszlástól), ha a gráf egyetlen erősen összefüggő komponensből áll. Láttuk, hogy ez nálunk nem áll fent. Nem erősen összefüggő irányított gráf csúcsainak az előbb leírt súlyozására szolgál a Page Rank. A Page Rank mögött szemléletesen egy olyan séta van, amely során az aktuális csúcsból 1-nél valamivel kisebb valószínűséggel továbbra is a belőle közvetlenül elérhető csúcsok egyikébe megyünk (véletlenszerűen, a multiplicitást is figyelembe véve), de kis valószínűséggel bármelyik csúcsba mehetünk. Az átmenetvalószínűségekre nézve ez azt jelenti, hogy ha az eredeti sétában $P(i,j)$ valószínűséggel megyünk a j -edik csúcsba, feltéve, hogy aktuálisan az i -edikben vagyunk, az új sétában ugyanez az átmenetvalószínűség

$$(1) \quad P_d(i,j) = \frac{1-d}{n} + dP(i,j)$$

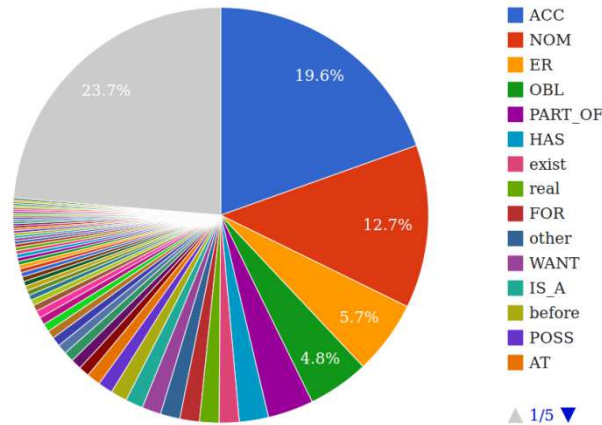
ahol d az úgynevezett csillapítási tényező (leggyakrabban $d = 0.85$), n pedig a csúcsok száma. d -vel 1-hez közelítve az eredeti mátrix határeloszlását közelítjük.

6 Eredmények

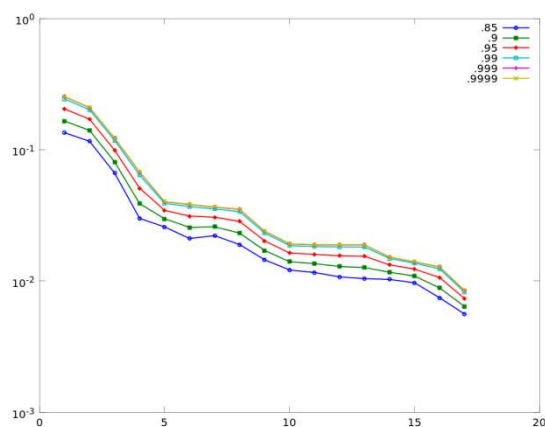
A 2. ábrán láthatjuk az eredményeket. Néhány (kevés) elem meglehetősen nagy súlyt kapott, nagyon sok pedig nagyon kicsit. A 2.b ábra a 17 legfontosabb fogalom Page Rankjét mutatja logaritmikus skálán. Itt a vízszintes tengelyen a fontosság szerinti rangsor van ($d = 0.1$), a függőleges, logaritmikus tengelyen pedig a megfelelő rangsorú elem Page Rank értéke. A két legfontosabb elem két mélyeset, összhangban azzal az intuitív elképzeléssel, hogy egy igei szerkezet megértésben jelentős szerepet játszik a vonzatainak megértése. Kiemelnék még két darab kétváltozós predikátumot: a jelentésreprezentációból ismerős PART_OF-ot és a célt (az emberhez kapcsolódó dolgok célját) kifejező FOR-t. Ezek az eredmények azt ígérik, hogy ahhoz, hogy helyes következtetéseket tudjon levonni egy számítógép (mesterséges intelligencia), elsősorban a rangsor elején levő elemeket kell jól kezelnie.

A 16 legfontosabb elem Page Rankje nem nagyon függ a csillapítási tényezőtől. Egyetlen kivétel a birtoklás (HAS), ami a leggyakoribb definiáló fogalom (a definíciók 19%-ában szerepel), ugyanakkor neki magának nincs definíciója. A HAS kis csillapítás (például $d = 0.85$) esetén nagy Page Ranket kap, erős csillapítás esetén pedig kicsit.

Az definiáló szókincs jellemzése régi probléma a lexikológiában. Ahogy Kornai–Makrai (2012)-ban is leírtuk, a 4lang egyik célja az alapszókincs meghatározása. A most közölt kutatás tehát úgy összegezhető, mint a 4lang szótár hozzájárulása az alapszókincs számszerű jellemzéséhez, vagyis ennek a régi és sok szempontból tárgyalt készletnek egyfajta formális definiálásához.



2.a ábra. A fogalmak Page Rankje



2.b ábra. A fogalmak Page Rankje logaritmusos skálán

Köszönetnyilvánítás

Szeretném megköszönni témavezetőm, Kornai András munkáját, aki ehhez a magam és a kutatói közönség számára is izgalmas feladathoz irányított, és lényeges meglátásokkal segített. Az itt közölt kutatásban – mely a korábban elkészült szótárat vette alapul – más munkatársam nem volt. Ugyancsak köszönöm Fóris Ágota, Nemeskey Dávid, Prószéky Gábor, Vámos Tibor, Váradi Tamás és az anonim bíráló hasznos megjegyzéseit. Az esetleges hiányosságokért vagy hibákért való felelősség természetesen egyedül rám hárul. A munka az OTKA Szemantikai Alapú Nyelvtudomány (82333) pályázatának támogatásával készült.

Irodalom

- Bullon, S. 2003. *Longman dictionary of contemporary English 4*. London: Longman.
- Fillmore, C. 1968. The case for case. In: Bach, E., Harms, R. (szerk.) *Universals in linguistic theory*. New York: Holt and Rinehart. 1–90.
- Kornai, A. 2010. The algebra of lexical semantics. In: Ebert, C. et al. (szerk.) *Proceedings of the 11th mathematics of language workshop*. Bielefeld: Springer. 174–199.
- Kornai, A. 2012. Eliminating ditransitives. In: Groote, Ph. De, Nederhof M.-J. (szerk.) *Revised and selected papers from the 15th and 16th formal grammar conferences*. Bielefeld: Springer. 243–261.
- Kornai, A., Makrai, M. 2012. A 4lang fogalmi szótár. In: Tanács, A., Vincze, V. (szerk.) 2012. *IX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: JATEPress, 62–70.

Angol nyelvű összetett kifejezések automatikus azonosításaⁱ

Nagy T. István

SZTE TTIK Informatikai Doktori Iskola
nistvan@inf.u-szeged.hu

Kivonat: A jelen munkában az angol nyelvű összetett kifejezések automatikus azonosítására kifejlesztett, alapvetően a Wikipediára támaszkodó szótárillesztési megközelítés hatékonyságát vizsgáljuk a Wikipédia folyamatos bővülésének függvényében. Emellett két különböző korpuszon automatikusan generált tanítóhalmazon tanított gépi tanuló megközelítést értékeltünk ki, valamint megvizsgáltuk, hogyan hat az automatikusan generált tanítóhalmaz mérete a gépi tanuló módszer hatékonyságára.

1 Bevezetés

Ebben a munkában angol nyelvű összetett kifejezések automatikus felismerésére fókuszálunk. Azon többszavas kifejezéseket, amelyek olyan lexikai egységet alkotnak, amely több, önállóan is létező részből áll, továbbá rendszerint valamilyen többletjelentéssel is bír az önálló részek jelentéséhez képest (Sag et. al. 2002), valamint szintaktikailag egységként viselkednek (Kiefer 2000), összetett szavaknak nevezzük. Ezen kifejezések lehetnek főnevek (*swimming pool*), összetett mellénevek (*red haired*), összetett határozószók (*above all*), összetett prepozíciók (*in front of*), valamint összetett kötőszavak (*in order that*). Az összetett szavak igen gyakran fordulnak elő az angol nyelvű szövegekben: az általunk vizsgált Wiki50 korpuszon (Vincze et al. 2011) átlagosan a mondatok 67,5%-a tartalmazott összetett szót. Ezen kifejezések automatikus azonosítását nagyban nehezíti az összetett szavak produktív tulajdonsága, vagyis hogy egy eddig nem létező, új összetett szó bármikor felbukkanhat egy adott szövegben. Ugyanakkor az összetett szavak megfelelő kezelése igen hasznos tud lenni számos természetesnyelv-feldolgozó alkalmazás számára, úgymint gépi fordítás vagy információkinyerés.

A jelen tanulmányunkban bemutatjuk angol nyelvű összetett szavakat folyó szövegekben automatikusan azonosító, Wikipedián alapuló szabályalapú rendszerünket, valamint gépi tanuló megközelítésünket. Módszereinket az 50 véletlenszerűen kiválasztott Wikipedia-oldalból álló Wiki50 korpuszon értékeltük ki, ahol a mondatokban előforduló összetett szavak manuálisan annotálva vannak. Mivel módszereink alapvetően a Wikipediára támaszkodtak, ezért bemutatjuk, hogyan változtak eredményeink a

ⁱ A jelen kutatást a futurICT.hu nevű, TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0013 azonosítószámú projekt támogatta az Európai Unió és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása mellett.

Wikipedia bővülésével párhuzamosan. Ehhez vettük a Wikipedia minden év január elseji aktuális állapotát annak 2001-es indulása óta, és aszerint értékeltük ki a rendszereinket. A megközelítéseink által elért eredmények felülmúlják az összetett szavak automatikus kinyerésére kifejlesztett mwetoolkit (Ramisch et al. 2010a) rendszer eredményeit.

2 Kapcsolódó munkák

Többszavas kifejezések, azon belül is az összetett kifejezések folyó szövegben való automatikus azonosítására már számos kísérlet született. Bonin és munkatársai (2010) különböző szűrési technikák segítségével nyertek ki tudományos, jogi, valamint Wikipedia-szövegekből többszavas kifejezéseket, jórészt összetett kifejezéseket. Az mwetoolkit eszköz segítségével angol nyelvű szövegekből automatikusan nyerhetünk ki összetett kifejezéseket. Ramisch és munkatársai (2010a, 2010b) a Genia és az Europarl korpuszon, valamint általános szövegeken szemléltette az eszköz hatékonyságát. Caseli és munkatársai (2009) különböző párhuzamosítási technikákkal nyertek ki összetett kifejezéseket gyermekgyógyászati párhuzamos korpuszokon. Jelen munkában a Vincze és munkatársai (2011) által kifejlesztett, alapvetően a Wikipedián alapuló szótárillesztési megközelítés hatékonyságát vizsgáltuk a Wikipedia bővülésének függvényében, valamint egy gépi tanuló megközelítés robusztusságát teszteltük.

3 Összetett kifejezések automatikus azonosítása

Ebben a fejezetben különböző megközelítéseket ismertetünk angol összetett kifejezések automatikus azonosítására.

3.1 Felhasznált korpuszok

Különböző megközelítéseink kiértékeléséhez alapvetően két korpuszt használtunk. Elsősorban az 50 különböző angol Wikipedia-oldalt és 2929 angol összetett szót tartalmazó Wiki50 korpuszra támaszkodtunk, melyen többféle többszavas kifejezés (többek közt az összetett szavak), valamint tulajdonnevek is manuálisan jelölve vannak. Megközelítéseinket szintén kiértékeljük a British National Corpusból véletlenszerűen kiválasztott, 1000 mondatból álló adathalmazon (Nicholson–Baldwin 2008), melyben 485 összetett kifejezés található.

Korpusz	Mondat	Token	NC	2	3	4
Wiki50	4350	114570	2929	2442	386	101
BNC	1000	021631	0485	0436	040	009

1. táblázat. A kiértékeléshez használt korpuszok adatai. NC: összetett kifejezések.

3.2 Wikipedia-alapú módszer összetett kifejezések automatikus azonosítására

Összetett kifejezések automatikus azonosítására a Vincze és munkatársai (2011) által megvalósított, Wikipedián alapuló megközelítést alkalmaztunk. A módszer lényege, hogy az angol nyelvű Wikipedia-oldalokról automatikusan összegyűjtésre kerültek azon kisbetűs, több szóból álló linkek, amelyek nem tartalmaztak nem angol nyelvű kifejezéseket, tulajdonneveket, valamint numerikus értékeket. Az így létrejött listát felhasználva, három különböző eljárást alkalmaztak. Az első esetben az így kinyert listában szereplő összetett kifejezéseket illesztették a folyó szövegekre. Az összeolvasztás módszer esetében, amennyiben *A B* és *B C* is előfordult a kinyert listában, *A B C*-t szintén elfogadták mint összetett kifejezést. A harmadik esetben a potenciális összetett kifejezés abban az esetben került elfogadásra, amennyiben az szerepelt a listában, és a szófaji kód szekvenciája illeszkedett egy előre definiált mintára (például melléknév + főnév). A szófaji kódokat a Stanford szófaji elemző segítségével (Toutanova–Manning 2000) határozták meg. Végül pedig vették a fenti három megközelítés kombinációját.

Vincze és munkatársai (2011) módszerüket csupán a Wikipedia egy aktuális állapotán vizsgálták. Ugyanakkor úgy gondoltuk, érdekes lehet megvizsgálni, miként hat a módszer hatékonyságára a Wikipedia folyamatos bővülése. Ezért a fentebb ismertetett módszer segítségével összegyűjtöttük a Wikipedia aktuális állapotának megfelelő potenciális angol összetettkifejezés-listát a Wikipedia 2001-es kezdete óta, és kiértékeljük a kombinált módszert a Wiki50 korpuszon.

Év	Wikipedia oldalak száma	NC-lista mérete	Fedés	Pontosság	F-mérték
2002	13 200	5 892	5,12	68,42	9,52
2003	124 229	25 431	16,22	59,05	25,45
2004	271 160	58 696	24,99	71,69	37,06
2005	752 239	120 028	33,81	69,57	45,50
2006	1 611 876	211 802	40,11	66,20	49,96
2007	2 988 703	322 918	44,42	64,15	52,49
2008	4 432 034	405 635	46,91	63,35	53,90
2009	5 281 708	459 544	48,51	62,82	54,74
2010	6 009 776	511 303	49,33	62,45	55,12
2011	7 167 621	567 288	50,69	62,66	56,04
2012	9 007 810	640 879	53,36	60,58	56,74
2013	9 914 544	687 574	53,67	59,84	56,59

2. táblázat. A Wikipedián alapuló listaillesztési megközelítés eredményei a Wikipedia bővülésének függvényében. **Wikipedia-oldalak:** az adott évben az angol Wikipedia oldalainak a száma. **NC-lista:** a Wikipediáról automatikusan gyűjtött lista mérete.

Mivel az angol nyelvű Wikipedia 2001-ben indult, ezért a fentiekben már ismertetett potenciális összetett kifejezések listáját a Wikipedia 2002. január elsejei állapotából nyertük ki. A 2. táblázat, valamint az 1. ábra mutatja be a Vincze és munkatársai által megvalósított, szótárillesztés alapú módszer hatékonyságát, a Wikipedia-oldalak számát, a kinyert lista nagyságát, a Wikipedia egyes év eleji állapotának függvényében.

3.3 Gépi tanuló megközelítés

Összetett kifejezések automatikus azonosítására egy gépi tanuló megközelítést is implementáltunk.

Mivel a feladatot szekvenciajelölési problémaként definiáltuk, ezért a probléma megoldásának legsikeresebbnek vélt képviselőjét, az elsőrendű lineáris feltételes véletlen mezők (Conditional Random Fields) szekvenciális tanuló MALLET (McCallum 2002) implementációját alkalmaztuk. A szekvenciális tanuló alkalmazása mellett szólt az is, hogy a felhasznált korpuszokon csupán az összetett kifejezések egyes előfordulásai vannak manuálisan annotálva, míg negatív példák nem, ezért osztályozó algoritmust nem tudunk alkalmazni.

Mivel az összetett kifejezések és a többszavas tulajdonnevek is olyan szerkezetek, amelyek több szóból állnak, de egyetlen egységet alkotnak, ezért igen hasonlóképpen viselkednek (Vincze et al. 2011). Ezért az általunk megvalósított gépi tanuló megközelítés jellemzőkészlete egy tulajdonnév-felismerési alap jellemzőkészleten alapszik, amelyeket a következő kategóriákba sorolhatunk:

felszíni jellemzők: kis-/nagybetűs kezdet, szóhossz, a szó belsejében előforduló különleges karakterek (számok, nagybetűk stb.), karakter bi- és trigramok, toldalékok;

szótárak: személynevek, cégnevek, helynevek, főnevek szótövei, az angol Wikipediából gyűjtött összetett főnevek;

gyakorisági jellemzők: a token gyakorisága, a kis- és nagybetűs alakok előfordulásának aránya, a nagybetűs és mondatkezdő alakok előfordulásának aránya;

nyelvi jellemzők: szófaj, függőségi viszonyok;

környezeti jellemzők: mondatbeli pozíció, a szó környezetében előforduló leggyakoribb szavak, idézőjelek a szó körül stb.

Ezt az alap jellemzőkészletet egészítettük ki néhány, az összetett szavakat leíró jellemzőkkel. Alapvetően a szótár jellemzőket egészítettük ki. A Wikipediáról gyűjtött listát az egyes összetett kifejezések előfordulásai szerint rendeztük, és különböző gyakorisági értékekhez tartozó összetett kifejezések által alkotott listákkal egészítettük ki a már meglévő szótárakat. Továbbá a 2010-ben megrendezésre került SemEval sorozat 9-es feladatának tanuló és tesztalalmazát is felhasználtuk mint szótárt. A nyelvi jellemzők szófaji szabályokkal lettek kiegészítve. Vagyis amennyiben a szöveg szófajikód-szekvenciája illeszkedett egy előre definiált összetett kifejezés mintájára, a szekvenciatagok igaz értéket kaptak, egyébként pedig hamisat. Továbbá a mondatban előforduló egyéb entitásokra is jellemzőként tekintettünk, úgymint mondatokban szereplő tulajdonnevek, valamint félig kompozicionális szerkezetek. Tulajdonnevek automatikus azonosítására a Stanford tulajdonnév-felismerő eszközt alkalmaztuk (Finkel 2005), valamint a félig kompozicionális szerkezetek automatikus azonosítására is egy már meglévő alkalmazást használtunk (Nagy et al. 2011).

A fent ismertetett jellemzőkészlettel tanított szekvenciajelölőt 50-szeres keresztvalidációval értékeltük ki a Wiki50 korpuszon. Ekkor 50 lépésben történik a kiértékelés, és minden lépésben egy dokumentum jelenti a tesztalalmazt, a többi negyvenkilenc uniója pedig a tanulóalalmazt. Ezáltal minden dokumentum pontosan egyszer szerepel tesztalalmazként, ezek uniója így megegyezik a tanító adatbázissal. A szekvenciajelölő tanítására automatikusan generált tanító adatbázist is használtunk.

Ebben az esetben a tanító adatbázis olyan véletlenszerűen kiválasztott Wikipedia-oldalakkól állt, amelyek nem tartalmaztak táblázatot vagy egyéb strukturált szöveget. Mivel ezek a dokumentumok nem voltak manuálisan annotálva, ezért a már fentiekben ismertetett szótárillesztési megközelítés eredményét tekintettük etalon jelölésnek. Ezen az automatikusan kialakított tanító adatbázison tanítottuk a fentebb részletezett jellemzőkészlettel a szekvenciális tanulót. Ekkor a tanító adatbázis etalonnak tekintett címkéi alapvetően az alkalmazott szótárillesztési megközelítés hatékonyságától függenek, ugyanakkor kvázi tetszőleges nagyságú tanító adatbázis generálható. Ezért megvizsgáltuk, hogy az ilyen módon automatikusan generált tanító adatbázis mérete hogyan hat a szekvenciális tanuló hatékonyságára. Ezért a kezdetben 10 véletlenszerűen kiválasztott Wikipedia-oldalból álló tanító adatbázist folyamatosan növeltük egészen 10 000-ig. A 2. ábra mutatja, hogyan hat a tanító adatbázis mérete a szekvenciajelölő teljesítményére. Összehasonlítottuk a teljesen felügyelt keresztvalidációval kiértékelt modell, az automatikusan generált tanítóhalmazon tanított modell, valamint a szótárillesztési megközelítés eredményeit a Wiki50 korpuszon, valamint a BNC adathalmazon. A 4. táblázatban található az összehasonlítható adatok.

Mivel véletlenszerűen választottuk ki az automatikusan generált tanító adatbázis-hoz a Wikipedia-oldalakat, ezért megvizsgáltuk, hogyan hat az eredményre ezen véletlen kiválasztás. Ezért automatikusan generáltunk tíz különböző véletlenszerű tanító adatbázist, amelyeken a szótárillesztési megközelítést tekintettük etalon jelölésnek, és ezeken tanítottuk a szekvenciális tanuló algoritmust a fentebb részletezett jellemzőkészlettel. Ezen eredmények a 3. táblázatban találhatóak.

4 Eredmények

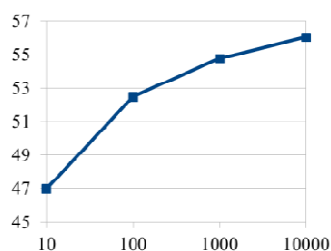
A 2. táblázatban látható az évek függvényében a Wikipedián alapuló szótárillesztési módszer eredményei. 2002. január 1-jén az angol Wikipedia csupán 13 200 oldalból állt, amiből 5892 potenciális összetett kifejezést tudtunk kinyerni, amivel a Wiki50 korpuszon 9,58 F-mértéket értünk el. Ugyanakkor a Wikipedia dinamikus bővülésének köszönhetően 2013. január 1-jén az angol Wikipedia már 9 914 544 oldalt tartalmazott, amelyből a vizsgált módszerrel 687 574 potenciális összetett kifejezést nyertünk ki, amivel 56,59 F-mértéket értünk el. A módszer fedésére elsősorban a Wikipediából automatikusan kinyert potenciális összetettkifejezés-lista mérete van hatással, ami a Wikipedia dinamikus bővülésével a 2. táblázatban látható módon folyamatosan javul.

A 2. ábra mutatja, hogyan hat az automatikusan generált tanító adatbázis mérete a gépi tanuló megközelítés eredményeire. Míg a csupán 10 véletlenszerűen kiválasztott Wikipedia-oldalból álló tanítóhalmazon tanított szekvenciajelölő modell 46,99 F-mértéket ért el, addig a 10 000 Wikipedia oldalt tartalmazó tanított 56,06 F-mértéket volt képes elérni.

A 3. táblázatban található a 10 különböző 10 000 Wikipedia oldalból álló automatikusan generált tanítóhalmazon tanított szekvenciajelölő modellek eredményei a Wiki50 korpuszon. Az átlagos F-mérték 59,99 volt, míg az eredmények szórása 0,3237.

A 4. táblázat mutatja a különböző megközelítések eredményeit a Wiki50 korpuszon és a BNC adathalmazon. A különböző megközelítések hibaelemzéséhez megvizsgáltuk a korpuszokon előforduló angol összetett kifejezések hosszúságát. Ahogy az 1. táblázatban is látható, a Wiki50 korpuszon előforduló összetett kifejezések

83,37%-a (2442 előfordulás) két szóból áll, 13,17%-a (386 előfordulás) három szóból, míg négy vagy annál több szóból az összetett kifejezések 3,46%-a (101 előfordulás) áll. Mindegyik módszer a két szóból álló összetett kifejezések azonosításában bizonyult a leghatékonyabbnak.

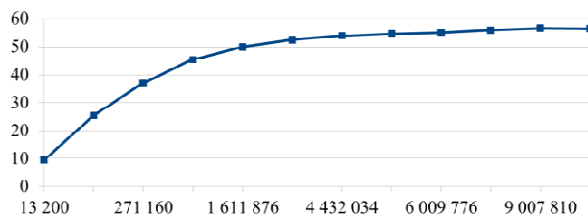


1. ábra: A gépi tanuló megközelítés eredményei az automatikusan generált tanító adatbázis függvényében (Wikipedia-oldalak száma)

	Fedés	Pontosság	F-mérték
1	57,02	55,21	56,10
2	56,74	55,38	56,05
3	57,26	55,73	56,48
4	56,64	55,02	55,82
5	57,46	55,25	56,33
6	56,88	55,61	56,24
7	56,98	55,03	55,99
8	56,20	54,94	55,56
9	57,08	53,73	55,36
10	56,85	55,04	55,93
Átlag:	56,91	55,10	55,99

3. táblázat. A gépi tanulási módszer eredményei különböző automatikusan generált tanítóhalmazon

Dokumentumszintű keresztvalidációval kiértékelt gépi tanuló megközelítés érte el a legjobb eredményt a Wiki50 korpuszon 68,16 F-mértékkel, míg az automatikusan generált tanítóhalmazon tanított modell, valamint a szótárillesztési megközelítés egyaránt 56 F-mérték feletti eredményt ért el, más-más fedés és pontosság értékekkel. Ugyanakkor a gépi tanuló megközelítés 4,23 ponttal magasabb F-mértéket volt képes elérni a BNC adathalmazon.



2. ábra: Szótárillesztési megközelítés eredménye a Wikipedia oldalainak számának függvényében.

5 Az eredmények értékelése

A Wiki50 korpuszon mind a három különböző megközelítést kiértékeltek. Ezek közül a dokumentumszintű keresztvalidációval kiértékelte gépi tanuló modell érte el a legjobb eredményt. Ugyanakkor az automatikusan generált tanítóhalmazon tanított modell is hatékonynak bizonyult. Ebben az esetben megvizsgáltuk, hogyan hat az automatikusan generált tanítóhalmaz mérete a módszer hatékonyságára. Ahogy a 2. ábrán is látható, az automatikusan generált korpusz méretének növekedésével folyamatosan növekszik a gépi tanuló megközelítés eredménye, a Wiki50 korpuszon, viszont a javulás mértéke folyamatosan csökken. Ugyanakkor a módszer eléggé robusztusnak bizonyult, hiszen az eredmények 0,3237 szórást mutattak, amikor tíz különböző automatikusan generált, 10 000 Wikipedia-oldalból álló tanítóhalmazon tanítottuk és a Wiki50 korpuszon értékeltük ki. Továbbá megvizsgáltuk, hogy a szótárillesztési megközelítés hatékonyságára hogyan hat a Wikipedia bővülése. Ahogy az 1. ábra is mutatja, a Wikipedia dinamikus növekedésével egyre jobb eredményt ér el a módszer, de a javulás mértéke egyre csökken. Mivel minden évben bővül a Wikipediából kinyert, potenciális összetettkifejezés-lista mérete, ezért ez a 2. táblázatban látható módon igen kedvező hatással van a módszer fedésére, viszont kedvezőtlenül hat annak pontosságára. Összességében egészen 2012-ig ez az F-mértékben javulást eredményez, 2013-ban viszont már a fedés javulása nem tudja kompenzálni a pontosság csökkenését, ezért ekkor már csökken az előző évhez képest az F-mérték.

Amikor megvizsgáltuk az angol összetett kifejezések tulajdonságait, azt kaptuk, hogy ezek jellemzően két szóból állnak. A vizsgált megközelítések mindegyike a két szóból álló angol összetett kifejezések azonosításában bizonyult a leghatékonyabbnak. A vizsgálat eredményei a 4. és 5. táblázatban találhatóak.

	LOO			WikiTrain			Szótárillesztés		
	Pont.	Fed.	F	Pont.	Fed.	F	Pont.	Fed.	F
2	69,12	79,62	74,00	64,86	60,14	62,41	61,14	64,66	62,85
3	52,33	62,93	57,14	29,02	47,86	36,13	30,05	49,79	37,48
4	24,73	45,10	31,94	8,60	40,00	14,16	6,45	75,00	11,88
Össz.	64,39	72,40	68,16	56,57	55,57	56,06	53,67	59,84	56,59

4. táblázat: Különböző megközelítések eredményei pontosság, fedés és F-mérték tekintetében a Wiki50 korpuszon. **LOO:** dokumentumszintű keresztvalidáció. **WikiTrain:** automatikusan generált tanítóhalmazon tanított modell. **Szótárillesztés:** Wikipedián alapuló szótárillesztési megközelítés.

A szótárillesztési megközelítés, valamint az automatikusan generált tanítóhalmazon tanított modell nagyjából azonos F-mértéket ért el a Wiki50 korpuszon, viszont eltérő pontosság és fedés értékekkel. Míg a gépi tanuló megközelítés több példát tudott azonosítani, addig a szótárillesztés inkább pontosabbnak bizonyult. Ennek elsődleges oka lehet, hogy a gépi tanuló megközelítésnél egy nagyobb méretű, ám automatikusan generált tanító adathalmazt használtunk, amelyen etalon címkének a szótárillesztés eredményeit vettük.

A BNC adathalmazon kiértékelte automatikusan generált tanítóhalmazon tanított gépi tanuló modell hatékonyabbnak bizonyult a szótárillesztéses megközelítésnél. Mivel ez az adathalmaz a BNC korpuszból véletlenszerűen kiválasztott 1000 mondatból áll, valamint a Wiki50-nél jelentősen kevesebb angol nyelvű össze-

tett kifejezést tartalmaz, ezért nem értékeltük ki a Wiki50-hez hasonlóan dokumentumszintű keresztvalidációval. Ugyanakkor ezen az adathalmazon a kiértékelt módszerek kevésbé jó eredményt értek el, mint a Wiki50 korpuszon.

	WikiTrain			Szótárillesztés		
	Pont.	Fed.	F	Pont.	Fed.	F
2	40,60	45,04	42,70	33,49	45,06	38,42
3	20,00	22,86	21,33	17,50	17,95	17,72
4	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Össz.	38,02	41,53	39,70	31,40	40,75	35,47

5. táblázat: Különböző megközelítések eredményei pontosság, fedés és F-mérték tekintetében a BNC adathalmazon. **WikiTrain:** automatikusan generált tanítóhalmazon tanított modell. **Szótárillesztés:** Wikipedián alapuló szótárillesztési megközelítés.

6 Összegzés

A jelen munkában két különböző korpuszon vizsgáltuk meg egy szótárillesztési módszer, valamint gépi tanuló megközelítések hatékonyságát angol nyelvű összetett kifejezések automatikus azonosítására. Ezen megközelítések erősen a Wikipediára támaszkodnak. Míg a szótárillesztési megközelítés a Wikipediából automatikusan generált listán alapszik, addig a gépi tanuló megközelítések jellemzőkészetét ezen listával egészítettük ki. Ezért megvizsgáltuk, hogyan hat a Wikipedia bővülése ezen módszerek hatékonyságára. Úgy találtuk, hogy a Wikipedia dinamikus bővülése segíti ezen módszerek eredményességét, ugyanakkor a javulás mértéke folyamatosan csökken az idő előrehaladtával. Mivel az automatikusan generált adathalmazon tanított modell alapvetően a szótárillesztési megközelítésen alapszik, ezért a jövőben javítani kívánjuk e módszer pontosságát.

Irodalom

- Bonin, F., Dell’Orletta F., Venturi G., Montemagni S. 2010. Contrastive filtering of domain-specific multi-word terms from different types of corpora. In: *Proceedings of the 2010 workshop on multiword expressions: From theory to applications*. Beijing, China: Coling 2010 Organizing Committee. 77–80.
- Caseli, H. de M., Villavicencio A., Machado A., Finatto M. J. 2009. Statistically driven alignment-based multiword expression identification for technical domains. In: *Proceedings of the workshop on multiword expressions: Identification, interpretation, disambiguation and applications*. Singapore: ACL. 1–8.
- Finkel, J. R., Grenager T., Manning C. 2005. Incorporating non-local information into information extraction systems by Gibbs Sampling. In: *Proceedings of the 43rd annual meeting of the association for computational linguistics (ACL 2005)*. 363–370. <http://nlp.stanford.edu/~manning/papers/gibbscrf3.pdf>. Letöltés dátuma: 2012. 15. 22.
- Kiefer, F. 2000. A szóösszetétel. In: Kiefer, F. (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. Alaktan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 519–567.
- McCallum, A. K. 2002. *Mallet: A machine learning for language toolkit*. Elérhető: <http://mallet.cs.umass.edu>. Letöltés dátuma: 2011. 09. 02.
- Nagy, T. I., Vincze V., Berend G. 2011. Domain-dependent identification of multiword expressions. In: *Proceedings of recent advances in natural language processing (RANLP)* 2011. Hissar, Bulgaria. 622–627.

- Nicholson, J., Baldwin, T. 2008. Interpreting compound nominalisations. In: *LREC 2008 Workshop: Towards a shared task for multiword expressions (MWE 2008)*. Marrakech, Morocco. 43–45.
- Ramisch, C., Villavicencio A., Boitet C. 2010a. Multiword expressions in the wild? The mwetoolkit comes in handy. In: *Coling 2010: Demonstrations*. Beijing, China. 57–60.
- Ramisch, C., Villavicencio A., Boitet C. 2010b. Mwetoolkit: a framework for multiword expression identification. In: *Proceedings of LREC'10*. Valletta, Malta: ELRA.
- Sag, I. A., Baldwin T., Bond F., Copestake A., Flickinger D. 2002. Multiword expressions: A pain in the neck for NLP. In: *Proceedings of CICLing-2002*. Mexico City, Mexico. 1–15.
- Toutanova, K., Manning, C. D. 2000. Enriching the knowledge sources used in a maximum entropy part-of-speech tagger. In: *Proceedings of EMNLP 2000*. Stroudsburg, PA, USA. ACL. 63–70.
- Vincze, V., Nagy T. I., Berend G. 2011. Multiword expressions and named entities in the Wiki50 corpus. In: *Proceedings of recent advances in natural language processing (RANLP) 2011*. Hissar, Bulgaria. 289–295.

Magyarország új Alaptörvényének olasz nyelvű fordítása közben felmerülő terminológiai kérdések

Novák Barnabás

PTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
barna.novak@gmail.com

Kivonat: Magyarország új Alaptörvényének hatályba lépésével tartalmi változások mentek végbe, az új terminusok alkotásának szükségessége megnőtt, velük párhuzamosan pedig hangsúlyosabbá vált az egy- illetve többnyelvű terminológiai munkák fontossága is.

A tanulmány a terminológiában szokásos összetető módszer alapján összesen öt terminus eseti-összehasonlító elemzését mutatja be, a vonatkozó magyar és olasz nyelvű terminológiai-, fordítástudományi- és jogi szakirodalom ismeretében, valamint a forrás- és célnyelvi produktumok összetetésével. A vizsgálata nemcsak e két tudományterület eredményeinek integrálása szempontjából, hanem Magyarország új Alaptörvényének külföldi megítélésének tekintetében is nagy jelentőséggel bír. A dolgozat célja a fordítási folyamat során felmerült terminológiai kérdések – az olasz fordítási megoldást középpontba állítva – bemutatása mellett, rávilágít a jogág hazai terminológiai rendszerezésének és tisztázásának szükségességére.

1 Bevezetés

1.1 Jog és nyelv kapcsolata

A jogi fogalmazás a jog és a nyelv területéhez egyaránt kötődik. Előbbihez a tartalma, a nyelvhez pedig a kifejeződése miatt kapcsolódik. A jog tartalma a szabályozási alapot szolgáló társadalmi-gazdasági viszonyok változását követi, a nyelvezete pedig a joggal együtt fejlődik. A fejlődés során azonban új fogalmak születnek, amelyek új terminusokat igényelnek (Drinóczi–Pétertei 2004: 315). Ezen terminusok sikeres megalkotása garantálja a jogalkotói akarat sikeres közlését, ebből következően a megfelelő jogalkalmazást és jogi hatás kiváltását. A terminusokkal szemben támasztott legfőbb elvárás a jogbiztonság megtartása, a jogszabályok tartalmi megfelelése, formai pontossága és személytelen hangvétel, amely az alábbiakban foglalhatóak össze: érthetőség, kifejezőerő, adekvátság, terjedelem valamint konzekvens megjelenítés. Ebből következően a jogszabályok nyelvezetében a választékosságot nem a változathatóság, hanem a következetes terminológiai pontosság jellemzi. Klaudy (2007: 36) szerint az Európai Unió soknyelvű intézményrendszerének működtetése olyan hatalmas méretű fordítási tevékenységet igényel, hogy a fordítástudománynak reális esélye van arra, hogy az európai integráció tudománya legyen. Az integrációs folyamatok mellett azonban fontos szerepet kell szánni a nemzeti jogszabályok fordításának is.

1.2 Alkotmányértelmezés mint terminológiai munka

Az alkotmányértelmezés az alkotmány jelentéstartalmának a feltárását, pontosítását, konkretizálását, fejlesztését jelenti. Többfajta alkotmányértelmezési módszer létezik: nyelvtani, logikai, rendszertani, történeti, genetikus, teleológiai, komparatív. Az alkotmányértelmezési tevékenység korlátai: a szövegkötöttség, a precedensrendszerű alkotmányértelmezési gyakorlat, a nemzetközi egyezmények és bírói gyakorlat, illetve az alkotmány logikai egysége. Minden alkotmányi normát úgy kell értelmezni, hogy az összeegyeztethető legyen az alkotmány alapvető elveivel, értékeivel, illetve az alkotmányjogi ellentmondások elkerülhetőek legyenek. Ezen kritériumokat a fordítónak a sikeres (jogi) tartalom közlése érdekében egyszerre kell érvényre juttatnia. Muráth (2009) rámutat arra, hogy a terminológiai munkát sokszor csak azzal az igénnyel azonosítják, hogy a nemzeti nyelvekben szükség van az új fogalmak meghatározására, az új megnevezések alkotására és azok beillesztésére a meglévő fogalmi rendszerbe.

Ha az alkotmány explicit értelmezési szabályt ad meg, annak az a sajátossága, hogy maga is az értelmezés tárgyává válik, vagyis végső soron az alkotmánybíróság határozhatja meg jelentéstartalmát, gyakorlati szerepét. Ez történik majd az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdésében írt szabállyal is: „Az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti Hitvallással és a történeti alkotmányunk vívmányai-val összhangban kell értelmezni”. A Nemzeti Hitvallás jogrendszerbeli helye tehát rendezett, de ennek gyakorlati megvalósítása vet fel problémákat, tényleges szerepét a többi vizsgálandó terminussal együtt majd az Alkotmánybíróság fogja az alaptörvény-értelmezési tevékenysége során feltárni.

2 A vizsgálat során alkalmazott korpusz bemutatása

Vizsgálatom korpuszát Magyarország új alaptörvényének eredeti magyar és annak hivatalos olasz nyelvű fordítása adja. 2011. április 18-án az Országgyűlés által elfogadott Magyarország új Alaptörvényét Schmitt Pál köztársasági elnök 2011. április 25-én, húsvéthétfőn írta alá ünnepélyes keretek között. Az új normaszöveg 2012. január 1-jén lépett hatályba. Az új Alaptörvénnyel hatályon kívül helyezett normaszöveget eredeti formájában 1949. augusztus 18-án fogadta el az Országgyűlés az 1936. évi szovjet Alkotmány alapján. Ez volt az 1949. évi XX. számú törvény. Bár az Alkotmányt 1949 és 1989 között több alkalommal módosították, 1989-ben pedig alapvető, gyökeres módosításokra került sor, 2012 januárjáig az 1949. évi XX. számú törvény volt Magyarország Alkotmánya. Az Alaptörvény Magyarország alkotmánya, amely azon jogi normáknak az összessége, amelyek a társadalmi együttélés szempontjából a legfontosabb viszonyokat szabályozzák (Petrétei 2002: 21), továbbá szorosan kötődnek az adott állam társadalmi berendezkedéséhez, hagyományaihoz és kultúrájához. Az Alaptörvény a legmagasabb szintű norma Magyarországon, amelyből következik, hogy nem lehet olyan jogszabályt hozni, amely ellentétes annak tartalmával.

A jogi szaknyelv mind logikailag, mind nyelvileg rendszerezett és definiált, jogszabályokban rögzített és intézményesített általános érvényű terminológiával rendelkezik (Dobos 2010: 259). Magyarország új alaptörvénye hatályba lépésével nemcsak tartalmi változásokat hozott, hanem az elnevezések módosulása, illetve új terminusok alkotása miatt a jogszabályok jelentős részét is átírta.

3 A vizsgálat módszertana

A vizsgálatot a terminológiában szokásos összevető módszer alapján végeztem, Tamás (2009) az olasz és magyar gazdasági terminusok elemzésére használt vizsgálatát alapul véve. Terminológiai vizsgálatom egyszerre sorolható az egynyelvű, egy nyelven belül végzett terminológiai munkák, illetve a többnyelvű, több nyelv viszonylatában vizsgálódó, összevető munkák közé. Az elemzés célját tekintve vizsgálatom az eseti terminológiai munkák csoportjába tartozik (vö. Fóris–Pusztay 2006), amely egy adott szöveghez, Magyarország új Alaptörvényéhez és annak olasz nyelvű fordításához kapcsolódik. A jog területét illetően Sandrini (2009) a szisztematikus és az eseti terminológiai munkákat a fordítás célja és az adott kommunikációs helyzetben betöltött szerepe alapján határozta meg. Míg a szisztematikus terminológiai munkát a semlegesség, a két jogrendszer között fellelhető különbségek és hasonlóságok tárgyilagos leírása jellemzi, addig az eseti összehasonlítás pontosan meghatározott célt és kommunikációs helyzetet vizsgál. Ebből következően az előbbi eredményei a terminológiai adatbázisok alapjaként értelmezhetőek, míg utóbbi szorosan a fordításhoz kötődve, egy konkrét fordítási megoldásra nyújt megoldásokat. Míg tehát a szisztematikus terminológiai munka kimerülhet a fogalmi rendszerek összehasonlításában és a különbségek azonosításában, addig az eseti terminológiai munkának az elsődleges célja az, hogy meghatározza az adott kontextusban és kommunikációs helyzetben a célnyelvi ekvivalenseket (Fischer 2010: 73).

A vizsgálatot a ma rendelkezésre álló köznyelvi Magyar–olasz szótár (Koltay–Kastner–Juhász 2000), Olasz–magyar szótár (Herczeg–Juhász 2001), Magyar értelmező kéziszótár, Az Alkotmány magyarázata (Balogh 2003), Jogi fogalomtár (Hargitai 2005), *simone.it* olasz egynyelvű jogi fogalomtár, online jogi terminológiai adatbázisok és szójegyzékek, illetve jogi szakmai kézikönyvek felhasználásával végzem. Összesen öt, a Velencei Bizottság és a szakirodalom által leginkább kritikával illett terminus olaszra történő fordításának kérdéskörét elemeztem és vizsgáltam meg, amelyek a következők: *Alaptörvény – Legge fondamentale*, *Alapvető jogok biztosa – Il Commissario dei Diritti Fondamentali*, *Nemzeti hitvallás – Professione nazionale*; *Kúria – Corte Suprema d'Appello*; *Sarkalatos törvények – Legge cardinale*). A magyarról olaszra fordított jogi terminusokat minden esetben fogalomalapú megközelítéssel vizsgálom. A kutatás során a ma elérhető magyar és olasz nyelvű szakirodalom alapján, továbbá a jogi norma figyelembevételével vizsgálom a terminusok ekvivalencia szintjét, illetve definíciójuk pontosságát. A terminológiai észrevételek mellett fordításkritikai és jogi észrevételeket is igyekszem megfogalmazni a kutatás során, a politikai korrektség irányelveit mindvégig szem előtt tartva.

4 A kutatás célja és hipotézisei

Az Alaptörvény fordítása során felmerülő terminológiai kérdésekre, a vonatkozó terminológiai, fordítástudományi és jogi szakirodalom ismeretében, valamint a forrás- és célnyelvi produktumok összevetésével van lehetőség pontos választ adni. E kérdések vizsgálata nemcsak a két tudományterület eredményeinek integrálása szempontjából, hanem Magyarország új Alaptörvényének külföldi megítélésének tekintetében is nagy jelentőséggel bír. A dolgozatomban arra vállalkozom, hogy a fordítási folyamat során felmerült terminológiai kérdéseket – az olasz fordítási megoldást középpontba állítva – miként si-

került megoldania a fordítónak. A terminológiai megfeleltetést két dimenzióban értelmezem. A tágabb dimenzióban a terminológiai megfeleltetést mint a fordítás alapvető folyamatát vizsgálom. A szűkebb dimenzióban pedig a két jogrendszer eltérő jogfelfogásából adódó sajátosságokat, a magyar kultúrákötött terminusok fordítási megoldásait és azok ekvivalencia szintjét elemzem, amelyek komoly értelmezési és megfeleltetési feladatot támasztanak a fordítóval szemben.

E két dimenziót alapul véve a következő kérdésekre keresem a választ: Okoz-e problémát ezen új terminusok fordítása, más nyelven való megjelenítése és értelmezése? Milyen módszerek segítségével lehetséges idegen nyelvű ekvivalenseik kiválasztása? Képes-e az új szövegezés terminológiai egységességet létrehozni értelmezési és a szabályozási problémák nélkül? Veszélyezteteti-e az új alaptörvény az alkotmányjog kiforrt és pontosan definiált terminológiai biztonságát?

5 Eredmények

5.1 Alaptörvény terminus

Semmilyen alkotmánytani vagy alkotmányjogi érveléssel nem támasztható alá az alkotmányozó hatalom általi döntés, amely alapján az új alkotmányt nem *Alkotmánynak*, hanem *Alaptörvénynek* nevezi. Az új elnevezés alkalmazásának minden bizonnyal pusztán politikai oka van. A Nemzeti Hitvallásban megfogalmazott elhatárolódás az „1949. évi kommunista alkotmánytól, mert egy zszarnoki uralom alapja volt” (a korábbi alkotmány elnevezése: A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény), illetve új állami rendszer, alkotmányos berendezkedés kialakításának a demonstrálása. Mindazonáltal az új elnevezés nem okoz problémát, mivel az Alaptörvény önmagát nyilvánítja Magyarország jogrendszere alapjának [R] cikk (1) bek.], és helyezi a hierarchia csúcsára. E rendelkezéseket, az Alaptörvény egyéb szabályozási tárgyait, illetve az alkotmányozás folyamatát tekintve pedig egyértelmű, hogy az Alaptörvény alkotmány.

A magyar jogi terminológiában az alkotmány és az alaptörvény (köznévként) szinonima. Tulajdonnévként 2012. január 1-jétől az *Alkotmány* szó a korábbi (1949–2011), az *Alaptörvény* a most hatályos alkotmányra utal. A megnevezések alapján komoly fordítási veszélyt jelent az új *alaptörvény* terminus megjelenése. A fordító ugyanis könnyen arra a következtetésre juthat, hogy a magyar alkotmányjog fogalmi rendszerének megfelelő *alkotmány* terminus tulajdonnévként felcserélhető, és *alaptörvény* értelemben használható.

Gerzymisch-Arbogast (1994: 282) terminológiai megfeleltetési elméletét alapul véve a fordítónak elsőként meg kell értenie a forrásnyelvi szöveget, majd a kérdéses terminusokat – fogalomalapú megközelítésben – a kontextusban kell értelmeznie. Ezt követően kerül sor az eseti-összehasonlító terminológiai munkára, amelynek során a forrásnyelvi és a célnyelvi fogalmi rendszer kerül összevetésre, majd megfeleltetésre egymással. A fordítás harmadik szakaszában a fordító a rendelkezésre álló segédeszközök felhasználásával, a kontextusnak megfelelően illeszti be a terminust a célnyelvi szövegben. Fóris (2005) rámutat azonban arra, hogy a segédeszközök készítését gyakran nem előzi meg terminológiai kutatás. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a segédeszközökben ekvivalensnek tüntetnek fel olyan terminusokat, amelyek között nincs vagy nem teljes a fogalmi ekvivalencia.

A Magyar–olasz köznyelvi szótár (Koltay-Kastner–Juhász 2000: 16) által az *Alaptörvény* terminusra javasolt „legge *n* fondamentale *carta*” megoldás sokkal inkább az angolszász jogrendszer felfogását tükrözi, a *kartális* jelző megjelenése miatt. Ezt követően a *simone.it* olasz egynyelvű online jogi fogalomtár értelmezését néztem meg, amely a *legge fondamentale* (alaptörvény) címszónál a *costituzione* (alkotmány) címszóra mint szinonimára utal. A *LoZingarelli* egynyelvű értelmező szótárban a hivatalos fordítási megoldás, a *legge fondamentale* terminus nem szerepel, míg a *costituzione* (LoZingarelli 2008: 324) értelmezésére az alábbi definíció találjuk: „3 complesso delle leggi che stanno a base dell’ordinamento giuridico di uno Stato.”

A Magyar értelmező kéziszótár, az olaszhoz hasonlóan csak a magyar jogrendnek és felfogásnak megfelelő *alkotmány* terminust tartalmazza, az alábbi definícióval ellátva: „fn 1. Vmely állam alaptörvénye(inek összessége)” (ÉrtSz 2009: 28). A terminusok vizsgálatánál az Alkotmány kommentárjára, annak legutolsó 2010-es kiadása miatt nem támaszkodhattam, csakúgy mint a 2011. december 31-ig érvényben és hatályban lévő Alkotmányra az Alkotmánybíróság által kiadott határozatokra és joggyakorlatra sem. A hivatalos „legge fondamentale” terminus mind az olasz, mind a magyar jogrendszer számára idegenként, és az angolszász jogfelfogásra jellemző fordítási megoldásként hat. Az olasz és magyar nyelven elérhető definíciók azonban feloldják ezt az ellentmondást. A következetes megjelenítésért azonban mielőbb szükség lenne az Alaptörvény magyarázatára és az Alkotmánybíróság állásfoglalásaira.

5.2 Alapvető jogok biztosa

Az új Alaptörvény az ombudsmani rendszert is átalakította. 2012. január 1-jétől már csak egy ombudsman, az alapvető jogok biztosa működik, két helyettese a jövő nemzedékek érdekeinek, valamint a nemzetiségek jogainak védelmét látja el. Feladatát, hatáskörét, jogállását és eljárását az Alaptörvény 30. cikke, illetve a 2011. évi CXI. törvény az alapvető jogok biztosáról határozza meg.

A terminus hivatalos olasz fordítása az *il Commissario dei diritti fondamentali* több kérdést is felvett. A magyar nyelvben a *biztos* terminus kitűnő példa arra az esetre, amikor egy olyan megnevezést alkottak, amely egyértelműen elkülöníti az uniós fogalmat (ombudsman) a tagállam jogi rendszerétől. Az ÉrtSz definíciója alapján a két terminus között mégsem tehető egyértelmű különbség:

’Biztos fn 1. Vmely feladatra különleges hatáskörrel kiküldött hiv. személy. Miniszteri ~; adatvédelmi ~: a személyes adatok védelmének, ill. a közérdekűek nyilvánosságának feltételeit figyelemmel kísérő, jogsérelem esetén orvoslásukra felszólító országgyűlési biztos’. „Ombudsman fn Kormányzati és közhivatali döntésekkel szembeni állampolgári panaszokat vizsgáló, az országgyűlés által választott és annak felelős országos hatáskörű tisztségviselő, az állampolgári jogok biztosa”. A definíciókat tekintve sokkal inkább az „ombudsman” terminus meghatározása áll közelebb a magyar jogrendszer által meghatározott, saját hivatallal rendelkező, a parlament által megválasztott köztisztviselő jogállásához.

A Magyar–olasz köznyelvi szótár szerint a *biztos* (Koltay-Kastner–Juhász 2000: 114) terminus olasz nyelvi megfelelője a: ’fn commissario (miniszteri, Eu)’. Ezzel szemben az Olasz–magyar köznyelvi szótár a *commissario* címszó alatt a következőket tünteti fel: ’fn megbízott; fn (rendőr) biztos; fn különleges megbízott’ (Herczeg–Juhász 2001: 195). Tovább nehezíti a helyes terminus megtalálást az olasz jogi terminológiában pontosan meghatározott, az olasz ombudsmani berendezkedésének megfe-

elő *difensore civico* (Koltay-Kastner–Juhász 2000: 114) terminus. Ennek megfelelően az olasz, online jogi fogalomtárban csak ezt a címszót találjuk, az Alkotmány 97. cikkére való hivatkozással:

Difensore civico: Organo di garanzia per il cittadino contro possibili abusi della pubblica amministrazione, un'attività tutoria dell'interesse al buon andamento ed all'imparzialità della pubblica amministrazione, sancito dall'art. 97 della Costituzione.

Megvizsgálva a két jogrendszer eltérő felfogását (*biztos – difensore civico*), illetve az Európai Unió jogszokást (*ombudsman*), mivel egy alkotmány szövegének fordítása során a körülírás kerülendő, a fordítási javaslatként megszületett *commissario dei diritti fondamentali* kifejezés ekvivalensnek tekinthető a magyar *alapvető jogok biztosa* terminussal.

5.3 Nemzeti Hitvallás terminus

A *Nemzeti Hitvallás* terminus eseti-összehasonlító elemzése előtt mindenképpen ismerni szükséges annak normatív tartalmát. A *Nemzeti Hitvallás* több, mint a nemzeti alkotmányoknál szokásos preambulum, tartalmában hasonlít az ünnepélyes deklarációhoz. Ennek fényében a hitvallást mint egy *nemzeti meggyőződés* ünnepélyes formában történő kifejezéseként értelmezhetjük. A benne szereplő „valljuk”, „büszkék vagyunk”, „elismerjük”, „ígérjük”, „vállaljuk”, „hisszük”, „nem ismerjük el” normatív tartalma meglehetősen kétséges, azaz nem tudni, hogy jogi értelemben (mindenkire nézve kötelezően) ezek az ígék mit jelentenek: megállapítanak-e állami kötelezettséget, levonható-e jogkövetkezmény ezek alapján. Fontos megjegyezni, hogy az R) cikk (3) bekezdése alapján kógens rendelkezésről van szó, amely kötelezővé teszi bármely jogalkotónak vagy jogalkalmazónak a jogszabály megalkotása, értelmezése vagy alkalmazása kapcsán a Nemzeti Hitvallás elsődlegességét. Jelenleg nincs konszenzus a jogtudományban, hogy pontosan mit jelent a *Nemzeti Hitvallás*, így az Alkotmánybíráóság állapíthatja meg, hogy annak mely elemei relevánsak.

A *Nemzeti Hitvallás* terminus fordítása során fontos az abban megfogalmazott világnézet tisztázása, amely a keresztény hitet jelöli meg kiindulópontnak. Ennek ellenére a hivatalos *Professione Nazionale* olasz fordítás mellőzi *di fede* azaz a *hit* jelzőt. A terminológiai megfeleltetés nehézségét jelzi, hogy a végleges szövegben, lábjegyzet formájában feltüntetett definícióval oldották fel a terminus összetettségéből és kulturálisan kötött jellegéből fakadó fordítási nehézséget:

L'aggettivo “nemzeti”, ossia nazionale, intende esprimere che in questo caso si tratta della professione dei valori in cui la nazione ungherese si riconosce. Lo stile del testo richiama quello delle due “preghiere nazionali”, ossia l'Inno Nazionale (*Himnusz*) e il Szózat.

A Magyar–olasz szótárban a hitvallás (Koltay-Kastner–Juhász 2000: 714) terminus megfelelőjeként a „professione n. v. confessione di fede” kifejezéseket találjuk. Mint az fentebb említettem, a köznyelvi szótár is ragaszkodik a „di fede” feltüntetéséhez. Az *Értsz* ezzel szemben csak vallási szempontból tartalmazza a „hitvallás” terminus: „Vmely egyház alapvető tanításainak tételes összefoglalása”. A hivatalos fordítás során alkalmazott *Professione nazionale*, nem felel meg teljes mértékben az eredeti magyar fogalomnak. A nyelvi kifejezésmód világosságának a megvalósításához, másrészt a magyar terminus szimbolikus jellegének pontos átültetéséhez a fordítás során a bizottság lábjegyzetben történő pontosításhoz folyamodott. Ezzel a magyar jogalkotó

által szándékolt jelentéstartalom és a világos fogalmazás elérésének követelménye között a fordítónak sikerült megteremtenie egy egyensúlyi helyzetet.

5.4 *Kúria terminus*

2012. január elsejétől hatályba lépő új magyar Alaptörvény bevezeti a *Kúria* fogalmát, amelyet a *Legfelsőbb Bíróság* helyére lépő szerv elnevezésére használ. A Kúria jogállását, eljárását és feladatkörét az Alaptörvény 25. cikk (1), (3) bekezdése, illetve a 2011. évi CLXI. törvény a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szabályozza. A Kúria olasz nyelvi megfelelőjét vizsgálva, tisztában kell lennünk azzal a jogtörténeti ténnyel, hogy Magyarországon ezen elnevezésnek történelmi gyökerei vannak: a 16–17. századtól 1949-ig így nevezték a legfőbb bírói fórumot (Zaicz 2006: 461). Az elnevezés eredetileg az ún. kuriális bíróságra vonatkozott, amelyet a 12–15. századtól a király helyett ítélkező törvényszékeket jelöltek. III. Károly 1723-as bírósági reformja egységesítette a felsőbbbíróságok rendszerét, amelynek köszönhetően a királyi kúria elnevezés állandósult. A 18–19. század fordulóján a Kúria egyetemes hatáskörű országos felsőbbbírósággá alakult. Az akkori királyi kúria tisztán fellebbviteli bíróságként működött, és eléje kizárólag olyan ügyek kerültek, amelyekben a (királyi) ítélőtábla másodfokú bíróságként már határozottak (Bóka 2012: 12–13). A polgári korszakban elnevezése Magyar Királyi Kúriára módosult. Végül 1949-ben hozott jogszabály az igazságügyi szervezet átalakítására hivatkozva *Legfelsőbb Bíróságra* (ÉrtSz. 2009: 776) módosította a legfőbb törvénykezési fórum elnevezését.

A hivatalos *Corte Suprema d'appello* fordítást vizsgálva a *Kúria* terminus teljes kihagyása fedezhető fel. A fordítási megoldásként megjelenő *Corte Suprema d'appello* sokkal inkább a 2011. december 31-ig érvénybe lévő Legfelsőbb Bíróság elnevezés megfelelőjeként értelmezhető. A jogfogalmi megfeleltetés szempontjából a magyar Kúria megnevezés olasz fordítási megoldása több szempontból vizsgálandó. Egyfelől visszavezethető az olasz bírósági rendszer összetettségére, másfelől annak kidolgozott és jól definiált terminológiai rendszerére. A *Corte di Cassazione* (a magyar bírósági rendszerben nem használt 'semmítősék' terminus) római székhelyű, az egész államra kiterjedő és kötelező érvényű bíróság, az olasz igazságszolgáltatás legfelsőbb szerve. Az olasz jogi zsargon azonban gyakran illeti a *Corte Suprema* megnevezéssel is. Ezzel szemben található a területi elven, összesen huszonhat fellebbviteli bíróságot tömörítő, másodfokú kollegiális ítélő szerv, a *Corte d'Appello*, amely magyar fellebbviteli bíróságnak feleltethető meg. A két bíróság jellemzőit, továbbá a Magyar–olasz szótárban a Kúria címszó alatt található fordítási javaslatot: *fn Corte Suprema d'Appello* (Koltay-Kastner–Juhász 2000: 578) figyelembe véve, a jogfogalmi megfeleltetés szempontjából körülírással élt a fordító. Ennek oka, hogy a hasonló megnevezés könnyebben érthetővé teszi az olasz anyanyelvű számára a fogalom megértését. Természetesen a magyar *Kúria* terminus feltüntetése mindenképpen ajánlatos lett volna a fordítás során.

5.5 *Sarkalatos törvény terminus*

Az Alaptörvény T) cikk (4) bekezdése szerint „A *sarkalatos törvény* olyan törvény, amelynek elfogadásához és módosításához a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges”. A törvényről tudjuk, hogy jogszabály [T) cikk (2) bek.],

amely mindenkire kötelező [R] cikk (2) bek.], és nem lehet az Alaptörvénnyel ellentétes [T] cikk (3) bek.], illetve, hogy az Országgyűlés hozza meg [1. cikk (2) bek. b) pont]. A terminus vizsgálatánál a korábban elemzett nyomtatott szótárak nem nyújtanak segítséget, mivel korábbi kiadásúak. Az Országgház hivatalos honlapján (www.parlament.hu) elérhető rövid ismertető alapján „az Alaptörvény a magyar jogtörténeti hagyományból merítve rendelkezik a sarkalatos törvények megalkotásáról”. A jogforrások hierarchiájában az egyszerű többséggel elfogadott törvények és az Alaptörvény közötti jogforrási szinten találhatóak a kétharmados, ún. sarkalatos törvények. Harminckét tárgykörét az Alaptörvény nevesít. A terminus komplikált definíciójából kiindulva, további fordítási veszélyt jelenthet az európai jogfelfogásban használt sarkalatos és organikus törvények között való különbségtétel. Az olasz jogi berendezkedés számára mindkét fogalom ismeretlen. Szomszédos államai miatt azonban az olasz alkotmányjog is rendelkezik az organikus törvények hivatalát illetően:

È un atto normativo, adottato dal parlamento con un procedimento aggravato, ossia più complesso rispetto a quello previsto per le leggi ordinarie, superiore a queste ultime nella gerarchia delle fonti del diritto ma subordinato alla costituzione e alle leggi costituzionali.

A Magyar Értelmező kéziszótár értelmezésében a sarkalatos törvények 'Pol: a rendszerváltást megalapozó törvényekként' (ÉrtSz. 2009: 1169) értelmezhetőek. Az olasz *legge cardinale* fordítási megoldás feltehetőleg a Közép-Kelet-Európa több államában – hazánkhoz hasonlóan – alkalmazott sarkalatos vagy organikus törvények figyelembevételével született meg.

6 Következtetések

A bemutatott példák jól érzékeltetik a terminológiai munka összetettségét. A vizsgált terminusok definíciójának meghatározásához egyelőre nem állnak rendelkezésre az alapvető források (szótárak, szakszótárak, szójegyzékek, alkotmánykommentár). A terminusok ekvivalencia szintje nem egyértelmű, nehezen értelmezhető. A kontrasztív vizsgálat rávilágít a magyar terminusok nemzeti kötöttségére, a szövegezést megelőző hazai terminológiai kutatások hiányára és szükségességére. A terminusok nemzeti szinten történő jelentésmegadásánál a meghatározó jegyek mellett a magyar jogfelfogás és nyelvpolitika hatásai is érezhetőek. A hivatalos olasz fordításnál, vagy egy ahhoz készült terminuskivonatban feltétlen jelezni kellene, hogy létező terminusról vagy fordítási javaslatról van-e szó.

A vizsgálat eredményeinek felhasználhatóságát abban látom, hogy az alkotmányjog területén megvalósulhat az egységes terminushasználat, amely hozzájárulhat a különböző értelmezési és alkalmazási problémák elkerüléséhez és fordítási megfelelőjük pontos kiválasztásához. Az egyes terminusok idegen nyelvű ekvivalensei használatának egységesítése erősíti a jogbiztonságot. A bemutatott magyar terminusok és azok olasz ekvivalenseik jól illusztrálják a jogág terminológiai rendszerezésének és tisztázásának szükségességét.

Irodalom

Balogh, Zs. (szerk.) 2003. *Az Alkotmány magyarázata*. Budapest: KJK-Kerszöv.
Boschi, P. (szerk.) 2008. *LoZingarelli*. Bologna: Zanichelli.

- Bóka, Zs. 2012. *A bíróságok régi-új elnevezései: Kúria és törvényszék*. Elérhető: <http://www.parlament.hu/biz/aeb/info/tanulmany.pdf>. Letöltés dátuma: 2013.02.04.
- Dobos, Cs. 2010. A jogi szaknyelv és szakmai kommunikáció. In: Dobos, Cs. (szerk.) *Szaknyelvi kommunikáció*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Drinóczi, T., Petrétei, J. 2004. *Jogalkotástan*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- ÉrtSz. = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fischer, M. 2010. *A fordító mint terminológus, különös tekintettel az európai uniós kontextusra*. Elérhető: <http://www.euenglish.hu/wp-content/uploads/2012/05/PHD-FISCHERM%C3%81RTA-2010.pdf>. Letöltés dátuma: 2013.02.05.
- Fóris, Á., Pusztay, J. (szerk.) 2006. *Utak a terminológiához*. Szombathely: Berzsényi Dániel Főiskola.
- Fóris, Á. 2005. *Hat terminológia lecke*. Pécs: Lexikográfia Kiadó.
- Gerzymisch-Arbogast, H. 1994. Identifying term variants in context: The SYSTEXT approach. In: Snell-Hornby, M et. al. (szerk.) *Translation studies: An interdiscipline*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins. 279–291.
- Hargitai, J. 2005. *Jogi fogalomtár*. Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó.
- Herczeg, Gy., Juhász, Zs. 2001. *Olasz–magyar szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy, K. 2007. Fordítástudomány az ezredfordulón. In: Klaudy, K. (szerk.) *Nyelv és fordítás: Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 33–43.
- Koltay-Kastner, J., Juhász, Zs. 2000. *Magyar–olasz szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Muráth, J. 2009. Terminológia, szakma, nyelv. In: Silye, M. (szerk.) *Porta Lingua – 2009. szaktudás idegen nyelven*. Debrecen: Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum. 325–334.
- Petrétei, J. 2002. *Alkotmányjog I*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Pusztai, F. (szerk.) 2009. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sandrine, P. 2009. Der transkulturelle Vergleich von Rechtsbegriffen. In: Šarčević, S. (szerk.) *Legal language in action: Translation, terminology, drafting and procedural issues*. Zagreb: Globus. 151–165.
- Simone Dizionario giuridico* – Online olasz egynyelvű jogi fogalomtár. Edizioni giuridiche Simone. Elérhető: <http://www.simone.it/newdiz/> Letöltés dátuma: 2013.02.06.
- Tamás, D. 2009. Az olasz és a magyar gazdasági rendszerek eltéréseinek hatása a gazdasági terminológiára. In: Nádor, O. (szerk.) *A magyar mint európai és világnyelv. A XVIII. MANYE Kongresszus előadásai*. Budapest: MANYE – Balassi Bálint Intézet. 790–796.
- Zaicz, G. (szerk.) 2006. *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Egy általános célú morfológiai annotáció kiterjesztése

Recski Gábor

MTA SZTAKI, Nyelvtechnológiai Kutatócsoport
recski@sztaki.hu

Kivonat: Egy szó nyelvtani jegyeinek kódolására számos különböző annotációs formalizmus létezik. Az ezek közötti veszteségmentes konverzió jelentősen megkönnyíti a különböző nyelvfeldolgozó eszközök és más nyelvi erőforrások közötti együttműködést. Az angol nyelvre elterjedt BNC kódolást, valamint a magyarra kidolgozott MSD-kódszert a KR-formalizmus címkékészletére képezzük le úgy, hogy szükség esetén utóbbit bővítjük az információvesztés elkerülése érdekében. Mivel a morfológiai elemzés véges állapotú transzducerekkel elvégezhető, a konverziók pedig maguk is transzdukciók, ezért a leírt átalakítások segítségével könnyedén előállítható több típusú annotációt kibocsátani képes elemző is.

1 Bevezetés

Jelen cikkben bemutatjuk, miként valósítható meg több, széles körben elterjedt morfológiai annotációs formalizmus konverziók általi egységesítése, és miként válik lehetővé ezáltal számos nyelvi erőforrás együttes használata. Ehhez a magyar nyelv feldolgozásában kulcsszerepet játszó KR-formalizmus (Rebrus et al. 2012) címkékészletét bővítjük ki úgy, hogy a más konvenciók szerint készült elemzések veszteségmentesen konvertálhatóak legyenek KR-kódokra. A 2. fejezetben bemutatjuk a konverzióban érintett kódolási rendszereket (KR, MSD, BNC). A 3. fejezetben bemutatjuk a konverzió során egyedi megfontolást igénylő esetek kezelését. Végül a 4. fejezetben felvázoljuk egy mindhárom kódrendszer szerint elemezni és generálni képes véges állapotú morfológiai eszköz működését. Jelen cikk kizárólag a KR-kód lehetséges változtatásaival foglalkozik, azonban az MSD és KR rendszerek közötti – mindkét formalizmust érintő – harmonizáció is folyamatban lévő munka (Farkas et al. 2010).

2 Annotációs rendszerek

2.1 A KR-kód

Egy szó morfológiai jegyeinek reprezentációjára számos különböző konvenció létezik. A hun* nyelvtechnológiai eszközök az ún. KR-formalizmust követik, így ezt a reprezentációt támogatja többek között a hunpos morfológiai címkéző (Halácsy et al. 2007), a hunmorph morfológiai elemző (Trón et al. 2005) és az egyebek közt

tulajdonnévfelismerést és mondatrész-azonosítást végző huntag szekvenciális címkéző (Recski–Varga 2012) is. A KR-konvenciót alkalmazó *morphdb.hu* morfológiai adatbázist (Trón et al. 2006) használja továbbá a *magyar_lanc* nyelvtechnológiai eszközkészlet is (Zsibrita et al. 2013).

A KR-formalizmus előnye, hogy egy szó valamennyi morfológiai jegyét külön karaktersorozatnak felelteti meg, így a KR-kódok jelentése kompozicionális (például az *asztalát* szó a NOUN<POSS><CAS<ACC>> kódot kapja). Ugyancsak a más rendszerekkel való együttműködést könnyíti meg, hogy a KR-reprezentáció könnyedén feleltethető meg attribútum-érték mátrixoknak (AVM), így a fenti reprezentációval ekvivalens a [CAT=NOUN, POSS=1, CAS=ACC] struktúra. Ez teszi lehetővé például, hogy a KR-formalizmus közvetlen bemenetként szolgáljon a népszerű NLTK nyelvtechnológiai eszközkészlet (Bird et al. 2009) számos mondatelemző (parszer) moduljának (ld. Recski 2010).

A KR-kód általában – az annotáció tömörségének és jobb olvashatóságának érdekében – nem tünteti fel egy szó azon morfológiai jegyeit, melyek alapértelmezett (a szótári alakkal egybeeső) értéket vesznek fel; így például nem jelzi, ha egy ige harmadik személyű, ha egy főnév alanyesetű, stb. Olyan alkalmazások számára azonban, melyek megkívánják, hogy egy szó nyelvtani jegyei mindig kitöltöttek legyenek, könnyedén elkészíthető a KR kód azon változata, ahol a szám, személy, eset, stb. jegyek a SING, 3, NOM, stb. értékeket is felvehetik.

Végül megemlítjük a KR-kód egy, a címkekészlet későbbi kiterjesztésénél szerephez jutó tulajdonságát is: a KR a legtöbb kódolással ellentétben képes egy szóalak képzésére vonatkozó információk megjelenítésére is. Így például a *felértékelődése* szó a *hunmorph* elemzőtől a *felértékel/VERB[MEDIAL]/VERB[GERUND]/NOUN<POSS>* címkét kapja, melyről rendre leolvasható a *felértékel*, *felértékelődik*, *felértékelődés* szavak kategóriája és az őket előállító képzés módja is. Ezt a szintaxist használja a KR az alkategóriák megjelenítésére is. Így egy sorszámnev például az [ORDINAL]/NUM címkét kapja. Ez a párhuzam azt tükrözi, hogy egy morfoszintaktikai kategóriát az őhöz vezető képzési utak is alkategóriákra bontják.

2.2 Az MSD-kód

Az *MULTEX-EAST* projekt keretében a magyar nyelv morfológiájának kódolására kidolgozott MSD-kód (Erjavec 2004) a KR-kódtól alapvetően eltérő felépítésű. Egy címke a főkategóriát jelző betűből (N, V, A, stb.) és különböző nyelvtani jegyeknek megfelelő további betűk sorozatából áll, melyek egyenkénti értelmezéséhez a főkategóriát és az adott betű pozícióját is figyelembe kell venni. Az *asztalát* szó elemzése az MSD-kódrendszer szerint például *Nc-sa-s3*, melyben az N a főnévi kategóriát jelöli, a további jelekből pedig rendre az derül ki, hogy a szó köznévi, egyes számú, tárgy-esetű, a birtokos pedig egyes számú és harmadik személyű.

A magyar nyelvre kidolgozott MSD-kódot használja többek között a Szeged Treebank korpusz (Csendes et al. 2005) és az ennek részét képező HunNER korpusz (Simon et al. 2006), melyek számos felügyelt tanuláson alapuló nyelvtechnológiai eszköznek szolgáltatnak tanítóadatot, köztük a *hun** eszközkészlet részét képező mondatrész-azonosítókat és tulajdonnév-felismerőket is. Mivel ez utóbbi eszközök elsősorban KR-kódolás szerinti annotált szövegek elemzésére vannak felkészítve, ezért a tanulóadat létrehozásához is biztosítani kell az MSD-kódról KR-re való konverziót.

2.3 A BNC-kód

A hun* eszközkészlet valamennyi komponense – megfelelő modell birtokában – alkalmas angol nyelvű bemenet kezelésére is. Ahogy a magyar modellekhez a Szeged Treebank, úgy az angol nyelvű modellekhez leggyakrabban a Penn Treebank (Marcus et al. 1994) nyújt megfelelő tanulóadatot, mely a morfológiai annotációhoz a British National Corpus (Burnard 1995) által is használt, és emiatt gyakran *BNC*-nek nevezett címkékészletet használja, mely angol nyelvű szövegek szófaji címkézésében gyakorlatilag egyeduralmukodóvá vált. Ugyan a hun* eszközök képesek bármilyen formátumú adatból modellt építeni, a hunmorph elemző azonban angol nyelvű szövegre is KR-formátumú elemzést bocsát ki, így a megfelelő modellek előállításához a BNC és KR készletek közötti leképezést is meg kívánjuk valósítani. Elterjedtsége miatt a BNC címkékészletnek számtalan változata van használatban, a jelen munka során mi a Penn Treebank-ben használatos dialektust tekintjük irányadónak.

A BNC címkékészlet a másik két bemutatott rendszertől jelentősen eltér abból a szempontból, hogy nem az általános morfológiai leírás a célja, hanem csupán az angol nyelv szavainak osztályozása. Így külön címkét tart fenn olyan, az angolban gyakran használt nyelvi elemeknek, mint az ún. *existential there* (pl. *There is no asbestos in our products now*) vagy a 's birtokos klitikum (pl. *A Fed spokesman denied Mr LaFalce's statement.*), ugyanakkor csak az angol nyelvben létező distinkciók megtételeére képes.

3 Konverzió

Konverzió alatt két címkékészlet elemei közti leképezést értjük. Amennyiben két annotációs séma pontosan ugyanazokat a különbségeket tenné meg, tehát a nyelv bármely két szavát vagy mindkét séma egyforma címkével látná el, vagy mindkettő megkülönböztetné, akkor ez a leképezés *kölcsönösen egyértelmű* lenne, azaz mindkét irányba *veszteségmentesen* lenne elvégezhető. Jelen munka célja, hogy a konverzió a KR-kód irányába veszteségmentessé váljon, tehát ahol az MSD vagy BNC rendszerek finomabb felosztással élnek, ott a KR-kódot kibővítsük. Ebben a fejezetben az ilyen bővítéseket, kiterjesztéseket mutatjuk be.

3.1 Névmások

A KR és MSD kódok közti egyik legalapvetőbb különbség, hogy utóbbi külön főkategóriába sorolja a névmásokat, míg a KR-kód ilyen kategóriát nem tart fenn, az egyes névmáscsoportokat disztribúciójuk alapján sorolja valamely szófajhoz. Így tehát az MSD kódolás a névmás főkategória alá sorol olyan szavakat, melyek a KR-reprezentáció szerint főnevek (pl. *aki, valaki, bárki*), melléknevek (*milyen, effajta, afféle*), határozók (*menyire, ahányszor, valamennyien*), számnevek (*ennyi, néhány, valamennyi*), vagy névelők (*amazon, mindezen, ugyanazon*). Az MSD a névmások kódjában feltünteti azok típusát – megkülönböztet mutató, kérdő, személyes, birtokos, vonatkozó, kölcsönös, visszaható, határozatlan és általános névmásokat.

Az MSD által megjelenített különbségeket úgy őrizzük meg, hogy a KR-ben érintett főkategóriáknak új alkategóriájaként (vö. 2.1. alfejezet) vesszük fel a névmás (PRON) címkét, mely pedig jegyként veheti fel az MSD-ben definiált névmástípusokat.

Egyes esetekben az MSD-kódból még nem egyértelműen következik a KR-fő kategória – ld. például a mutatónévmásokat, ahol azonos MSD-kód KR-ben négyféle szófajnak is megfelelhet) – ilyenkor a konverzió a szóalakot is figyelembeveszi, a konverziós táblák tehát nem csupán (MSD, KR) címkepárokat, hanem (szóalak, MSD, KR) hármasokat is fognak tartalmazni. Az 1. táblázat a konverziót valamennyi típus esetében példával is illusztrálja.

	MSD	KR
<i>ő</i>	Pp3-sn	[PRON<PER>] / NOUN
<i>ez</i>	Pd3-sn	[PRON<DEM>] / NOUN
<i>ezen</i>	Pd3-sn	[PRON<DEM>] / ART
<i>effajta</i>	Pd3-sn	[PRON<DEM>] / ADJ
<i>ennyi</i>	Pd3-sn	[PRON<DEM>] / NUM
<i>egyik</i>	Pi3-sn	[PRON<INDEF>] / NOUN
<i>valamilyen</i>	Pi3-sn	[PRON<INDEF>] / ADJ
<i>valamennyi</i>	Pi3-sn	[PRON<INDEF>] / NUM
<i>saját</i>	Ps3-sn	[PRON<POSS>] / NOUN
<i>mi</i>	Pq3-sn	[PRON<INTER>] / NOUN
<i>milyen</i>	Pq3-sn	[PRON<INTER>] / ADJ
<i>mennyi</i>	Pq3-sn	[PRON<INTER>] / NUM
<i>ami</i>	Pr3-sn	[PRON<REL>] / NOUN
<i>amilyen</i>	Pr3-sn	[PRON<REL>] / ADJ
<i>ahány</i>	Pr3-sn	[PRON<REL>] / NUM
<i>magához</i>	Px3-st	[PRON<REFL>] / NOUN
<i>egymást</i>	Py3-sa	[PRON<RECIP>] / NOUN
<i>semmi</i>	Pg3-sn	[PRON<GEN>] / NOUN
<i>valamennyi</i>	Pg3-sn	[PRON<GEN>] / NUM
<i>mindegyik</i>	Pg3-sn	[PRON<GEN>] / ADJ
<i>mindannyian</i>	Pg3-sn	[PRON<GEN>] / ADV

1. táblázat. Névmások kezelése az MSD-KR konverzió során

A Penn Treebank címkekészlete nem tesz különbséget a személyes névmások között sem nem, sem szám, sem személy, sem eset szerint, így egyaránt a PRP címkét kapja a *he*, a *she* és a *they*, a *you* és az *I*, valamint a *we* és az *us*. A birtokos esetű névmások külön címkét kapnak ugyan (PRPS), köztük azonban a predikatív használatúak (*mine*, *yours*, *ours*, *theirs*) sincsenek megkülönböztetve *my*, *your*, *our*, *their* párjaiktól. Mivel a KR-kód ezeket a különbségeket megjeleníti, ezért azokban az esetekben, ahol a szavak felszíni alakjából a megfelelő jegyek értéke kikövetkeztethető, az előző alfejezetben bevezetett, a szóalakra is hivatkozó szabályokkal ezek a címkék a konverzió során egyértelműsíthetők.

3.2 Többértelműség

Egyes esetekben a felszíni alakból nem minden jegy egyértelmű. Például a *his* szóról nem tudhatjuk, hogy predikatív használatú-e (*This cup is his*) vagy nem (*This is his cup*), a *you* névmás pedig lehet egyes- és többesszámú is. Ezekben az esetekben valódi kétértelműségről van szó, amit a felszíni alak figyelembevételével sem lehet felol-

dani – gazdagabb eszközökkel, például a környező szavak címkéinek figyelembevételével igen, ez azonban nem képezheti egy címkekonverzió részét. Így az ilyen szavaknál a KR-kódban a kétértelműséget jelöljük (az érintett jegy elé tett kérdőjellel), ezzel meghagyva a lehetőségét, hogy a szövegfeldolgozás magasabb szintű eszközei azt egyedileg kezeljék. Így például ha a morfológiai annotáció – a 2. fejezetben említett módon – jegy-érték struktúráként lesz értelmezve, akkor ezek a jegyek kitöltetlenek maradhatnak. Az angol személyes névmások kezelését a 2. táblázat foglalja össze.

	BNC	KR
<i>it</i>	PRP	NOUN
<i>she</i>	PRP	NOUN<FEM><NOM>
<i>her</i>	PRP	NOUN<FEM><ACC>
<i>her</i>	PRPS	NOUN<FEM><POSS>
<i>hers</i>	PRPS	NOUN<FEM><POSS<PRED>>
<i>him</i>	PRP	NOUN<MASC><ACC>
<i>he</i>	PRP	NOUN<MASC><NOM>
<i>his</i>	PRPS	NOUN<MASC><POSS<? PRED>>
<i>me</i>	PRP	NOUN<PERS<1>><ACC>
<i>I</i>	PRP	NOUN<PERS<1>><NOM>
<i>us</i>	PRP	NOUN<PERS<1>><PLUR><ACC>
<i>we</i>	PRP	NOUN<PERS<1>><PLUR><NOM>
<i>our</i>	PRPS	NOUN<PERS<1>><PLUR><POSS>
<i>ours</i>	PRPS	NOUN<PERS<1>><PLUR><POSS<PRED>>
<i>my</i>	PRPS	NOUN<PERS<1>><POSS>
<i>mine</i>	PRPS	NOUN<PERS<1>><POSS<PRED>>
<i>you</i>	PRP	NOUN<PERS<2>><? PLUR>
<i>your</i>	PRPS	NOUN<PERS<2>><? PLUR><POSS>
<i>they</i>	PRP	NOUN<PLUR><NOM>
<i>their</i>	PRPS	NOUN<PLUR><POSS>
<i>theirs</i>	PRPS	NOUN<PLUR><POSS<PRED>>
<i>its</i>	PRPS	NOUN<POSS>

2. táblázat. Névmások kezelése a BNC-KR konverzió során

3.2.1 Tulajdonnevek

Mind az MSD, mind a BNC kódolás a főneveken belül külön címkéket tart fenn a tulajdonneveknek. A hun* eszközkészlet tartalmaz tulajdonnév-felismerőt (hunner, Varga–Simon 2006), az azonban támaszkodik a morfológiai elemzés kimenetére. A hunmorph elemző a tulajdonneveket tehát a köznevekhez hasonlóan kezeli, ez azonban nem akadályozza annak, hogy a KR-kódot alkalmassá tegyünk a más elemzők (és kódrendszerek) révén már rendelkezésre álló információ tárolására. Az alkategóriák rendszere itt is könnyen használható, legegyszerűbben úgy, hogy a tulajdonnevek számára létrehozunk a [PROPER]/NOUN alkategóriát. Ha azonban ennél gazdagabb, a tulajdonnevek kategóriájára vonatkozó információt is tárolni szeretnénk – mint például amelyet a hunner állít elő –, indokolt lehet több alkategória bevezetése: a hunner által is követett CoNLL szabvány szerint megkülönböztetjük a személy-, helység- és

cégneveket, valamint az egyéb kategóriába tartozó tulajdonneveket, és ezeket rendre a [PER]/NOUN, [LOC]/NOUN, [ORG]/NOUN, [MISC]/NOUN címkékkel látjuk el.

3.3 További tervek

Egy morfológiai elemzést végző eszköz megalkotásakor rendkívül fontos szempont a sebesség, ennek érdekében pedig kívánatos az elemző által használt nyelvtan bonyolultságának csökkentése. A morfológiai elemzés mint szimbólummanipulációs feladat általában megoldható *véges állapotú transzdúcerekkel* [FST, l. pl. Beesley–Karttunen (2003)]. A véges állapotú transzdúcereknek a sebesség mellett további nagy előnye, hogy az elemzéssel párhuzamosan a generálást is lehetővé teszik – hiszen egy transzdúcer birtokában mindkét irányba futtatható keresés. A magyar nyelv morfológiájára véges állapotú nyelvtant adott már Kornai (1994), a mai napig pedig több FST-alapú morfológiai elemző is készült magyar nyelvre, ilyen a 2. fejezetben már említett *magyarlanc* egy komponense, valamint a *foma*ⁱ nyílt forráskódú FST-implementációra épülő *hunmorph-foma*ⁱⁱ. Magyar nyelvű elemző készült még az ugyancsak véges állapotú technológiákon alapuló NooJ rendszerbenⁱⁱⁱ, melynek forrása azonban jelen cikk születésekor nem volt elérhető.

Egy elemző lehetséges kimenetei alkotják a címkekészletet, melyről már bármilyen konverzió – akár a jelen cikkben bemutatottak valamelyike is – egy véges táblázattal megadható, tehát az elemzési folyamat nem válhat bonyolulttá attól, hogy a kimenetet egy más annotációs séma elemeire fordítjuk le. Mindebből következik, hogy egy konverziós tábla birtokában a fent említett véges állapotú morfológiai elemzők bármelyike könnyedén képessé tehető MSD vagy BNC kódok generálására is.

Irodalom

- Beesley, K. R., Karttunen, L. 2003. *Finite-state morphology: Xerox tools and techniques*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bird, S., Klein E., Loper E. 2009. *Natural language processing with Python*. Sebastopol: O'Reilly Media.
- Burnard, L. 1995. *Users reference guide. British National Corpus version 1.0*. Oxford: Oxford University Computing Services.
- Csendes, D., Csirik J., Gyimóthy R., Kocsor A. 2005. The Szeged Treebank. In: Matousek, V. et al. (szerk.) *Text, speech and dialogue*. Karlovy Vary: Springer. 123–131.
- Erjavec, T. 2004. Multext-east version 3: Multilingual morphosyntactic specifications, lexicons and corpora. In: Lino, M. T. et al. (szerk.) *Fourth international conference on language resources and evaluation, LREC*. Lisbon; ELRA. 1535–1538.
- Farkas, R., Szeredi D., Varga D., Vincze V. 2010. MSD-KR harmonizáció a Szeged Treebank 2.5-ben. In: Tanács, A., Vincze, V. (szerk.) *VII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 354–357.
- Halácsy, P., Kornai A., Oravecz Cs. 2007. Hunpos: An open source trigram tagger. In: Ananiadou, S. et al. (szerk.) *Proceedings of the 45th annual meeting of the ACL on interactive poster and demonstration sessions*. Prague: Association for Computational Linguistics. 209–212.
- Kornai, A. 1994. *On Hungarian morphology*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.

ⁱ <https://code.google.com/p/foma/>

ⁱⁱ <http://freecode.com/projects/hunmorph-foma>

ⁱⁱⁱ <http://www.nooj4nlp.net/pages/download.html>

- Marcus, M. P., Santorini B., Marcinkiewicz M. A. 1994. Building a large annotated corpus of English: The Penn Treebank. *Computational Linguistics*, 19: 313–330.
- Rebrus, P., Kornai A., Varga D. 2012. Egy általános célú morfológiai annotáció. In: Prószéky, G., Várad, T. (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 47–80.
- Recski, G., Varga, D. 2012. Magyar főnévi csoportok azonosítása. In: Prószéky, G., Várad, T. (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 81–95.
- Recski, G. 2010. Főnévi csoportok azonosítása szabályalapú és hibrid módszerekkel. In: Tanács, A., Vincze, V. (szerk.) *VII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 333–341.
- Simon, E., Farkas R., Halácsy P., Sass B., Szarvas Gy., Varga D. 2006. A HunNER korpusz. In: Alexin, Z., Csenedes, D. (szerk.) *IV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*, Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 373–377.
- Trón, V., Kornai A., Gyepesi Gy., Németh L., Halácsy P., Varga D. 2005. Hunmorph: Open source word analysis. In: *Proceedings of the workshop on software*. Stroudsburg: Association for Computational Linguistics. 77–85.
- Trón, V., Halácsy P., Rebrus P., Rung A., Simon E., Vajda P. 2006. Morphdb.hu: Hungarian lexical database and morphological grammar. In: Calzolari, N. et al. (szerk.) *Fifth international conference on language resources and evaluation, LREC06*. Genoa: ELRA.
- Varga, D., Simon, E. 2006. Hungarian named entity recognition with a maximum entropy approach. *Acta Cybernetica*, 16: 293–301.
- Zsibrita, J., Vincze V., Farkas R. 2013. magyarlanc 2.0: szintaktikai elemzés és felgyorsított szófaji egyértelműsítés. In: Tanács, A., Vincze, V. (szerk.) *IX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 368–374.

Norvégia számipolitikája és a számik nyelvi helyzete

Szilvási Zsuzsanna

PTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
zsuszil@t-online.hu

Kivonat: Norvégia számipolitikájának vizsgálatához a dokumentum-elemzés mellett helyszíni vizsgálatokat is végeztem északi számik körében. Kutatásom célja egyrészt a skandináv állam számikat érintő politikájának, másrészt a számi kisebbség nyelvi jogaihoz való viszonyulásának és nyelvhasználati szokásainak vizsgálata és bemutatása. A kutatás és az ahhoz kapcsolódó dokumentumelemzés eredményei azt mutatják, hogy Norvégia egy hosszú norvégosító politikát követően jelentősen változtatott számipolitikáján. Ma mind jogi szabályozása, mind intézményi kerete által a számi kisebbség és kisebbségi nyelv fennmaradását támogatja. Ebben választóvonalat a számi nyelvű közigazgatási terület és az azon kívüli területek határa képez. A számik nyelvi jogaihoz való viszonyulásában is eltérések mutatkoznak a két "terület" között, de még az egyes számi változatok beszélői között is, ami nagymértékben függ a beszélők nyelvi kompetenciájától és az intézményi feltételektől.

1 Bevezetés

Disszertációm témája Norvégia kisebbségi nyelvpolitikájának komplex vizsgálata, amelynek szerves része a számi kisebbséget érintő szabályozások és a népcsoport nyelvhasználatának vizsgálata. A téma az utóbbi időben nemzetközi kutatások előterébe került, ezt bizonyítják a nagy számban megjelent vonatkozó cikkek (pl. Huss 1999, Kusmenko 2004). Az elmúlt évtizedben norvégiai kutatók is egyre intenzívebben kezdtek foglalkozni a számik nyelvi helyzetével (többek között Lund 2003, Gaup Eira 2004, Minde 2005). Magyar nyelvű publikációk is egyre gyakrabban jelennek meg a témában (pl. Wilhelm 1996, Vizi 2001, M. Bodrogi 2005). Az eddigi eredmények egybehangzók abban, hogy a hosszú norvégizációs időszakot követően a számi nyelv(ek) beszélőinek száma jelentősen csökkent, a nyelvek használati szintere beszűkült, jellemzően az informális helyzetekre szorult vissza. Abban is megegyeznek, hogy a revitalizációs folyamat elindult, amelynek már érezhető a hatása, annak mértékéről azonban már eltérőek a vélemények.

Kutatásomban arra keresem a választ, hogy hogyan alakult a helyzete Norvégia őslakos kisebbségének, milyen nyelvi jogokkal rendelkezik a népcsoport, valamint milyen mértékben él, illetve tud élni azokkal. A témát különösen érdemes vizsgálni, hiszen Európa egyik őslakos népcsoportjának nyelvéről, illetve nyelvének sorsáról van szó. Ezen kívül régióink számára is tanulságokkal szolgálhat a kisebbségek kezelését illetően. Vizsgálatom jelentősége leginkább komplexitásában rejlik, igyekszik átfogó képet adni a norvégiai számipolitikáról, nyelvpolitikáról és annak hatásairól.

Hipotézisem: Mivel a norvég állam törvényei és más jogi szabályozásai támogatják a számi kisebbség és kisebbségi nyelv fennmaradását, a számi kisebbség él az állam nyújtotta lehetőségekkel és a lehető legszélesebb körben használja nyelvét.

2009-ben helyszíni vizsgálatokat folytattam Észak-Norvégiában, a Tromsøi Egyetemen, Tromsø városában és környékén, ami a központi számi területet jelentő Finnmark megye közvetlen nyugati szomszédja. Előadásomban helyszíni kutatásomból a kérdőíves felmérés egyes vonatkozó részeinek eredményét ismertetem, hipotézisem megválaszolásánál a 2000-ben (a továbbiakban SEG 2000), valamint a 2011-2012-ben végzett szélesebb körű felmérés¹ nyelvismeretre és –használatra vonatkozó eredményeit is figyelembe veszem a pontosabb és realitásabb válaszadás érdekében.

2 A helyszíni vizsgálat

A kutatás magvát egy kérdőíves felmérés alkotja, amelynek legfőbb célja annak a vizsgálata, hogy Norvégia északi számi csoportja milyen mértékben él, illetve tud élni az állam által biztosított nyelvi jogokkal. Ennek feltérképezéséhez elengedhetetlen a vizsgált kisebbségi csoport írott és beszélt nyelvi kompetenciáinak felmérése, és a számi nyelvvel kapcsolatos attitűdjük megismerése, ezért azok ismertetésére is kitérek.

Az adatközlők kiválasztása és felkeresése nagyobb részt a norvégiai helyszínen történt. A Norvégiában végzett kutatás időbeli korlátai miatt az adatközlők megkeresése hazaérkezésem után Magyarországról is folytatódott, e-mailben, illetve közösségi oldalak segítségével.

Helyszíni tartózkodásom alatt más adatgyűjtő módszereket is alkalmaztam: ezek a különböző szintű nevelési-oktatási intézményekben történő látogatások során történtek megfigyelések, interjúk és kötetlen beszélgetések. Megfigyeléseim helyszínei a tromsøi *Gimle barnehage* és a *Prestvannet barnehage* óvodák, a *Prestvannet skole* általános iskola, valamint a *Tromsøi Egyetem*, annak is mindenekelőtt a számi tanulmányok központja. Az említett óvodákban és iskolában foglalkozásokon és tanórákon vettem részt. Az intézményekben dolgozó óvodapedagógusokkal, illetve tanárokkal készített interjúk, valamint szülőkkel folytatott kötetlen beszélgetések is szerves részét képezik kutatásomnak.

2.1 A kérdőíves felmérés

2.1.1 A mintavétel

A mintavétel során az észak-norvégiai, elsősorban 18 és 65 év közötti, az aktív korosztályokba sorolható északi számi személyeket választottam ki, de a 65 év felettieket sem zártam ki a felmérésből. A felméréssel az elsősorban Tromsøben és környékén és Finnmarkban élő északi számikat céloztam meg. A kutatás folyamán összesen 126 főtől érkezett válasz. A mintavétel során a reprezentativitás nem volt biztosítható, mivel a részvételi hajlandóság a nők és a magasabb végzettségűek körében magasabb volt. Valószínűleg ők a számi revitalizáció “vezéregyéniségei”.

Az első vizsgálati személyek kiválasztása kontaktszemélyeken keresztül történt, abban a két tromsøi óvoda, az iskola és az egyetem munkatársai nyújtottak segítséget.

¹ Samisk Språkundersøkelse 2012

Azután a hólabda módszerével újabb és újabb egyének kerültek be a vizsgálati mintába. A kérdőívek kitöltése önbevalláson alapult és önállóan történt.

A válaszadók egyharmada férfi és kétharmada nő. A fiatal, de már tanulmányaikon túl lévő, aktív korúak vannak túlsúlyban, őket követi a még mindig aktív csoportot jelentő középkorosztály, majd a fiatal felnőttek korosztálya; legkisebb arányban pedig a 60 év feletti korosztály képviselteti magát.

A diplomával rendelkezők felülreprezentálják magukat a vizsgálatban (69%), ami indokolható a téma iránti intenzívebb érdeklődésükkel, erősebb motiváltságukkal, érzékenységükkel, a nyelvi revitalizációs folyamatban vállalt vezető szerepükkel és a véleménynyilvánítás szükségességének erőteljesebb igényével. Feltételezhetően ők azok, akik egy ilyen jellegű kutatás jelentőségét is jobban átlátják és megértik.

A megkérdezettek túlnyomó többségének, valamivel több mint 73%-ának mindkét szülője számi származású, illetve számi származásúnak vallja magát. A vizsgálatban részt vettek olyan személyek, akiknek csak az egyik szülője számi.

A résztvevők több mint 71%-a jelenleg Tromsø városában, a számi nyelvű közigazgatási területen kívül él. Ezt követi nagyságrendben két számi közigazgatási területhez tartozó település, Tana és Kautokeino. Ezzel szemben a 15%-ot sem éri el azok aránya, akik Tromsøben születtek, de a 60%-nál is többen származnak norvégiai, többségében számi nyelvűek által lakott településekről. Ha ehhez számoljuk még a két finnországi számi településről érkezőket is, akkor 71% feletti a különböző északi számi területeken született személyek aránya. Ez azt jelenti, hogy a más vidékekről, többségében számik által lakott településről Tromsøbe költözők aránya magas. Az adatok figyelemreméltó arányú elvándorlásról tanúskodnak az északi számik körében. Ennek a számi identitás és nyelv megőrzésére is jelentős hatása lehet, hiszen ezek az emberek korábban olyan körzetben éltek, ahol a lakosság nagyobb aránya számi származású, sőt számi nyelvű, a nyelv használatára pedig az informális kommunikációs helyzeteken kívül a formális színtereken is van lehetőség. Ezzel szemben az új lakóhely, Tromsø és környéke az említett körzeten kívülre esik, ahol korlátozottabbak a nyelv használatának lehetőségei.

2.1.2 A felmérés eredményei

A felméréshez használt kérdőív tematikáját tekintve hét részre osztható. Az általános, demográfiai kérdéseket követik a fő téma kérdései, csoportba osztva. Ezek a számi identitásra, a közintézményekben folyó nyelvhasználatra, a számi nyelvű oktatás, tudományos szövegek publikálásának megítélésére, a legfontosabb számi intézmények ismertségére, a nyelvismeretre és nyelvhasználati szokásokra kérdeznak rá. A kérdőív utolsó része a gyermek(ek)kel rendelkező adatközlők részére a gyermek(ek)re vonatkozó kérdéseket tesz fel. A kérdések többsége feleletválasztós jellegű, emellett egyes témáknál nyitott kérdések is szerepelnek.

Identitás

Ez a kérdés arra keresi a választ, hogy a felmérésben részt vevők mely elemeket tartják a számi identitás legjelentősebb, legmeghatározóbb elemeinek. Hét elemet kellett rangsorolni 1-től 7-ig, ahol az 1 jelenti a legfontosabbat. Emellett a megkérdezetteknek arra is lehetőségük volt, hogy a felsoroltakon kívül megadjanak további, általuk fontosnak ítélt identitáselemeket is.

A válaszadók csaknem 80%-a a nyelvet sorolta az első helyre, azt követi erősen lezakadva az életmód (12,5%), majd a zene és irodalom (6,25%).

Nyelvismeret

Mivel mindenki beszél norvégul, a közel 93% kétnyelvű. Ez az arány sokkal pozitívabb képet mutat a norvégiai számi száminyelv-tudásáról, mint az a teljes Norvégiában élő számi népesség esetében valószínűsíthető (vö. SEG 2000: 13).

A válaszadók nem egészen 2,5%-a egyáltalán nem tud számi nyelven, közel 5%-a pedig nem megfelelőnek értékeli a nyelvtudását. Ők azok, akiknek vagy csak az egyik szülője, vagy mindkét szülője számi származású, de a norvég nyelvet tanulták először, vagy csak azt tanulták családi keretek közt. Szinte valamennyien a 36–45 év közötti életkori kategóriába tartoznak, szüleik még a norvégosító politika utolsó időszakában nevelkedtek és jártak iskolába. Ez azt jelenti, hogy tőlük vagy nem tanulhatták a nyelvet, vagy/és a szülők hasznosabbnak látták a gyermekek számára a norvég nyelv tanulását, és ezzel együtt a számi nyelv elsajátítását kevésbé vagy egyáltalán nem tartották fontosnak. Emellett a befolyásoló tényezők közül nem zárható ki a korábbi negatív tapasztalatokból származó félelem sem.

Oktatás

Ma Norvégiában már valamennyi oktatási szinten van lehetőség számi nyelvű tanulmányok folytatására, bár ezek a lehetőségek territoriálisan korlátozottak. Az oktatás terén ma meglévő nyelvi jogok a második világháború után fokozatosan épültek be a norvég rendszerbe (Lund 2003: 16-51). A megfelelő törvényi szabályozással és intézményrendszer kiépítésével napjainkra a központi etnikai területen teljes körű számi nyelvű oktatásra nyílt mód.

A nyelvismeret megszerzésének helye és módja is nagyon fontos szempont a kisebbségi helyzetben élők szociolingvisztikai, nyelvpolitikai vizsgálatánál, amit felmérésünk esetében sem hagytunk figyelmen kívül. Adatközlőim több mint 62% a családban sajátította el a számi nyelvet. Ezt biztosította számukra a megfelelő családi háttér, további csaknem 15% a család mellett óvodában és/vagy iskolában tanulta a nyelvet, de olyan adatközlővel nem találkoztunk, aki csak intézményekben szerezte meg nyelvtudását. Emellett újabb 15% a családi kereteken túl tanfolyamon tökéletesítette száminyelv-tudását. A legkisebb csoportot azok alkotják, akik felnőtt korukban tanfolyam segítségével jutottak meglévő száminyelv-tudásukhoz. Felmérésem eredményei szinte teljesen megegyeznek a SEG 2000 kutatás eredményeivel.

Számi nyelvi kompetenciák

Az utóbbi tíz évben több olyan vizsgálat is zajlott, amelyeknek központi témája a számi nyelv ismerete és használata volt (vö. Andersen–Strömgren 2007: 25–26). Ezek közül a 2000-ben megszületett nyelvhasználati (SEG 2000), valamint a 2012-ben nyilvánosságra hozott nyelvi vizsgálat (Solstad et al. 2012) eredményeit is figyelembe veszem, egyrészt, hogy teljesebb és reálisabb képet kapjunk a témáról, másrészt, hogy az északi számi helyzetét a másik két norvégiai számi nyelvéhez viszonyítva is meghatározhassuk. A felmérésekben részt vevő (az északi, a lulei és a déli számi csoporthoz tartozó) személyek nyelvi részkompetenciái a következő képet mutatják, a négy fő készség esetén csak az *elég jól*, valamint *nagyon jól* választ adók figyelembevételével: A vizsgálati alanyok a legnagyobb (76% illetve 55,3%) arányban a beszélt számi nyelvet értik, ezt követi a számi nyelven való beszéd, 62%-kal és 47%-kal. A szóbeli kompetenciáktól elmaradva következik az írott szövegek megértése. A két vizsgálat tehát hasonló tendenciát mutat, csak az arányok eltérőek: a válaszadók legtöbbször a számi nyelvű beszédet értik, azt követi a beszédkészség, majd az írott szöveg értése, a legkevésbé az íráskészségben mutatnak fel jó eredményt.

A táblázatban látható eredmények szerint a felmérésekben részt vevők körében a három norvégiai számi nyelv közül a lulei számit tudók aránya a legnagyobb csaknem

mind a négy kompetencia tekintetében (egyedüli kivétel a beszédkézség a 2012-es vizsgálat szerint). Azt követi az írás kivételével (a 2000-es felmérés szerint) az északi számi, és a harmadik helyre szorul a déli számi, egyedül a nyelven írni tudók arányát tekintve megelőzve az északi számit (2000-ben). Ami különösen figyelemre méltó, hogy míg a beszédértés és beszéd területén egyik vizsgálat szerint sem tekinthetők a különbségek szignifikánsnak az első helyet elfoglaló lulei és az öt követő északi számi nyelv között, addig az olvasás és írás esetében a meglévő különbségek a 2000-ben végzett felmérés szerint jelentősek. Azonban a 2012. évi adatokban már ezeknél a kompetenciáknál sem jelentkeznek.

	északi számi		lulei számi		déli számi	
	2000	2012	2000	2012	2000	2012
megérti	78	57	84	59	62	39
beszél	65	49	72	46	54	31
olvas	44	43	57	46	42	37
ír	28	32	45	38	32	31

1. táblázat. A három norvégiai számi nyelvi kompetenciákkal rendelkezők aránya (%; forrás: SEG 2000: 20. és Solstad et al. 2012: 131–139.)

A saját felmérésem szerint a válaszadók túlnyomó többsége, csaknem háromnegyede *nagyon jól* érti a számi nyelvű beszédet, további megközelítőleg 20% *jónak* ítéli beszédértését. Vannak a beszélt számi szöveget kis mértékben értők, de nem találunk olyat, akinek hiányzott volna a beszédértés kompetenciája. A megkérdezettek valamivel több mint fele *nagyon jónak* értékeli a számi nyelvű írott szövegek megértését, a számi nyelven írt szövegeket *jól*, valamint azt kis mértékben megértők aránya azonos, csaknem 22%. Vannak, akik egyáltalán nem értik a számi írott szövegeket, bár számuk elenyésző.

A számi nyelv szóbeli használatának magas, illetve jó szintű képességéről az adatközlők közel 81%-a számolt be. Náluk jóval kevesebben beszélnek kis mértékben a nyelvet, és valamivel 2% feletti azok aránya, akik egyáltalán nem beszélnek számi nyelven.

Az adatközlők megoszlása számi nyelvű íráskészségüket tekintve arányosabb, mint a másik három kompetencia esetében. A számi nyelvet írásban *nagyon jól* használók csoportját a válaszadók megközelítőleg 43%-a adja, további 14% *jól* tud számi nyelven írni. Viszonylag nagy arányban, 31%-ban határozható meg a számi nyelven csak kis mértékben tudók csoportja. Az adatközlők 12%-a egyáltalán nem ír számi nyelven.

A vizsgálatban részt vevők közül a legtöbben a számi beszélt nyelv megértésében és a számi nyelven történő beszédben jeleskednek, a legszembetűnőbb hiányosságok a számi nyelven történő íráskészségben mutatkoznak. Mindezek az eredmények nyilvánvaló következményei a nyelvelsajátítás, illetve -tanulás módjának: a válaszadók túlnyomó többségének a családban, a szülőktől megszerzett nyelvtudása elsősorban a szóbeli kommunikáción alapul, ennek megfelelően a szóbeli kompetenciák a dominánsak. A számi nyelven való írás megtanulása és annak magas színvonalon való művelése azok körében a jellemzőbb, akik a család mellett valamely közoktatási intézményben vagy tanfolyamon is részt vettek száminyelv-oktatásban, esetleg számi nyelvű oktatásban.

Nyelvhasználat

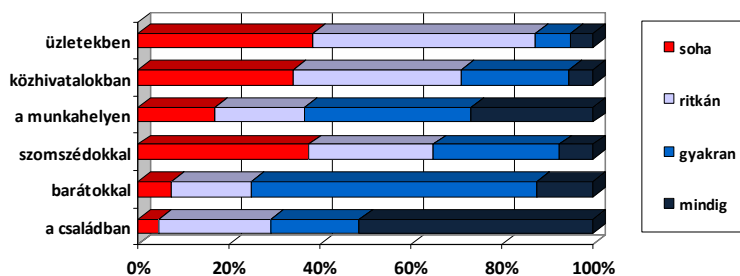
A számi nyelv hivatalokban történő használatának lehetőségéről Norvégiában a Számi Törvény nyelvi fejezetének 1992. március 1-jei hatályba lépésétől beszélhetünk. A törvény a norvég és a számi nyelv egyenlőségét, egyenlő státuszát mondja ki. Hatályba lépése egyben azt is jelenti, hogy az ún. számi nyelvű közigazgatási körzetben (amit jelenleg Karasjok, Kautokeino, Nesseby, Porsanger, Tana, Kåfjord, Tysfjord, Snåsa és Lavangen települések alkotnak) a közhivatalokban biztosított a számi nyelv használatának lehetősége és joga mind szóban, mind írásban. Így tehát törvényben meghatározott a számi nyelv széleskörű használatának joga az igazságszolgáltatásban, az egészségügyi és a szociális szektorban.

A gyakorlatban azonban nem minden esetben állnak rendelkezésre a törvényben megfogalmazott jogok gyakorlásának feltételei, mindenekelőtt a személyi feltételek hiányosak. Az említett számi közigazgatási körzethez tartozó települések hivatali alkalmazottai körében a számi nyelvet szóban, illetve írásban ismerők, használni tudók aránya között nagymértékű az eltérés (vö. Andersen–Strömgen 2007: 27–31).

A számi és a norvég nyelv használata, a két nyelv közötti választás az egyes beszédhelyzetekben képet ad egyrészt arról, hogy a számi kisebbséghez tartozó személyek milyen mértékben élnek, képesek élni a törvények által biztosított nyelvi jogokkal, ami a dolgozat egyik fő vizsgálati kérdése. Másrészt betekintést nyújt abba is, hogy mely nyelvhasználati színtereken melyik nyelv a domináns, az ehhez kapcsolódó eredmények pedig a kisebbségi nyelv vitalitására és jövőjére vonatkozó következtetések levonását is lehetővé teszik.

A következőkben a számi, illetve a norvég nyelv szóbeli használatának gyakorlatára és gyakoriságára kérdeztem rá a vizsgálatban részt vevők körében.

A szóbeli kommunikációban a válaszadók közül a legtöbben családi és baráti körben használják rendszeresen a számi nyelvet, mindkét esetben 70% feletti arányban. Ezt a két magánszférát követi a munkahely, ahol valamivel több mint 63% beszél gyakran vagy mindig számi nyelven (1. ábra).



3. ábra. A számi nyelv szóbeli használatának gyakorisága

Azt is figyelembe kell venni, hogy az adatközlők legalább fele mindig, tehát (szinte) kizárólag a számi nyelvet használja családjában. Ezzel ellentétben az üzletekben, valamint a közhivatalokban a számi nem játszik jelentős szerepet: azok száma, akik az említett nyilvános színtereken mindig ezen a nyelven kommunikálnak, elenyésző. Ugyancsak csekély az üzletekben gyakran számi nyelven beszélők száma. A közhivatalokban számi nyelvet választók aránya az előbb közöltekénél valamivel nagyobb, közel 24%, de ez is jelentősen elmarad a nyelvet magánszférában használók számától.

Ez az arány azt bizonyítja, hogy a számi az adminisztrációs ügyek esetén nem jellemző, és azt a válaszadói véleményt támasztja alá, hogy az adminisztráció nyelveként a norvég az elterjedtebb és egyben az elfogadottabb – a jellemzően számi területeken is. Ha a számi közhivatalokban történő teljeskörű használatához szükséges hiányzó feltételek javításában, valamint a számik nyelvhasználati szokásaiban nem következik be változás, akkor a nyelv méginkább visszaszorul az informális szintekre, és valóban semmi esélye nem marad a túlélésre adminisztrációs nyelveként.

Ezzel szemben a norvég nyelv szóbeli használata valamennyi kommunikációs színtéren erőteljesen jelen van. A nyilvános színtereken, üzletekben, közhivatalokban csaknem teljesen megegyezik a norvég nyelven mindig, valamint gyakran beszélők aránya: 92% körüli. Nem sokkal marad el ettől a munkahelyi norvég nyelvhasználat gyakorisága. A szomszédokkal és barátokkal történő rendszeres szóbeli kommunikáció a válaszadók esetében nem nagy eltéréssel követi a fent említetteket, 80% feletti eredményekkel. Ezek az adatok azt is mutatják, hogy az adatközlők jelentős számú norvég nyelvű baráttal és szomszédal is rendelkeznek, akikkel a gyakori norvég nyelven folyó társalgás jellemző. A családtagokkal a vizsgálati személyek fele gyakran beszél norvégul, 25% ritkán, 20% (csaknem) soha. Csupán 5% azon megkérdezettek aránya, akik ebben az esetben mindig a norvég nyelvet használják: azok, akik csak alacsony színvonalú száminyelv-tudással rendelkeznek, vagy egyáltalán nem beszélnek a nyelvet.

Írásbeli nyelvhasználat esetén a számi nyelv előfordulása meglehetősen ritka, a vizsgált kommunikációs színterek egyikén sem dominál. A legkevésbé használt az üzletekben, a szomszédokkal és a közhivatalokban. Ez többek között azt is jelenti, hogy az állam által jogszabályokkal is támogatott számi hivatali nyelvhasználatot a vizsgálati személyek nagyon kis hányada, alig több mint 16%-a preferálja.

Az írásbeli nyelvhasználatban abszolút domináns a norvég nyelv. Rendszeres használatának aránya mind a hat vizsgálati színtéren meghaladja a 76%-ot. A legmagasabb az arány a közhivatalokban, ahol az adatközlők több mint 58%-a mindig, további megközelítőleg 39% pedig gyakran használja a norvég nyelvet. A norvég nyelv írásban történő használata a legkevésbé a családban fordul elő, de annak rendszeres választása ebben az esetben is 76% feletti.

A nyelvválasztást meghatározza a kommunikációs partner nyelvtudása, ezért a számi nyelv hivatali kommunikációban való ritkább megjelenését az intézmények alkalmazottainak hiányos nyelvismerete nagymértékben befolyásolja. A 2012-es vizsgálati eredmények szerint az északi számi intézmények munkatársainak 82%-a rendelkezik legalább jó száminyelv-tudással, a lulei számi esetében ez 76%, és a déli számi területeken már csupán 60%, tehát ott a legkedvezőtlenebb a helyzet (vö. Solstad et al. 2012: 172). Különösen érdekes ugyanennek a vizsgálatnak az eredménye, miszerint a válaszadók csupán 10-15%-a választja minden olyan esetben a számi nyelvet, amikor a nyelvet valamilyen szinten tudó partnerrel kommunikál, míg több mint 60% ilyen esetben csak néha teszi azt (Solstad et al. 2012: 157).

Az adatközlők gyermekeire vonatkozó adatok

A kérdőíves felmérés utolsó része az adatközlők gyermekeire vonatkozó kérdéseket tartalmazza. Ezekkel a kérdésekkel a fiatalok száminyelv-ismeretére, a nyelvelsajátítás vagy -tanulás módjára, valamint a családi nyelvhasználati szokásokra vonatkozó információkat gyűjtöttem. Életkor szerint domináns az általános iskolás korosztály. A következő generáció szóbeli száminyelv-tudását is megkíséreltem feltérképezni; a szülők közlése alapján a következő eredmények születtek: közel 67% jól beszél a nyelvet, 20% valamelyest beszél a nyelvet, nem egészen 14% egyáltalán nem beszél.

A SEG 2000 felmérés megközelítőleg azonos számban kérdezett meg számi és nem számi első nyelvű személyeket gyermekük vagy gyermekeik száminyelv-tudásáról: eszerint nagyon jól körülbelül 18%, elég jól 6%, viszont 65% egyáltalán nem beszéli a nyelvet.

A vizsgálat arra is rámutatott, hogy azoknak az aránya, akiknek a gyermeke(i) jól tudják a nyelvet, magasabb azok körében, akiknek gyermekei 18 év alattiak (42%), mint akiknek 18 évnél idősebb gyermeke(i) van(nak) (28%). Ebből arra a pozitív tendenciára következtethetünk, hogy a fiatalok nagyobb arányban tanulják a nyelvet, mint az idősebbek. Ez a tendencia azonban nem egyedül és elsősorban a nyelvtanulási szándék növekedésével, hanem mindenekelőtt az oktatáspolitikai terén végbemenő, a kisebbségi nyelveket pozitívan érintő változásokkal hozható összefüggésbe.

Összességében az mondható, hogy az adatok felvételekor a norvégiai számi körében nagyarányú a száminyelv-tudás hiánya (34%), ami feltételezhetően még mostanra sem változott meg szignifikánsan. Az ebbe a csoportba tartozók közül is a legnagyobb arányban a déli számi területen élők jelennek meg (45%), őket követik az északi számiak (34%), és a legkevesebben a lulei számiak vannak (26%).

Egy másik aspektusból is érdemes a gyermekek száminyelv-tudását megvizsgálni: a számi nyelvű közigazgatási területen belül, valamint az azon kívüli északi számi területeken élőkre lebontva. Eszerint a közigazgatási területen élő szülőknek csupán 16%-a állítja, hogy gyermeke nem tudja a nyelvet, addig a többi északi számi területen ez az arány jelentősen nagyobb, 60%. Ugyanezek az arányok a nagyon jó száminyelv-tudással rendelkezők között a közigazgatási területen 55%, azon kívüli 10%. Ebben az esetben is óriásiak a különbségek a számi közigazgatási körzetben és az azon kívüli északi számi területen, ami a számi nyelv általános helyzetét és (fennmaradási) esélyeit is meghatározza e két területen.

3 Vizsgálati tapasztalatok összegzése

A számi nyelv fontosnak ítéelésével összhangban áll a nyelven tudók nagyon magas aránya adatközlőim körében. Valamennyi részkompetencia esetében magasabb a számi nyelvet legalább jól használni tudók aránya, mint a szélesebb körű 2000-ből származó norvég felmérés eredményeiben. Azonban az egyes részkompetenciák között különbség mutatkozik, saját vizsgálatom, valamint a SEG 2000 és a 2011-2012-es norvég nyelvhasználati felmérés eredményei is azt mutatják, hogy a számi lakosság körében alacsonyabb a számi nyelvet írásban használni tudók száma a szóbeli kompetenciával rendelkezők számánál.

Ennek az oka lehet egyebek között a nyelvtanulás módja és színtere; ugyanis válaszdóim túlnyomó többsége a családban sajátította el a számi nyelvet, és viszonylag kevesen tanulták a nyelvet a család mellett valamilyen oktatási intézményben.

A válaszdók hiányzó vagy nem megfelelő számi nyelvi írásbeli kompetenciái is hozzájárulnak ahhoz – az ott dolgozók hasonló hiányosságai mellett –, hogy a közhivatalokban az írásbeli kommunikációban a norvég nyelv az abszolút domináns. Azonban a szóbeli kommunikációban is inkább jellemző a hivatalokban és üzletekben a norvég nyelv használata, bár ebben az esetben gyakoribb a számi előfordulása is. Ezzel szemben a családi és a baráti kapcsolatok azok a nyelvhasználati színterek, ahol a számi nyelv a domináns.

A száminyelv-ismeretet illetően a teljes számi lakosság körében nem olyan kedvező a helyzet, mint adatközlőim esetében: sokkal kevesebben tudják a nyelvet, de az

egyes számi nyelvek beszélői között is lényeges számbeli különbségek mutatkoznak. Összességében a lulei számi közösség tagjai rendelkeznek legtöbbször száminyelv-ismerettel, őket követik az északi számik, a legkedvezőtlenebb a helyzet a déli számik körében.

Hasonlóképpen eltérések jelentkeznek a számi nyelvű közigazgatási körzet, illetve az azon kívül élő számi lakosság száminyelv-tudásában és száminyelv-használatában. Előbbiben de jure teljes körű a számi nyelv használatának lehetősége, és de facto is kiterjedtebb.

A teljes kutatás egyértelműen arról tanúskodik, hogy ma a norvég állam mind jogi szabályozása (többek között Számi Törvény, Oktatási Törvény, mind pedig intézményi kerete által (pl. óvodák, iskolák, központok) a számi kisebbség és kisebbségi nyelv fennmaradását támogatja. Az állam részéről tehát – az említett esetenkénti, lokális hiányosságoktól eltekintve – a számi kisebbség számára különböző mértékben biztosított az anyanyelv tanulásának és használatának lehetősége. Ebben választóvonalat a számi nyelvű közigazgatási terület (ma Karasjok, Kautokeino, Nesseby, Porsanger, Tana, Kåfjord, Tysfjord, Snåsa és Lavangen) és az azon kívüli területek „határa” képez.

A számi kisebbség nyelvi jogaihoz való viszonyulás szempontjából is jelentősek az eltérések a számi közigazgatási területen belül és az azon kívül élők, valamint az egyes változatok beszélői között. A lakóhely nagymértékben befolyásolja a nyelvi jogokkal való élés lehetőségét, hiszen annak feltételei – mint azt ki is fejtettük – az egyes területeken, térségekben nagymértékben különböző.

Hipotézisünkre a válasz igencsak összetett: a norvégiai számik anyanyelvének és kultúrájának megőrzéséhez a feltételek de jure is eltérőek, amelyek de facto még nagyobb mértékben, az egyes települések intézményeinek személyi feltételei függvényében különbözhetnek. Egyrészt a számi nyelvű közigazgatási körzetben a norvég és számi nyelv egyenrangú és a közintézményekben a számi használata, ugyanígy a számi nyelvű oktatás de jure biztosított, másrészt viszont az ezen kívüli területeken ugyanezek a jogok nem illetik meg a számikat. Mindez a felmérésben részt vevő északi számik esetén is elmondható, hiszen a Tromsøben és környékén élők a körzeten kívül, mások a körzeten belül élnek.

A számi kisebbségnek a számára biztosított nyelvi jogokhoz való hozzáállását is különböző tényezők befolyásolják. Ilyen a megfelelő számi nyelvi kompetenciák hiánya, vagy a norvég társadalomba történő teljes asszimiláció a számi identitás és nyelv elhagyásával, ami az esetek nagy részében az 1950-es évekig tartó norvégosító politika következménye. A számi nyelven tudók egy része is azonban inkább elfogadja a norvégot a hivatali ügyintézés nyelvének, míg a számi az informális kommunikációs szituációkban dominál.

Irodalom

- Andersen, S., Strömngren, J. 2007. *Evaluering av samelovens språkreger/Sámelága giellanjuolggadusaid evalueren*. Utredning/Čielggadeapmi 1/2007.
- Gaup Eira, I-M. 2004. *Sami language in Nordic countries: Status- and domain clarification*. Diedut nr. 4/2004. Sámi Instituhtta.
- Huss, L. 1999. *Reversing language shift in the far North: Linguistic revitalization in Northern Scandinavia and Finland*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Kusmenko, J. (szerk.) 2004. *The Sámi and the Scandinavians: Aspects of 2000 years of contact*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.

- Lund, S. 2003. *Samisk skole eller Norsk Standard?* Kárášjohka/Karasjok: Davvi Girji.
- M. Bodrogi, E. 2005. *Nyelvi jogok Norvégiában*. Elérhető: <http://klimala.web.elte.hu/18/10MBodrogiEniko.pdf>
- Minde, H. 2005. *Fornorsking av samene –hvorför, hvordan og hvilke følger?* Gáldu Čála 2005/3.
- SEG 2000. *Rapport. Undersøkelse om bruken av samisk språk*. 2000. Tana: Samisk Språkråd.
- Solstad, K. J., Varsi Balto Á. M., Nygaard V., Josefsen E., Solstad, M. 2012. *Samisk Språkundersøkelse. NF-rapport nr. 7/2012*. Bodø/Alta: Nordlandsforskning.
- Vizi, B. 2001. A kisebbségek közéleti jogai és a lapp parlamentek. *Fundamentum*, 3: 27–33.
- Wilhelm, G. 1996. Kultúra és egyebek: a lappok esete Észak-Európában. *Regio*, 1: 26–43.

A spontán beszéd egyes jellemzői különböző felnőtt korcsoportokban

Tatár Zoltán

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
tatarkan@freemail.hu

Kivonat: Korábbi kutatások gyakran foglalkoznak 20 év alatti, illetve a 65 év feletti személyek spontán beszédének a felnőtt korosztállyal történő összehasonlításával, azonban a felnőtt, 20–65 éves beszélők közötti különbségekre ritkábban kíváncsiak. Mivel a beszélőprofil-készítés során a felnőttek pontosabb életkorának meghatározása a cél, ezért kutatásomban ezekkel a korcsoportokkal foglalkoztam. Arra kerestem a választ, hogy a beszédszakaszok és szünetek gyakorisága és időtartama, illetve a szavak száma szignifikáns különbséget mutatnak-e a legfiatalabb (20–29 éves) és a legidősebb (50–65 éves) felnőtt férfiak között.

1 Bevezetés

A beszélő életkora behatárolásának fontos szerepe van az igazságszolgáltatásban akkor, amikor egy rendőrségi nyomozás során egy hangfelvételen beszélő ismeretlen személyről kell profilt készíteni. Ez a profil sokrétű lehet. A nyomozó saját élettapasztalata alapján próbálja behatárolni a beszélő nemét, életkorát, iskolázottságát, illetve egyéb szociológiai és pszichológiai jellemzőit. A probléma az, hogy irányelveken kívül a nyomozónak nem áll rendelkezésére konkrét módszertan a profilkészítéshez. Ennek hiányában pedig nagy a téves behatárolás valószínűsége. A beszélőprofilnak általában a nyomozás során van nagyobb jelentősége, ahol azt gondolhatnánk, hogy nem olyan nagy baj az, hogyha nem pontos például az életkor behatárolása, mert a nyomozó úgyis megtalálja a keresett személyt. Úgy gondolom, hogy egy nyomozó számára is fontos a pontos életkor-behatárolás, mert lehet, hogy ezen múlik a nyomozás sikere.

A nyomozó hatóság a biztosabb eredmény érdekében kérhet szakértői véleményt igazságügyi hangtechnikai szakértőtől. A probléma az, hogy a szakértő is csak saját tapasztalataira támaszkodhat, ami szintén nagy hibalehetőséget rejt magában. A szakértői munkában mindig alapvető fontosságú volt a tudományos alapú módszertan (Garamvölgyi 1961), és ma már egyre inkább követelmény, hogy az igazságügyi hangtechnikai szakértői vélemények is – az ujjlenyomat- vagy a DNS-vizsgálatokhoz hasonlóan – kvázi-objektívek legyenek. Percepció elemzéssel egy ismeretlen beszélő csoporttulajdonságai közül legmegbízhatóbban az életkor határozható meg (Gósy 2001). Az életkor-behatárolást a szakértők – tradicionálisan – percepció útján végzik, saját tapasztalataik alapján (Jessen 2007). Braun (1996) vizsgálatai kimutatták, hogy az igazságügyi szakértők az életkor-behatárolásaik során átlagosan 5,9 évet tévedtek, a fonetikailag képzetlen személyek pedig 6,5 évet. Ez az eredmény azt mutatja, hogy

csak kis mértékben pontosabbak a szakértők. Az életkor meghatározásának hatékonysága percepciós vizsgálatokkal a hazai szakirodalom szerint 60–70% körüli (Gocsál 1998, Gósy 2004). Jelenleg a beszélő életkorát csak 10–20 éves intervallumban tudjuk valószínűsíteni, ezért kívánatos lenne akusztikai és fonetikai elemzésekkel kiegészíteni a hallásalapú vizsgálatokat (Jessen 2007).

Az életkor behatárolása azért nehéz feladat, mert nincs olyan biztos fonetikai paraméter, amely segítségével egyértelműen elkülöníthetők az életkori csoportok (Jessen 2007). A beszéd az életkorral csak részben változik (Menyhárt 2003), ezért meg kell találni azokat a fonetikai jegyeket, amelyekkel objektíven elkülöníthetők a különböző életkori csoportok.

A paraméterek kiválasztása során több szempontot kell figyelembe venni. Olyan fonetikai sajátosságokat érdemes választani, amelyeket egyrészt hallás alapján is, másrészt rossz minőségű felvételeken is beazonosíthatunk. Erre a gyakorlati alkalmazhatóság miatt van szükség, ugyanis a profilkészítő nyomozónak vagy szakértőnek sokszor nincs ideje részletes fonetikai méréseket végezni, és leggyakrabban rossz minőségű felvételeket kell elemeznie (Jessen 2007). A jelen tanulmányban a beszédszakaszokat, a szüneteket és a szavak gyakoriságát vizsgálom. Tudjuk azt, hogy idős korban lassul a beszéd- és artikulációs tempó, nehezebb a szóelőhívás (Bóna 2012), gyakoribbak a szünetek (Gósy 2005). Ezek a tendenciák vélhetően már 50 éves korban is kimutathatóak, így az 50–65 éves beszélők egyértelműen elkülöníthetők a huszonévesektől.

Hipotéziseim szerint 1. mind a beszédszakaszok hosszában és gyakoriságában, 2. mind a szünettartási jellemzőkben különbség mutatható ki a 20–29 éves és az 50–65 éves férfiak csoportja között. Feltételezem továbbá, hogy 3. a kitöltött szünetek (*ööö*, *mmm*) relatív gyakorisága és átlagos hossza, valamint 4. egyes szavak gyakorisága alapján felfedhetők olyan különbségek, amelyek segítségével megbízhatóan elkülöníthetők a két életkori csoport beszélői.

2 Kísérleti személyek, anyag és módszer

A vizsgálati csoportok meghatározásában fontos szempont az, hogy a gyakorlatban a profilkészítés során a legtöbb esetben 20–65 éves személyek vizsgálatára van igény. Egyes külföldi statisztikák alapján a 20–50 éves férfiak vizsgálata a leggyakoribb (Jessen 2007). Négy korcsoportot elkülönítését látom indokoltnak: I. 20–29, II. 30–39, III. 40–49, IV. 50–65 éves beszélőket. A percepciós vizsgálatok eredményei alapján tudjuk azt, hogy a tévedések nagyrészt a szomszédos életkori csoportok mentén történnek (Cerrato et al 2000). Vagyis a két szélső felnőtt életkori csoport – az I-es és a IV-es – viszonylatában jóval kevesebb a téves azonosítás, mint a szomszédosak között – például az I-es és a II-es között. Feltételezhető továbbá, hogy ebben a két szélső korcsoportban nagyobb különbségeket mutatnak a fonetikai sajátosságok, mint a szomszédos csoportokban. Jelen dolgozatomban a legfiatalabb (I-es csoport) és a legidősebb (IV-es csoport) felnőtteket vizsgálom. Ehhez a BEA adatbázisból vett tíz 20–29 éves férfi és tíz 50–65 éves férfi spontán narratíváját használom fel. Abban az esetben, amikor a beszédidő hosszabb, mint hat perc, csak az első hat percet vizsgálom. A felvételek hossza (a kísérleti személyek beszédszakaszainak és a köztük lévő szünetek együttes hossza a felvételvezető szövege nélkül): 124–387 mp. Ebbe az időbe nem számoltam bele azokat a szüneteket sem, amelyek beszélőváltáskor jelentkeztek. A fonetikai jegyek előfordulási gyakoriságának összehasonlítását úgy végzem el,

hogy kiszámolom az adott paraméternek az egyes beszélőkre jellemző percenkénti előfordulását. Az egyes sajátosságoknak a két korcsoport közötti statisztikai összevetéséhez a független mintás t-próbát alkalmaztam 95%-os konfidenciaszinten.

A spontán beszédet tagolhatjuk megnyilatkozásokra (vö. Wacha 1988), vagy virtuális mondatokra (vö. Gósy 2003), de ezek határainak megállapítása nem problémamentes. Markó Alexandra ezt úgy foglalja össze, hogy

a szerzők elsősorban a szünet, a beszéddallam és a szintaktikai-szemantikai szerkezet határjelző funkcióit tartják kulcsszerepűnek, a meghatározások azonban mind beleütköznek abba a problémába, amit ezeknek a jellemzőknek az interferenciájaként fogalmazhatunk meg – azaz a spontán beszéd (szemben például az igényes felolvasással) nem mutat egyértelmű megfeleléseket ezeknek az eszközöknek a használatában (2010: 85).

Ezek helyett a beszédszakaszokat szegmentáltam, amelyeknek egyértelműen meghatározható a kezdete és a vége. Két szünet közti beszédrészt egy beszédszakasznak vettem (vö. Wacha 1988). Akkor jelöltem a néma szünetet, ha legalább 100 ms hosszúságú volt. A kombinált szünetet akkor jelöltem, amikor egy néma szünet mellett kitöltött szünet is volt. A hezitálások helyének vizsgálatakor megkülönböztettem a kitöltött és a kombinált szünetekben előforduló *ööö*, *mmm* hangsorokat. Nem vettem figyelembe azokat a néma szüneteket, amelyek beszélőváltáskor voltak észlelhetők.

A hanganyagok annotálásához és az adatok kiírásához a Praat 5.3.39 szoftvert, a statisztikai számításokhoz és a grafikonok elkészítéséhez az SPSS 13.0 programot használtam.

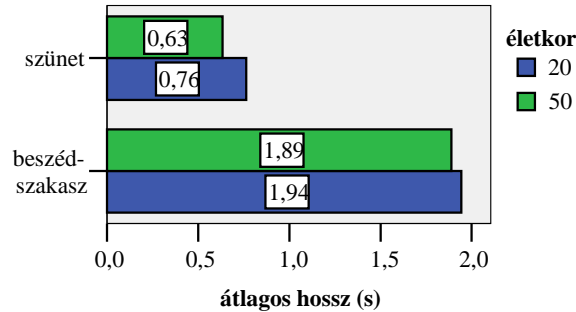
3 Eredmények

Elsőként a beszédszakaszokat, majd a szüneteket, végül a szavak számát vizsgáltam. A grafikonokon és a táblázatokban a két csoportot számokkal jelöltem: 20 = huszoneves férfiak, 50 = 50–65 éves férfiak.

3.1 Beszédszakaszok

A beszédszakaszok gyakorisága: a fiataloknál percenként 22,6 db/perc, az idősebbeknél 25,1 db/perc. A beszédszakaszok közötti szünetek gyakorisága: a fiataloknál 21,6 db/perc, az 50 év felettiéknél 24 db/perc. A független mintás t-próba szerint szignifikáns különbség sem a beszédszakaszok: $t(18) = -1,284$, $p = 0,215$, sem a szünetek: $t(18) = -1,397$, $p = 0,179$ gyakoriságában nincs a csoportok között.

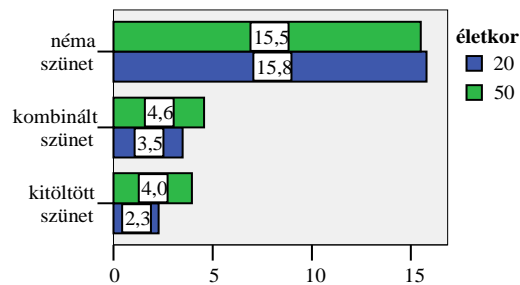
A beszédszakaszok és a szünetek időtartamát összehasonlítva az 1. ábrán látszik, hogy az idősebb férfiakra kicsivel rövidebb beszédszakaszok és szünetek jellemzőek. A beszédszakaszok között nem mutatható ki szignifikáns különbség: $t(2266) = 0,866$, $p = 0,386$; a szünetek időtartambeli eltérései azonban szignifikánsak: $t(2173) = 5,342$, $p < 0,001$.



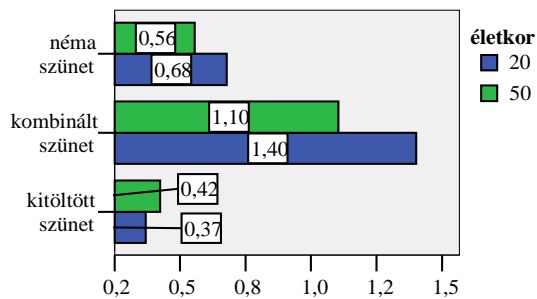
1. ábra. A beszédszakaszok és a köztük lévő szünetek átlagos hossza.

3.2 Szünetek

Három típusú szünetet hasonlítottam össze: a néma, a kombinált és a kitöltött szüneteket. A 60–90 év közötti beszélők több néma szünetet tartanak, mint a 22–45 éves felnőttek (Menyhárt 2003). Balázs (1993) ugyanannak a férfinak fiatalkori beszédéhez képest idős korában 8-szor annyi szünetet adatolt. A 2. ábra szerint a férfiak 50 év felett átlagosan kicsit több kombinált és kitöltött szünetet használnak, mint a huszonevűek, a néma szünetek gyakorisága viszont átlagosan kicsit kevesebb az idősebbeknél. A szünetek időtartamát nézve a kitöltött szünetek az idősebbeknél hosszabbak egy kicsit, a néma és a kombinált szünetek pedig a fiataloknál hosszabbak (3. ábra).



2. ábra. A szünetek percenkénti gyakorisága (db/perc)

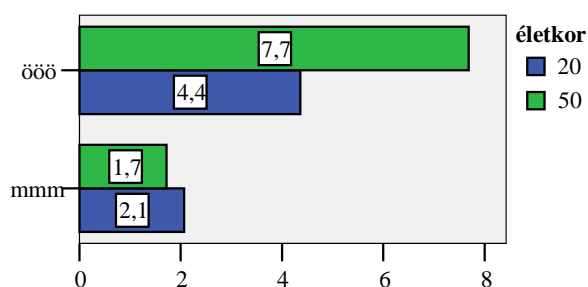


3. ábra. A szünetek átlagos hossza (s)

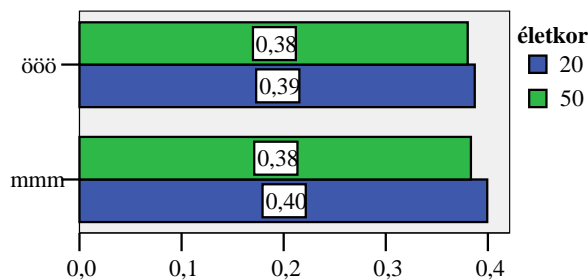
A gyakorisági adatok alapján szignifikáns különbséget találtunk a kitöltött szünetek esetében: $t(18) = -2,209$, $p = 0,04$, míg sem a néma: $t(18) = 0,147$, $p = 0,885$, sem kombinált szünetnél: $t(18) = -0,940$, $p = 0,359$ nem szignifikáns a gyakorisági eltérés.

Az időtartamadatokat nézve szignifikáns különbség van a néma: $t(1512) = 4,919$, $p < 0,001$, és a kombinált szüneteknél: $t(370) = 4,353$, $p < 0,001$; a kitöltött szünetek esetében viszont nincs: $t(287) = -1,627$, $p = 0,105$.

A leggyakrabban előforduló hezitálások, a *mmm* és az *ööö* (vö. Horváth 2009) korcsoportok közötti gyakoriságát összehasonlítva azt látjuk, hogy az *ööö* percnként általában gyakrabban jelenik meg az idősebbeknél, a *mmm* pedig ritkábban (4. ábra).



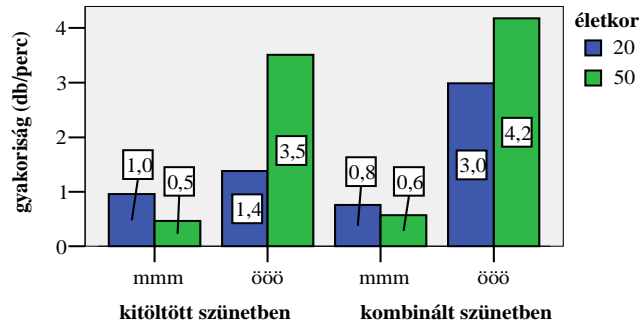
4. ábra. A hezitálások percnkénti gyakorisága (db/perc)



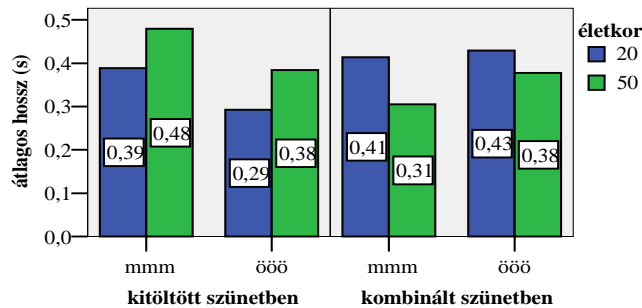
5. ábra. A hezitálások átlagos hossza (s)

A hezitálások átlagos időtartamában nincs különbség az életkori csoportok között (5. ábra). Az *ööö* gyakoriságát nézve szignifikáns közeli különbséget mutat a független mintás t-próba a korcsoportok között $t(18) = -2,099$, $p = 0,050$; a *mmm*-nél nincs szignifikáns eltérés $t(18) = 0,509$, $p = 0,617$. Az átlagos hosszúsági adatokban egyik típusú hezitálásnál sincs csoportok közti szignifikáns különbség: *ööö*: $t(549) = 0,391$, $p = 0,696$; *mmm*: $t(176) = 0,397$, $p = 0,692$.

A hezitálások előfordulási helyének figyelembe vételével tovább vizsgáltuk az adatokat kitöltött szünetben és kombinált szünetben. A gyakorisági eredmények mind a két szünet típusban hasonló arányokat mutatnak, mint a helyzettől független vizsgálatokban: az *ööö* mindkét szünet típusban az idősebbeknél gyakoribb, a *mmm* pedig a fiataloknál (6. ábra). A hezitálások időtartamaiban viszont nagyobb az életkorbeli különbség akkor, ha helyzettől függően vizsgáljuk azokat (7. ábra). Önállóan megjelenő kitöltött szünetben mind a két hezitálástípus az idősebb férfiaknál hosszabb, kombinált szünetben pedig a fiataloknál.



6. ábra. A hezitálások gyakorisága helyzettől függően.



7. ábra. A hezitálások átlagos hossza helyzettől függően.

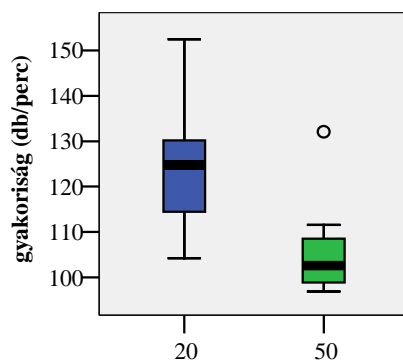
A független mintás t-próbák eredményeit az 1. táblázatban foglaltam össze. Szignifikáns különbség mutatható ki az *ööö* gyakoriságában és időtartamában kitöltött szünetben, illetve az *ööö* és az *mmm* időtartamában kombinált szünetben.

	kitöltött szünetben		kombinált szünetben	
	mmm	ööö	mmm	ööö
20–50 gyakoriság	$t(18) = 1,327$ $p = 0,201$	$t(18) = -3,532$ $p = 0,002$	$t(18) = 0,713$ $p = 0,485$	$t(18) = -1,012$ $p = 0,325$
20–50 időtartam	$t(90) = -1,407$ $p = 0,163$	$t(217) = -3,011$ $p = 0,003$	$t(84) = 2,259$ $p = 0,026$	$t(330) = 2,622$ $p = 0,009$

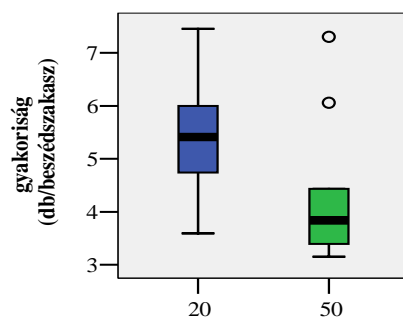
1. táblázat. Független mintás t-próbák eredményei a két korcsoport között.

3.3 Szavak száma

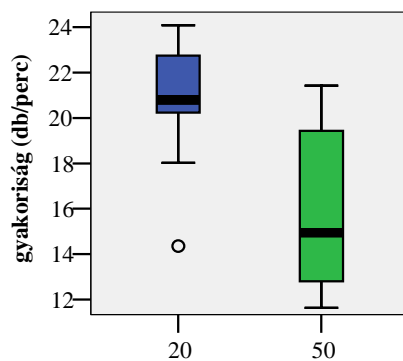
A szavak számát összehasonlítottam percenként, illetve beszédszakaszonként. A fiatalok az 50–65 éves férfiakhoz képest szignifikánsan több szót ejtenek egy perc alatt (8. ábra): $t(18) = 3,373$, $p = 0,003$; és beszédszakaszonként is (9. ábra): $t(18) = 2,142$, $p = 0,046$. A kötőszavak gyakoriságát összehasonlítva (10. ábra) szintén szignifikáns különbséget tapasztalunk $t(18) = 3,094$, $p = 0,006$.



8. ábra. A szavak száma percenként



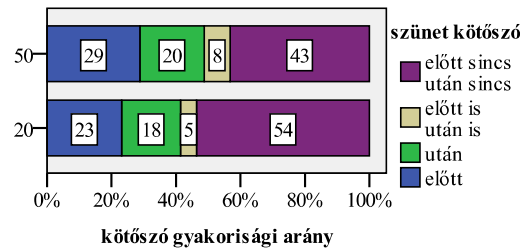
9. ábra. A szavak száma beszédszakaszonként



10. ábra. A kötőszavak gyakorisága percenként

Elemeztem a kötőszavak előtt és után előforduló szünetek gyakoriságát. A korcsoportok között a legnagyobb különbség azoknál a kötőszavaknál van, ahol nincs mellettük szünet. A belső arányok hasonlóak a korábbi kutatásokhoz (vö. Gósy 2004), de a korcsoportokat összehasonlítva különbségeket is megfigyelhetünk: az idősebbek

minden helyzetben nagyobb arányban használnak valamilyen szünetet kötőszónál (11. ábra). Mivel feltételezhető, hogy a kötőszó előtti szünet arra utal, hogy még a közlés tartalma is bizonytalan, kötőszó után pedig a nyelvi megformálás okoz nehézséget (Gósy 2005), adataink azt erősítik, miszerint az idősebb férfiaknál mind a makrotervezés, mind a mikrotervezés több időt vesz igénybe.



11. ábra. A kötőszavak gyakorisági arányai csoportonként

4 Következtetések

A huszonéves és az 50–65 év közötti felnőtt férfiak összehasonlításával különbségeket kerestem. A gyakorlatban egy ismeretlen beszélő életkorának fonetikai alapú behatárolási módszerének kidolgozásához először meg kell határozni azokat a paramétereket, amelyek szerint különbségek vannak az életkori csoportok között. A jelen tanulmányban elemzett sajátosságok viszonylag rossz minőségű felvételen is adatolhatók, amely alapvető jelentőségű a gyakorlati alkalmazhatóság szempontjából.

A gyakorlatban annak is van jelentősége, ha egy huszonéves beszélőről be lehet bizonyítani, hogy nem 50 év feletti. A percepció elemzéseknek az akusztikai-fonetikai vizsgálatokkal történő kiegészítése és megerősítése elsősorban az igazságszolgáltatás területén fontos, például amikor a bíróság előtt objektív bizonyítékra van szükség.

Hipotéziseim részben beigazolódtak. Szignifikáns különbségeket találtam a huszonéves és az 50–65 éves férfiak között a szünetek hosszában, a kitöltött szünetek gyakoriságában, a néma és a kombinált szünetek időtartamában, az *ööö* gyakoriságában és időtartamában kitöltött szünetben, az *ööö* és a *mmm* időtartamában kombinált szünetben, szavak percenkénti és beszédszakaszonkénti számában, kötőszavak gyakoriságában. Ezek a paraméterek segíthetik a gyakorlatban bizonyos életkorú ismeretlen beszélőknek egyes csoportból történő kizárását, illetve más csoportokba való besorolását. Azonban ehhez még további vizsgálatokat kell végezni, hiszen a vizsgált paraméterekre nem csak az életkori változások lehetnek hatással. Egy személynek a csoportokkal történő összehasonlítását – különböző statisztikai módszerek alkalmazásával – szükséges elvégezni a továbbiakban.

Irodalom

Balázs, B. 1993. Az időskori hangképzés jellemzői. *Beszédkutatás* 1993. 156–165

- Bóna, J. 2012. A spontán beszéd sajátosságai idősödő, idős és matuzsálemi korban. In: Markó, A. (szerk.) 2012. *Beszédtudomány: Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngékezdési időig*. Budapest: ELTE BTK, MTA Nyelvtudományi Intézet. 100–115.
- Braun, A. 1996. Age estimation by different listener groups. *Forensic Linguistics*, 3. 65–73.
- Cerrato, L., Falcone M., Paoloni A. 2000. Subjective age estimation of telephonic voices. *Speech Communication*, 31. 107–112.
- Garamvölgyi, V. (főszerk.) 1961. *Kriminalisztika*. Budapest: BM.
- Gocsál, Á. 1998. Életkorbecslés a beszélő hangja alapján. *Beszédkutatás '98*. 122–134.
- Gósy, M. 2001. A testalkat és az életkor becslése a beszéd alapján. *Magyar Nyelvőr*, 125: 478–488.
- Gósy, M. 2002. A megakadásjelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr*, 126. 192–204.
- Gósy, M. 2003. Virtuális mondatok a spontán beszédben. *Beszédkutatás 2003*. 19–43.
- Gósy, M. 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gósy, M. 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Horváth, V. 2009. *Funkció és kivitelezés a megakadásjelenségekben*. Doktori disszertáció. ELTE BTK.
- Jessen, M. 2007. Speaker classification in forensic phonetics and acoustics. In: Müller, C. (szerk.) *Speaker classification I, LNAI 4343*. 180–204.
- Markó, A. 2010. A prozódia szerepe a spontán beszéd tagolásában. *Beszédkutatás 2010*. 82–99.
- Menyhárt, K. 2003. A spontán beszéd megakadásjelenségei az életkor függvényében. In: Hunyadi, L. (szerk.): *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia*. Debrecen: Debreceni Egyetem. 125–138.
- Wacha, I. 1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (a gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In: Kontra Miklós (szerk.) 1988. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 102–158.

A fordító jelenléte: ideológia és fordítás

Tóth Andrea

DE Nyelvtudományok Doktori Iskola
toth_andrea@vipmail.hu

Kivonat: A fordításban a szerző és a szöveg viszonya, a mögöttes feltételezések és a szöveg axiológiai-ideológiai aspektusai módosulhatnak a forrásszöveghez képest. Jelen tanulmány annak a kérdésnek a megválaszolására vállalkozik, hogy ezen változások a fordító jelenlétére utaló nyomok-e, vagy megjelenésük szükségszerű, mivel a nyelvek különbözőek, a nyelvtani szerkezetek pedig meghatározott ideológiai tartalmat hordozhatnak. A szerző, a szöveg és a befogadó közötti viszonyrendszer célnyelvi módosulása két okra vezethető vissza. A fordító néhány esetben a lehetséges célnyelvi változatok közül nem az eredeti viszonyrendszert legpontosabban megragadó változat mellett döntött; ilyenkor feltehetően tudatos befolyásolásról volt szó a fordító részéről. A többi esetben azonban a különbségek a nyelvi struktúrák összeegyeztethetlenségéből fakadtak, tehát a fordítás mint speciális közvetítési forma szükségszerű melléktermékeként tekinthetünk rájuk. Az utóbbi esetben a fordító különféle kompenzációs technikák alkalmazásával kifejezetten arra törekedett, hogy a torzításokat és saját „jelenlétét” is csökkentse. A kutatás anyaga egy, a véleményesajtó műfajába sorolható újságcikk volt.

1 Bevezetés

Gyakori kérdés, hogy a fordítások miben különböznek az eredetitől. A forrás- és célnyelvi szöveg közötti egyenértékűséget vizsgálhatjuk az ideológia: a közvetített értékek, vélekedések, feltételezések vonatkozásában. Hipotézisem szerint még a jó fordítások esetében is akadnak eltérések a forrásnyelvi és a célnyelvi befogadók érzékelésében a szerző álláspontjára, a leírtakhoz fűződő viszonyára és a szöveg bizonyos állításaira vonatkozóan. A két befogadóközösség tagjaiban eltérő kép alakulhat ki a szerzőről, szándékairól és nézeteiről. Ebben természetesen az eltérő kognitív háttérismertek, kulturális különbségek is szerepet játszhatnak, de a fordító nyelvi választásai is állhatnak a különböző érzékelés háttérében, mivel adott esetben különböző inferenciákat indíthatnak el. Jóllehet a célnyelvi olvasók természetesnek veszik, hogy a fordítás, amit olvasnak, ekvivalens az eredetivel, a fordítás mégsem feltétlenül ugyanolyan reakciót vált ki, mint az eredeti szöveg olvasóinál. Az ekvivalencia egy sokat vitatott terminus; tartalma, használata korántsem egyértelmű. A forrás- és célnyelvi szöveg közötti egyenértékűségként meghatározható ekvivalencia (Klaudy 1999) jelen tanulmányban kvalitatív megközelítésben, graduálisan értelmezendő. Elsősorban a Nida által bevezetett dinamikus egyenértékűségként kell értenünk, tehát a forrás- és célnyelvi

¹ A kutatást a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta.

szöveg közötti olyan kapcsolatként, mely a befogadó szempontjait helyezi előtérbe. Az egyenértékűség megvalósulását a forrás- és célnyelvi olvasók azonos vagy eltérő reakcióinak függvényében értékelhetjük. Nem az olvasók ekvivalenciafelfogása tehát a vizsgálat tárgya, hanem az, hogy megvalósul-e, illetve milyen mértékben valósul meg a két szöveg között egyenértékűség. Az erre vonatkozó megállapítások a befogadók feltételezhető reakcióira támaszkodnak.

A kutatásom célja annak feltárása volt, hogy az ideológiai eltérések elkerülhetetlen velejárói-e a fordítás folyamatának, vagy pedig a fordító hangja, jelenléte nyomán jönnek létre. Mivel a nyelvek különbözőek, a fordítás folyamata pedig több pusztán behelyettesítésnél, a nyelvek közötti rendszerbeli eltérések miatt a fordítónak összetett feladatot kell megoldania ahhoz, hogy a forrásszöveg értelmét teljes egészében átadja. A lehető legmagasabb fokú célnyelvi ekvivalencia eléréséhez pedig különösen fontos, hogy a fordító tudatában legyen annak, hogy a választásai milyen hatással vannak a szöveg axiológiai-ideológiai aspektusaira, hiszen a nyelvtani szerkezetek meghatározott ideológiai tartalmat is hordozhatnak.

A fordító jelenlétének mibenlétére irányuló kutatások egy része narratológiai megközelítésből próbálja a fordító hangját, a „másik hangot” a szöveg struktúrájában kimutatni. Hermans (1996) szerint a narrátori hang mellett az olvasóhoz egy másik hang is szól, ez a hang azonban leginkább metanyelvi, a paratextuális jelenlétre korlátozódik. Mások a fordító és a fordítás közötti viszonyt az eredeti szöveg és szerzője közötti viszonyhoz hasonlóan fogják fel, a fordítás elsődleges szerzőjének a fordítót tekintve (Mossop 1983). E felfogás szerint jelentősen módosul a szerző–szöveg–olvasó viszonya, Mossop szerint a fordítás a függő beszéd egyik fajtája.

Puurtinen (2003) azt vizsgálja, hogy a fordító nyelvi választásai hogyan hatnak a szöveg ideologikus tartalmára, hogyan befolyásolják az olvasót, milyen attitűdöt közvetítenek. Kutatásának tárgya fordítói képzésben részt vevő hallgatók fordításaiban alkalmazott explicitációs-implicitációs stratégiák vizsgálata, vagyis megfigyeléseit a szerző a fordítóképzés alapján fogalmazza meg. Feltételezi, hogy a célszöveg ideológiai módosulásainak háttérében a fordító elégtelen nyelvtudása áll.

A nyelv és ideológia kapcsolatát vizsgáló irányzat, a kritikai diskurzuselemzés művelői által megfogalmazott kérdéseknek a fordítástudomány területén is lehet relevanciájuk. Az ideológia kifejezést azoknak a nyelvi kifejezésekbe kódolt, a nyelvi szerkezeteket átható véleménykifejezési módoknak a megnevezésére használom, melyek jelzik a szerző attitűdjét az olvasóihoz, illetve a szerzőnek a leírtakhoz fűződő viszonyáról árulkodnak. Jobb terminus híján, gyűjtőfogalomként alkalmazom a külföldi szakirodalomban ezen jelenségek megnevezésére általánosan elfogadott ideológia terminust. „Az ideológia itt az író vagy fordító nyelvi megoldásainak azon módjaira vonatkozik, melyek egyrészt egy meghatározott perspektívát teremtenek a leírt eseményeknek, másrészt tükrözhetik az író véleményét és attitűdjét, harmadsorban pedig befolyásolhatják az olvasók véleményét.” (Puurtinen 2003: 53).ⁱⁱ

Saját kutatásomban a fordító jelenlétét annak részeként vizsgáltam, hogy a forrásszövegben ideologikus tartalmat megvalósító nyelvi elemek a fordító döntései nyomán a célszövegben is megjelennek-e, ugyanezzel a tartalommal. Ennek részeként a kutatás a következő kérdésekre kereste a választ:

- A szerzőről kialakult képben és a szerzőnek a leírtakhoz, illetve az olvasókhöz fűződő viszonyában jelentkező ideologikus tartalmak hogyan alakulnak a két szövegben?

ⁱⁱ Az idézet saját fordítás.

- A nem verbalizált, de kikövetkeztethető ideologikus tartalmak ugyanúgy elérhetőek-e a célnyelvi befogadók számára is?
- A fordító választásai nyomán megvalósult célnyelvi struktúrák elindítják-e azokat a folyamatokat, amelyek beindulását a szerző feltételezi?
- Mi a fordító szerepe, felelőssége torzulások esetén? Milyen mértékben terheli a fordítót a felelősség, és milyen mértékben fakadtak a különbségek a nyelvi struktúrák összeegyeztethetetlenségéből?
- A fordító attitűdjére vonatkozóan lehet-e következtetéseket megfogalmazni?

2 A kutatás módszere és anyaga

Az előző fejezetben megfogalmazott kérdések megválaszolására egységes elméleti keret nem áll rendelkezésre. A fordítástudományban a már említett Puurtinen foglalkozik azzal, hogy a fordító nyelvi választásait a célszöveg ideológiájára gyakorolt hatásának szempontjából értékeli. Kutatásában a fordítói műveleteknek azon csoportjára koncentrált, melyek potenciálisan eltolódást idézhetnek elő a szöveg ideológiájában: ilyenek az aktív–passzív ige szemlélet változás, a ragozott–nem-ragozott alakok változása, a grammatikai metaforák és a szókészlet szintjén a szemantikai mezőben bekövetkező változások. A lexikai ekvivalensek közötti választás kivételével átvettem Puurtinen szempontjait, tehát elsősorban a szintaktikai struktúrában bekövetkező változásokra, és azoknak a célszöveg ideológiájára gyakorolt hatására korlátozódott a kutatásom. Klaudy szerint a fordítás szövegközpontú megközelítésében már régen kitűzött cél a szerző részvételének, nézőpontjának jelölésére használt szövegbeli eszközök kutatása (1999: 55), mégis kevés tanulmány foglalkozik ezzel a fordítástudományban. A nyelvészeti pragmatika egyik ága viszont kifejezetten a szerző szövegbeli megjelenésére, az álláspontját kifejező eszközök számbavételére fókuszál. A Hyland (2005) által metaszöveg gyűjtőfogalommal összegzett eszközrendszer, habár egynyelvű szövegvizsgálati módszerként született, alkalmas lehet kétynyelvű szövegek kontrasztív összevetésére is. Hyland e fogalom alatt megkülönbözteti az állításoknak egy meghatározott értelmezését sugalló interaktív eszközöket (megszorító szavak, nyomatékossító szavak, attitűdjelölők, énjelölők, kapcsolatteremtő eszközök), továbbá a szerző és a szöveg, valamint az olvasó viszonyáról árulkodó interakciós eszközöket (átmenetjelölők, keretjelölők, kódra utaló jelölők). Tipológiáját követve összevettem a két szövegben használt interaktív és interakciós eszközöket, a használatukban bekövetkezett változásokat pedig a szerint értékeltem, hogy a szerző álláspontján, a leírtakhoz vagy az olvasóhoz fűződő viszonyán változtattak-e.

A fordítói felelősség megállapításánál a fő kritérium az volt, hogy létezett-e a fordító megoldásánál jobb célnyelvi alternatíva, amely az eredeti viszonyrendszert képes lett volna jobban megragadni.

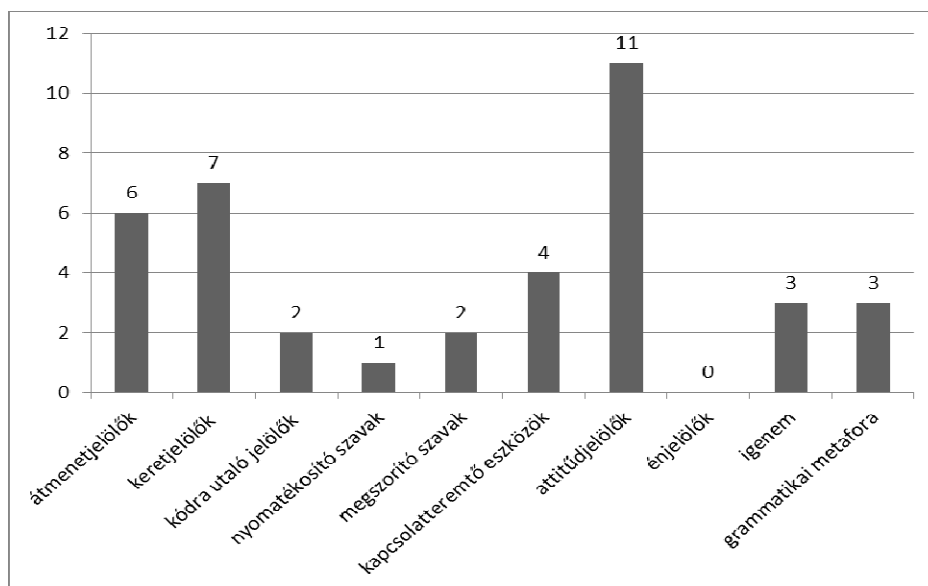
A fordító attitűdjére vonatkozó következtetések megfogalmazásához felállított kategóriák a következők voltak: mennyire agitáló jellegű a szöveg, vagy éppen hű-e a tényekhez; mennyire közvetlen, vagy személytelen a szöveg; a szerző elfogult, elkötelezett-e, vagy távolságtartó.

A kutatás anyaga egy, a véleményesajtó műfajába sorolható újságcikk volt, melynek eredetije a *Le Monde*-ban jelent meg. Szerzője a szíriai beavatkozás szükségessége mellett sorakoztat fel érveket. Egyértelműen állást foglal, ami vagy elköteleződést, vagy elutasítást vált ki. A cikk alapján az olvasókban határozott kép alakul ki a szer-

zóról. Fordítása a *Newsweek*-ben jelent meg, megjelenés előtt pedig a francia szerző jóváhagyását is elnyerte.

3 Eredmények

A szövegeket a PlusTools fordítómémória program segítségével párhuzamosítottam. A 93 szegmensből 55-ben találtam valamilyen eltérést a közvetített értékek, vélemények vonatkozásában, melyek megoszlását az 1. ábra szemlélteti.



1. ábra. A szegmentált egységekben azonosított, ideologikus változást előidéző módosulások megoszlása típusonként

Az eredmények ismertetése a következő sorrendben történik. Először az ideologikus eltolódás forrása szerinti megoszlásban kerülnek bemutatásra a megfigyelések (3.1–3.7 fejezetek). Ezt követően az eltéréseknek a művelet jellegét (explicitáció, implicitáció) követő elemzése következik (3.8–3.9 fejezetek). Végül pedig a szerzőről alkotott globális képben bekövetkező változások szerepelnek, melyek azonosításával a fordító attitűdjére következtethetünk (3.10 fejezet).

3.1 Igenemváltozás

Az igenemváltozás a mondatban uralkodó szemantikai viszonyokat nem érintő változás, melynek természetesen lehetnek pusztán grammatikai, illetve tematikus szerkezeti motivációi. Viszont tisztában kell lennünk azzal, hogy az aktív és a passzív mondatok egy tekintetben mégiscsak különböznek: a bemutatás módjában, abban,

hogy kinek a nézőpontjából mutatjuk be az eseményeket. Az pedig, hogy miként látatjuk az eseményeket, ideológiailag motivált lehet.

Az 1. példában a francia szöveg azt sugallja, hogy a nép a háborúk megpróbáltatásaitól vált éretté, míg az angolban a már érett néppel történt mindez.

[1a] (...) *c'est le signe d'un peuple mûr que l'épreuve des combats a grandi, anobli, libéré d'une part de ses mauvais démons, éclairé;*

[1b] (...) *those are signs that a mature people has been ennobled, enlightened, and freed of a share of their evil demons by the trials of combat.*

A szövegben az igenemváltozások nagy része éppen a forrásszövegben megtalálható perspektíva megtartását szolgálja.

3.2 Grammatikai metaforák

A grammatikai metaforák elég gyakoriak voltak, a két nyelv közötti mondatszerkesztési különbségek miatt ez várható is volt, azonban ez helyenként ideológiai eltolódással is járt.

A 2. példában a főnévi csoport verbalizációját figyelhetjük meg. A szerző két főnévi csoport egymás mellé rendelésével felsorolja, hogy mi történt volna, ha a szöveg-előzményben szereplő dolgok bekövetkeztek volna (*akkor, alors*; angolul kifejtve: *if that had been the case*): *legteljesebb* zsarolás, az egész nemzetközi közösség *túszul ejtése*. Eltekintve attól, hogy a franciában egy elliptikus mondat szerepel, amit a fordító a könnyebb érthetőség érdekében explicitált, azt láthatjuk, hogy a *prise d'otage* ('*túszul ejtés*') főnévi csoport passzív melléknévi igenévvé alakult: *held hostage*. Ennek következtében a célszövegben okhatározói mellérendelői viszony jelenik meg, mely a forrásszövegből hiányzik.

[2a] (...) *chantage maximal, alors ; prise d'otages, sans réplique, de l'entière communauté internationale;*

[2b] *If that had been the case, the international community would have faced naked blackmail—held hostage, it would have had no ready response.*

A 3. példában az egyidejűséget kifejező határozói igenév (gérondif) helyett ragozott ige jelenik meg az angol szövegben. A feltételes mellékmondattá alakítás azt eredményezi, hogy bizonytalanabb, kevésbé valószínű a két cselekmény bekövetkezése, illetve megváltozik a köztük lévő viszony: egyidejűség helyett feltételes viszony alakul ki a célszövegben.

[3a] (...) *jet la crainte de voir cette guerre, en se prolongeant, nourrir les velléités sécessionnistes de sa minorité kurde (...)*

[3b] *The second is the fear that this war, if it continues, will stoke secessionist stirrings in its own Kurdish minority (...)*

Ami tehát a szintaktikai jellegű változásokat érinti (igenemváltozás, grammatikai metaforák), a célnyelvi befogadó érzékelésében komolyabb ideológiai eltérést nem okoztak az ilyen jellegű változások, még ha nagyobb számban akadtak is a fordításban. A fordítás sikeressége főként annak tudható be, hogy a fordító, a forrásnyelvi rendszernek megfelelő célnyelvi alternatíva hiánya esetén kompenzációs technikákat

alkalmazott, mindenekelőtt azonos hatás elérésére, funkcionális ekvivalenciára törekedve.

3.3 Megszorítószavak

A 4. példában a fordító egy megszorítószót (*possible*) használ, amivel jelentősen megváltoztatja a szerző mondanivalóját: míg a szerző a beavatkozás mikéntjén töpreng, addig a fordítás visszalép egy szintet, és nem a beavatkozás formájára, hanem annak lehetőségére kérdez rá.

[4a] *Comment intervenir?*

[4b] *Is it possible to intervene?*

3.4 Attitűdjelölők

Az 5. példában a *fameux* ('*hírhedt*') melléknév használatával a szerző úgy utal a nukleáris küszöbre, mint egy mindenki által jól ismert közhelyre. Ez a bizalmasabb megfogalmazás kapcsolatteremtő funkciót is betölt: a szerző és az olvasók azonos szintre kerülnek, mindkét fél „beavatottnak” tekinthető. Az angol szöveg tárgyilagos: a fordító határozott névelővel vezeti be a főnévi csoportot (*the nuclear capability*), ami jelzi, hogy ismert dologról van szó, de közben semleges a megfogalmazás.

[5a] *L'effroi, d'abord, à l'idée que cette révolte antirégime aurait pu survenir un, deux, cinq ans plus tard, dans un monde où l'allié iranien aurait atteint ce fameux seuil nucléaire qui est son objectif.*

[5b] *Fear, first of all, at the idea that Syria's revolt against the Assad regime might have occurred one, two, or five years later, after the Iranians had acquired the nuclear capability that they are pursuing.*

3.5 Nyomatékosítószavak

A 6. példa azt illusztrálja, hogy egy nyomatékosítószó milyen következtetéseket indukálhat a szerzőnek a leírtakhoz fűződő viszonyára vonatkozóan. A *propre* ('*saját, tulajdon*') nyomatékosítószó használatából a forrásnyelvi befogadó arra következtethet, hogy a szerző az ENSZ Biztonsági Tanácsát azonosítja az amerikai állásponttal, éppen ezért megdöbbentő, hogy az amerikai nagykövet az ENSZ fennhatóságán kívüli intézkedés lehetőségét vázolja fel. A célszövegben a felkiáltójel mint attitűdjelölő szintén megjelenik, ami közvetíti a szerző megdöbbenését, de nem indítja be az azonosítási folyamatot, nem teszi teljeseen egyértelművé a felkiáltás okát.

[6a] *"La communauté internationale ... risque de n'avoir bientôt d'autre choix que d'envisager une action en dehors du cadre du plan Annan et de l'autorité du Conseil." En dehors de l'autorité du Conseil! La propre ambassadrice américaine!*

[6b] (...) *the international community would have to consider “whether they’re prepared to take actions outside of the Annan plan and the authority of this Council.” From the American ambassador!*

3.6 Kapcsolatteremtő eszközök

A 7. példában a célszövegben megjelenik a szerzőt és az olvasókat egyaránt magába foglaló *mi* személyes névmás tárgyesete (*us*). Ez a megoldás, a szintaktikai kényszer szülte betoldás, azt sugallja, hogy az olvasókat is felelősség terheli a szövegben említett kérdések megfogalmazásáért vagy feltevésüknek elmulasztásáért.

[7a] *La tragédie syrienne (...) appelle plusieurs sortes de questions que la trêve estivale ne doit pas interdire de poser...*

[7b] *The Syrian tragedy (...) raises all sorts of questions that the heat of summer must not prevent us from asking.*

3.7 Interaktív eszközök

Az átmenetjelölők (kötőszavak és határozószavas kifejezések, melyek segítik az olvasót az érvelés lépései közti pragmatikai kapcsolatok értelmezésében) használata a célszövegben gyakoribb. A fordító arra törekszik, hogy jobban szervezett, könnyebben feldolgozható célszöveget hozzon létre. Kisebb mértékben, de a szöveg globális és lokális struktúrájának szervezői, a keretjelölők, valamint a kódra utaló jelölők gyakoribb használata is ezt a célt szolgálta.

3.8 Explicitáció

Az explicitáció sokat használt fogalom, meghatározását mégsem övezi egyetértés. Vinay és Dalbernet (1995) olyan stilisztikai műveletként határozzák meg, melynek lényege, hogy a célnyelven expliciten kifejeződik valami, ami a forrásnyelven implicit volt, mivel valamilyen okból kikövekeztethető. Blum-Kulka (1986) az explicitációs hipotézis megfogalmazásával az explicitációt a fordítási univerzálék közé emeli. A szerző szerint a célszöveg erőteljesebb redundanciájában megnyilvánuló jelenség a fordítás folyamatának velejárója. Seguinot (1988) szerint csak akkor beszélhetünk explicitációról, ha lehetséges megfogalmazni szintén helyes, de kevésbé explicit célnyelvi változatokat is. Klaudy (1999) tág értelemben határozza meg az explicitáció jelenségét: tipológiája magában foglalja a szintaktikai kényszer szülte automatikus átváltási műveleteket csakúgy, mint a fakultatív, a fordító által szabadon alkalmazható technikákat. Jelen tanulmányban nem érintem az olyan explicitációs műveleteket, melyeket a fordítónak kötelezően el kell végeznie ahhoz, hogy a célnyelv normáinak megfelelő szöveget hozzon létre.

Az explicitációs hipotézis alapján a szövegorganizáció szempontjából redundánssabb célszövegre számítottam. Azonban ellenkező irányba ható fordítói döntésekre is akadt példa: helyenként a forrásszövegben expliciten megjelenő szövegkohéziós elemek hiányoztak a célszövegben.

Utóbbi jelenség, az implicitáció egy esete jelenik meg a 8. példában. A forrásszövegben megjelenő kötőelem (*en effet*) jelzi, hogy a második mondat alátámasztja az elsőt. A francia szöveg fordítása: *Ez a logika megfordítható, hiszen annak, amit gyanítottunk, (...) két érzelmet kell, hogy kiváltson bennünk.* Az angol szövegben, kötőelem hiányában, a két mondat közötti oksági viszony kibontatlanná, implicitté válik.

[8a] *Mais le raisonnement peut s'inverser. Et ce que l'on découvre, en effet, de la force du lien entre Assad et Ahmadinejad, ce que l'on soupçonnait mais qui se dévoile là, dans la lumière, du caractère vital, et pour l'un et pour l'autre, de cet axe, devrait inspirer deux sentiments.*

[8b] *But the reasoning could be turned around. What one discovers in the strength of the bond between Assad and Ahmadinejad—a bond of which we have long been aware but now know to be vital to both—should inspire two feelings.*

Az explicittebb célszövegnek egy másik oka is van: a fordító sokszor a ki nem mondott kontextust adja meg.

A 9. példában a francia szöveg fordítása: *'Hogyan kezeljük az orosz és kínai vétót?'* Az ENSZ-re és a Biztonsági Tanácsra csak jó néhány mondatnál később lesz utalás a francia cikkben. Ezzel szemben a fordító már ebben a mondatban utal rájuk: *'Mit tehetünk az ENSZ Biztonsági Tanácsának orosz és kínai vétójával szemben?'* Nem valószínű, hogy a Newsweek olvasótáborra kevésbé tájékozott, mint a francia LeMonde olvasói; ha tőlük elvárható (amint azt a szerző el is várja), hogy az orosz és kínai vétó kapcsán az ENSZ ugorjon be, akkor ez a Newsweek olvasótól is elvárható.

[9a] *Et comment, en particulier, traiter le veto russe et chinois?*

[9b] *What can be done in the face of the Russian and Chinese vetoes in the U.N. Security Council?*

Külön kategóriát képviselnek azok az esetek, amikor a célszöveg mennyiségileg több (vagy kevesebb), azonban ez nem a szöveg milyenségét (szervezettségét, a kontextus explicit megjelenítését) érinti, hanem a tartalom milyenségét. A szerző szándékát nem tükröző, még az arra irányuló implicit utalást is nélkülöző elemek legtöbbször arra szolgálnak, hogy a francia szerző által elsősorban számba vett francia érdekek, befolyások mellett az amerikai álláspont is hangsúlyozottabban érvényesüljön. Feltehetőleg az amerikai lap szerkesztőinek beavatkozásáról van itt szó, hogy megfeleljen a szöveg a hetilap által közvetített értékeknek.

A 10. példa ennek illusztrálására szolgál. A francia szöveg: *'Ez Sarkozy válasza a kérdésre, hogy mi történne, ha Franciaországnak nem sikerülne a Biztonsági Tanácsot meggyőznie.'* Az angolban szembeötlő különbség az *'Egyesült Államok'* betoldása a mondatba.

[10a] *C'est celle donnée, le 11 mars 2011, par l'ex-président Nicolas Sarkozy aux représentants du CNT libyen demandant ce qui se passerait si **la France** n'emportait pas l'adhésion du Conseil de sécurité (...)*

[10b] *It is the answer that French President Nicolas Sarkozy gave to the representatives of Libya's Transitional National Council on March 11, 2011, when they asked him what would happen if **France and the United States** could not persuade the Security Council to go along with **their** plans.*

3.9 eltérések a kikövetkeztethető tartalmak tekintetében

A szerző–szöveg–olvasó viszonyrendszer fordításban megjelenő esetleges változásainak elemzésekor azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a fordító által választott nyelvi megoldások ugyanazokhoz az implicit, kikövetkeztethető tartalmakhoz vezetnek-e, mint az eredeti szöveg megoldásai. Ezek a nem verbalizált, csak sugallt gondolatok pedig ideologikus tartalmat hordozhatnak.

A 11. példában azt láthatjuk, hogy a szerző, kontrasztív topik használatával, burkolt szemrehányást fejez ki. Az alanyt (*les dictateurs* 'a diktátorok') megismétli egy hangsúlyos személyes névmással (*eux* 'ők'), mellyel jelzi, hogy az állítmányban foglaltak valami ellenében fogalmazódtak meg. A francia szövegben pedig felkiáltójel is jelzi a szerző attitűdjét (helytelenítés) a szöveghez. A rosszallás feltehető címzettjei a szövegelőzményben azonosíthatóak. Az angolban, mivel ez a fajta szembeállítás nem érhető el ugyanilyen módon, a fordító egy átmenetjelölővel (*after all* 'végtére is') jelzi a két mondat viszonyát: megnevezi az okot, amiért nem szabad, hogy a hőség megakadályozzon bennünket bizonyos kérdések felvetésében. Az angol mondat fordítása: ***Elvégre is a diktátorok nem mennek szabadságra.*** A szemrehányás, rosszallás kevésbé éles ezáltal.

[11a] [*La tragédie syrienne (...) appelle plusieurs sortes de questions que la trêve estivale ne doit pas interdire de poser –*] *les dictateurs, eux, ne prennent pas de vacances !*

[11b] [*The Syrian tragedy (...) raises all sorts of questions that the heat of summer must not prevent us from asking.*] ***After all, dictators don't take vacations.***

Az előző példához hasonlóan a 12. példában is kontrasztív topik jelenik meg a franciában. Itt a fordító egy szembenállást kifejező konnektorral (*by contrast*, 'ezzel szemben') kompenzálja a hangsúlyos személyes névmás (*lui, 'ő'*) ellentétet sugalló használatát, ugyanazt a hatást érve el a célnyelvi olvasóknál.

[12a] *Assad, lui, est au ban du monde arabe.*

[12b] *Assad, by contrast, is an outcast in the Arab world.*

A 13. példában a szerző egyenértékűsíti a szíriai helyzetet a líbiaival. Ezt a forrás-szöveg úgy éri el, hogy az alanyt megismétli egy mutató névmás segítségével. Ezzel szemben a célszövegben egy elliptikus mondat szerepel, ami értelmezhető egyszerű felsorolásként. Ezt a mellérendelő jelleget csak erősíti, hogy a fordító felcserélte a mondat két részét, mintegy időrendbe téve az eseményeket, holott a franciában a téma, amiről állítunk valamit, egyértelműen a szíriai helyzet (*Alep*).

[13a] *Alep aujourd'hui, c'est Benghazi hier.*

[13b] *Benghazi yesterday, Aleppo today.*

3.10 A szerző és olvasó közötti viszonyban, illetve a szerzőről alkotott képben bekövetkező változások

A célszöveg egészéről általánosságban elmondható, hogy kevésbé közvetlen. A szerzőről az olvasókban kialakult kép jelentősen eltérhet a két nyelvi befogadó közösség

tagjai között, ha nem is a közvetített értékek vonatkozásában, hanem azok átadásának módjában. A mutató névmások és determinánsok átültetésének kerülése a fordító által például nem kizárólag a szövegkohézió rendszerében, az anafora viszonyokban hozott változást, hanem a szerző–szöveg–olvasó viszonyrendszerben is: az eredetiben meglévő kapcsolatteremtő funkciójuk eltűnt a fordítás során. A 14. és 15. példákban láthatjuk, hogy a visszautalások helyett semleges megoldásokat használt a fordító (*Syria's, Assad*), melyeket látszólag semmilyen szintaktikai, szövegtani, pragmatikai vagy stilisztikai kényszer nem motiválhatott. Hasonló változtatások gyakran fordultak elő a célszövegben, indokolatlanul hivatalosabbá, semlegesebbé téve azt.

[14a] *L'effroi, d'abord, à l'idée que cette révolte antirégime aurait pu survenir un, deux, cinq ans plus tard, (...)*

[14b] *Fear, first of all, at the idea that Syria's revolt against the Assad regime might have occurred one, two, or five years later, (...)*

[15a] *Et le sort des minorités, en particulier chrétiennes, que manipule l'ancien régime et dont il voudrait faire croire qu'il fut le protecteur historique ?*

[15b] *What will become of Syria's minorities, especially the Christians, whom the Assad regime manipulated by pretending to be their protector?*

A 15. példában azzal, hogy a fordító Assad névvel azonosítja a rendszert (*Assad regime*), elvész az a többlet, hogy a szerző meg van győződve róla, hogy ez a múlté. Az *ancien, régi* jelző használatából következik, hogy a szerző szerint hamarosan lesz új rezsim, Assad bizonyosan a múlté (lesz).

A szerző által az új gondolati egységek bevezetésére szívesen használt elliptikus, a beszélt nyelvre jellemző mondatok is eltűntek a célszövegben. A fordító szándékosan kerülte és explicitálta a hiányos mondatokat. Mindez szintén a közvetlen hang rovására történt, mint ahogy azt a 16. példában láthatjuk.

[16a] *L'après-Assad, enfin ?*

[16b] *What comes after Assad?*

4 Következtetések

A kutatás során arra a következtetésre jutottam, hogy a szöveg egésze: a szerző, a szöveg és a befogadó közötti viszonyrendszer globálisan a célnyelvi befogadó által is megközelítőleg azonosan értelmezhető. Bizonyos pontokon azonban komolyabb mértékben módosulhat ez a viszonyrendszer a célnyelvi befogadó érzékelésében. A fordító néhány esetben a lehetséges célnyelvi változatok közül nem az eredeti viszonyrendszert legpontosabban megragadó változat mellett döntött; ilyenkor feltehetően tudatos befolyásolásról beszélhetünk a fordító részéről. A többi esetben azonban a különbségek a nyelvi struktúrák összeegyeztethetlenségéből fakadtak, tehát a fordítás mint speciális közvetítési forma szükségszerű melléktermékeként tekinthetünk rájuk. Az utóbbi esetben a fordító különféle kompenzációs technikák alkalmazásával kifejezetten arra törekedett, hogy a torzításokat és így saját „jelenlétét” is csökkentse.

A fordításról alkotott globális kép alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a fordító attitűdje személytelenítő, elidegenítő, mivel egy személytelenebb, kevésbé közvetlen szöveget hozott létre.

Mindenképpen hasznos lehet nagyobb korpuszra bővíteni a vizsgálatok körét, hogy mennyiségileg is értékelhető eredmények születhessenek. Továbbá felmerült lehetőségként annak vizsgálata, hogy a fordító globális szövegismerete mennyire befolyásolja egy adott szövegponton megnyilvánuló nyelvi választásait, és jelzi előre a forrásszövegben csak később kibontott viszonyokat. Röviden, hogy lehet-e (kell-e) fordítói anticipációról beszélni, s ha igen, annak jelentőségéről, hatásáról a fordítás milyenségére.

Irodalom

- Blum-Kulka, S. 1986/2004. Shifts of cohesion and coherence in translation. In: Venuti, L. (szerk.) 2004. *The Translation Studies Reader*. 2nd edition. London and New York: Routledge. 290–305.
- Hermans, T. 1996. The translator's voice in translated narrative. *Target*, 8(1): 23–48.
- Hyland, K. 2005. *Metadiscourse: Exploring interaction in writing*. London: Continuum.
- Klaudy, K. 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Mossop, B. 1983. The translator as rapporteur: A concept for training and self-improvement. *Meta*, 28(3): 244–278.
- Puurtinen, T. 2003. Explicitating and implicitating source text ideology. *Across Languages and Cultures*, 4(1): 53–63.
- Seguinot, C. 1988. Pragmatics and the explicitation hypothesis. *TTR Traduction, Terminologie, Rédaction*, 1(2): 106–114.
- Vinay, J. P., Darbelnet, J. 1995. *Comparative stylistics of French and English: A methodology for translation*. Amsterdam: Benjamins.

Források

- Bernard-Henri Lévy: Des avions pour Alep!
Elérhető: http://www.lemonde.fr/idees/article/2012/08/14/des-avions-pour-alep_1745994_3232.html
- Bernard-Henri Lévy: Stop the Slaughter in Syria Now! Ford.: Steven B. Kennedy. Elérhető: <http://www.thedailybeast.com/newsweek/2012/08/19/bernard-henri-levy-stop-assad-s-slaughter-in-syria.html>